

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİNİN
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ**

**MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ
KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ №70

BAKİ - 2025

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ**

ISSN 3106-8642

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 70 - 2025

Bakı - 2025

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adlı elmi əsərlər məcmuəsi barədə

“Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Əsasnaməsi”ndə Mərkəzin məhkəmə ekspertizalarının təyin edilməsi, aparılması və ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarına elmi-metodiki köməkliyin göstərilməsi, metodik vəsaitlərin hazırlanması, məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ekspertlər üçün hazırlanmış elmi-metodik materialların nəşrinin təşkil edilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mətbu nəşrlər təsis etməklə xüsusi bülletenlər, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair materiallar və digər nəşrlərin buraxılması, nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hüquq və vəzifələri təsbit olunub.

Eyni zamanda Əsasnamədə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, ekspert tədqiqatının yeni metod və metodikalarının hazırlanması, eləcə də təkmilləşdirilməsi onun fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilib.

Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika, kriminologiya və hüququn digər aidiyyəti sahələrində elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi, əldə edilən nəticələrin ekspert təcrübəsində tətbiq edilməsi üzrə elmi-nəzəri, təcrübi və metodiki xarakterli problemlərin aşkar edilməsi və müzakirəsi, həmçinin fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məsələlərin həll edilməsi məqsədilə Mərkəzdə Elmi Şura yaradılıb.

Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin prioritet istiqamətləri ədalət mühakiməsinin hüquqi, təşkilati və metodoloji problemləri, kriminoloji araşdırmalar, məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın nəzəri və təcrübi məsələləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr 235 nömrəli qərarına əsasən Mərkəzdə fəlsəfə doktoru üzrə (5611.01-cinayət hüququ, kriminologiya, cəza-icra hüququ və 5612.01-cinayət prosesi, kriminalistika, məhkəmə ekspertizası, əməliyyat axtarış fəaliyyəti) doktorantura təhsili davam etdirilib.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu tərəfindən (hazırkı Mərkəzin sələfi) 1962-ci ildə “Məhkəmə ekspertizasının problemləri” adlı elmi jurnal təsis olunmuş, sonradan müxtəlif adlarla nəşr olunan jurnal bu gün fəaliyyətini “Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adı ilə davam etdirir. Jurnal 15.10.2010-cu il tarixdə 3267 qeydiyyat nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilib.

Jurnalda öz profilinə uyğun olaraq Mərkəzin əməkdaşları ilə yanaşı respublikanın, o cümlədən xarici ölkələrin nüfuzlu hüquqşünas alimlərinin, gənc tədqiqatçıların, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin məqalələri dərc olunur.

Mərkəzin elmi jurnalı 30.07.2025-ci il tarixdə “Crossref” təşkilatında qeydiyyatdan keçərək beynəlxalq DOI (Digital Object Identifier) prefiksi alıb. <https://doi.org/10.64498/EVJF3350>

Jurnal elektron səhifəyə malikdir və nüsxələri elektron formatda www.expert.gov.az saytına yüklənir.

Jurnalın nəşrinin maliyyələşdirilməsi Mərkəzə dövlət büdcəsindən ayrılmış müvafiq xərclər hesabına təmin olunur.

Buraxılış DOI'i: <https://doi.org/10.64498/KRCR8389>.

ISSN 3106-8642

**Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi
Elmi-tədqiqat və metodiki iş şöbəsi**

“Əminəm ki, ədliyyə və məhkəmə işçiləri qanunun aliliyinin, hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyinin təmin olunması, vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində səylərini bundan sonra da davam etdirərək Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına öz töhfəsini verəcəklər.”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Heydər oğlu Əliyev

ELMI MƏCMUƏNİN REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor

Elşan Vəli oğlu Albəndov - Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin rəisi

Redaksiya heyəti

Aysel Zakir qızı Kəşiyeva - Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Elmi-tədqiqat və metodiki iş şöbəsinin rəisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru (*məsul katib*)

Fərdin Yaşar oğlu Xəlilov - Ədliyyə Akademiyasının müəllimi, hüquq elmlər doktoru

Ədalət Bəybala oğlu Həsənov - Səhiyyə Nazirliyi "Məhkəmə-Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Birliyi" publik hüquqi şəxsin baş direktoru, tibb elmləri doktoru

Şəhla Tofiq qızı Səmədova - Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru, professor

Kamil Nazim oğlu Səlimov - Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Natiq Tahir oğlu Pənahov - Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsinin rəisi, fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Sırac oğlu Ahmet - Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Keyfiyyət təminatı bölməsinin rəisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Nail İbad oğlu Abbasov - Nəsimi Rayon Məhkəməsinin hakimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Səyyad Ağamir oğlu Ağayev - Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının Cinayət prosesi kafedrasının rəisi

Azər Valeh oğlu İsmayılov - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyasının Cinayət prosesi və kriminalistika kafedrasının müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Şöhlət Müzəffər oğlu Kərimov - Azərbaycan Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq və iqtisadiyyat kafedrası müdirinin müavini, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yener Ünver - Türkiyə Respublikası Özyeğin Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmlər doktoru

Nəbilə Dağlıoğlu - Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru, professor

Cavid Abdullazadə - Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmlər doktoru

Vitaliy Kuznetsov - Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Qanunvericilik və Hüquqi Ekspertiza Elmi Tədqiqat İnstitutunun baş elmi işçisi, hüquq elmləri doktoru, professor

M Ü N D Ə R İ C A T

SAHİL QASIMOV, RƏŞAD ŞƏRİFOV

*Rəqəmsal mühitdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi: normativ-hüquqi və beynəlxalq yanaşmalar.....*12

AFƏT FƏRZULLAYEVA

*Cinayət hüquq sistemində mədəni irs: yeri və funksiyaları.....*27

ANAR CAVADOV

*Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət-hüquqi müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartlar.....*40

SƏBİNƏ QƏDİROVA, MƏLAHƏT ƏLİYAROVA

*Üzərlik (peganum harmala) bitkisinin mənşəyi, kimyəvi tərkibi, hüquqi statusu və məsuliyyət doğuran hallarla bağlı*54

ALMAZ BAYRAMOVA

*Məhkəmə-linqvistik ekspertizalarda dəyərli əlamətlərin müəyyən edilməsi*61

NAİLƏ XƏLİLOVA

*Yeni psixoaaktiv maddələrin dövriyyəsinin hüquqi aspektləri.....*68

QAMƏT YAQUBOV, GÜLŞƏN HÜMMƏTOVA

*Qara kürünün saxtalaşdırılması, identifikasiyası və keyfiyyətinə nəzarət.....*79

AFET MUSAYEVA

*Fonoskopik analizdə süni intellekt və neyron şəbəkələrin tətbiqi perspektivləri.....*88

SAMİR QƏDİROV

*Məhkəmə-portret ekspertizasının tədqiqat obyektlərinin (orijinal rəqəmsal sübutların) bəzi məsələlərinə dair.....*93

VƏFİQ SADIQOV, KAMRAN DÜNYAMALIYEV

*Azərbaycan xalçası məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizasının tədqiqat obyekti kimi.....*102

Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzi

AZ 1000, Bakı şəhəri,
Xaqani küçəsi 24

Elektron poçt:
info@expert.gov.az

Əlaqə nömrəsi :
(012)598-53-72

LAMİƏ SÜLEYMANOVA

Kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikası.....109

LEYLA HACIYEVA

Saxta spirtli içkilərin tədqiqi və cəmiyyətə təsiri.....124

RƏŞAD NURİYEV

*Bank dələduzluqlarının araşdırılmasında rəqəmsal eksperti-
zanın xüsusiyyətləri.....130*

VASİF QULİYEV

*Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz
dövriyyəsi ilə bağlı əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edən
xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli hüquqi
təhlili.....137*

ZÜBEYDƏ RÜSTƏMLİ

*Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində ibtidai
araşdırma mərhələsinin ümumi xarakteristikası.....151*

BEYRƏK TANRIVERDİLİ

*Məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında qanunveri-
cilik hakimiyyətinin rolu: nəzəri və praktik aspektlər.....157*

EDITORIAL BOARD OF THE SCIENTIFIC
JOURNAL

Editor-in-Chief

Elshan Vali oglu Albendov - head of the Forensic Science Center

Editorial Board

Aysel Zakir gizi Kishiyeva - head of the Department of Scientific Research and Methodological Work of the Forensic Science Center, PhD in Law (Executive Secretary)

Fardin Yashar oglu Khalilov - teacher of the Academy of Justice, Doctor of Law

Adalat Beybala oglu Hasanov - general director of the Public Legal Entity "Forensic Medical Expertise and Pathological Anatomy Union" of the Ministry of Health, Doctor of Medical Sciences

Shahla Tofiq gizi Samedova - head of the Department of Criminal Law of Baku State University, Doctor of Law, professor

Kamil Nazim oglu Salimov - Head of the Department of Criminology and Forensic Expertise of Baku State University, Doctor of Law, professor

Natig Tahir oglu Panahov - head of the Department of Technical Expertise of Documents of the Forensic Science Center Head, PhD in Physics and Mathematics

Jabir Sirac oglu Ahmet – Head of the Quality Assurance Department of the Forensic Science Center, PhD in Law

Nail Ibad oglu Abbasov – Judge of the Nasimi District Court, PhD in Law

Seyyad Aghamir oglu Aghayev – head of the Department of Criminal Procedure of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan

Azer Valeh oglu Ismayilov – head of the Department of Criminal Procedure and Criminology of the Heydar Aliyev Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law

Sohlat Muzaffar oglu Karimov – deputy head of the Department of Law and Economics of the National Aviation Academy of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law, Associate professor

Yener Unver – Professor of the Faculty of Law of Özyeğin University, Republic of Turkey, Doctor of Law

Nebile Dağlıoğlu – Head of the Department of Forensic Expertise of Ankara University, Republic of Turkey, Doctor of Law, professor

Javid Abdullazadeh – Professor of the Faculty of Law of Ankara University, Republic of Turkey, Doctor of Law

Vitaliy Kuznetsov - Senior Researcher of the Scientific Research Institute of Legislation and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Law, professor

C O N T E N T S

SAHİL GASİMOV, RASHAD SHARİFOV

The protection of minors' rights in the digital environment: normative-legal and international approaches.....12

AFAT FARZULLAEVA

Cultural heritage in the criminal law system: place and functions.....27

ANAR JAVADOV

International standards in the field of industrial-legal protection of minorities.....40

SABİNA GADİROVA, MALAHAT ALİYAROVA

On the origin, chemical composition, legal status, and liability-related aspects of peganum harmala.....54

ALMAZ BAYRAMOVA

Identification of valuable signs in forensic-linguistic expertises.....61

NAİLA KHALİLOVA

Legal aspects of the circulation of new psychoactive substances.....68

GAMET YAGUBOV, GULSHAN HUMMATOVA

Counterfeitation, identification and quality control of black caviar products.....79

AFET MUSAYEVA

Application prospects of artificial intelligence and neural networks in phonoscopic analysis.....88

SAMİR GADİROV

On some issues of research objects (original digital evidence) of forensic portrait examination.....93

VAFİQ SADİGOV, KAMRAN DUNYAMALİYEV

Azerbaijan carpet as a research object of forensic-commodity expertise.....102

Forensic Science Center
of the Ministry of Justice
of the Republic of
Azerbaijan

AZ 1000, Baku city,
Khagani street 24

E-mail: info@expert.gov.az

Contact number :
(012)598-53-72

LAMIA SULEYMANOVA

Criminalistic characteristics of cybercrimes.....109

LEYLA HAJIYEVA

The impact of counterfeit alcohol on society124

RASHAD NURIYEV

Features of digital expertise in the investigation of bank fraud.....130

VASIF GULIYEV

Comparative legal analysis of the criminal legislation of foreign countries establishing liability for acts related to the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances.....137

RUSTAMLI ZUBEYDA

General characteristics of the preliminary investigation stage in criminal proceedings of the republic of Azerbaijan.....151

BEYRAK TANRIVERDİLİ

The role of the legislative power in the formation of the judiciary: theoretical and practical aspects.....157

BİLİMSEL DERGİ YAYIN KURULU

Genel Yayın Yönetmeni

Elşan Vali oğlu Albendov - Adli Uzmanlık Merkezi başkanı

Editör kadrosu

Aysel Zakir kızı Kişiyeva - Adli Uzmanlık Merkezi Bilimsel Araştırma ve Metodolojik Çalışmalar Daire Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru (İcra sekreteri)

Fardin Yaşar oğlu Halilov - Adalet Akademisi Öğretmeni, Hukuk doktoru

Adalat Beybala oğlu Hasanov - Sağlık Bakanlığı "Adli Tıp Uzmanlığı ve Patolojik Anatomi Birliği" Genel Müdürü kamu tüzel kişiliği, Tıp bilimleri doktoru

Shahla Tofig gizi Samadova - Bakü Devlet Üniversitesi Ceza Hukuku Bölüm Başkanı, Hukuk doktoru, profesör

Kamil Nazım oğlu Salimov - Bakü Devlet Üniversitesi "Kriminoloji ve Adli İnceleme Bölümü" başkanı, Hukuk doktoru, profesör

Natik Tahir oğlu Panahov - Adli Uzmanlık Merkezi Belgeler Teknik Uzmanlık Dairesi başkanı, Fizik ve matematik alanında felsefe doktoru

Cabir Sirac oğlu Ahmet - Adli Uzmanlık Merkezi Kalite Güvence Dairesi Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Nail İbad oğlu Abbasov - Nesimi Bölge Mahkemesi Hakimi, Hukuk felsefesi doktoru

Sayyad Aşamir oğlu Ağayev - Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Polis Akademisi Ceza Muhakemeleri Dairesi Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Azer Valeh oğlu İsmayilov - Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi Haydar Aliyev Akademisi Ceza Usulü ve Kriminoloji Bölüm Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Şohlat Muzaffar oğlu Kerimov - Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Havaçılık Akademisi Hukuk ve Ekonomi Bölümü Başkan Yardımcısı, Hukuk felsefesi doktoru, doçent

Yener Ünver - Türkiye Cumhuriyeti Özyeğin Üniversitesinin Hukuk Fakültesinin profesörü, Hukuk doktoru

Nebile Dağlıoğlu - Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Adli Bilimler Anabilim Dalı Başkanı profesörü, Hukuk doktoru

Javid Abdullazadeh - Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesinin Hukuk Fakültesinin profesörü, Hukuk doktoru

Vitaliy Kuznetsov - Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi Mevzuat ve Hukuki Uzmanlık Bilimsel Araştırma Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı, Hukuk doktoru, profesörü

İÇİNDEKİLER

SAHİL KASİMOV, RAŞAD ŞERİFOV

Dijital ortamda küçüklerin haklarının korunması: mevzuat ve uluslararası yaklaşımlar.....12

AFAT FARZULLAEVA

Ceza hukuku sisteminde kültürel miras: yeri ve işlevleri.....27

ANAR CAVADOV

Azyaşlıların ceza hukuku korunması alanında uluslararası standartlar.....40

SABİNA GADİROVA, MALAHAT ALİYAROVA

Üzerlik bitkisinin (Peganum harmala) kökeni, kimyasal bileşimi, hukuki durumu ve sorumluluğu getiren durumlar.....54

ALMAZ BAYRAMOVA

Adli dilbilimsel incelemelerde değerli işaretlerin tespiti.....61

NAİLA HALİLOVA

Yeni psikoaktif maddelerin dolaşımının yasal yönleri.....68

QAMET YAQUBOV, GULŞAN HUMMATOVA

Siyah havyar ürünlerinin sahteciliği, tanımlanması ve kalite kontrolü.....79

AFET MUSAYEVA

Yapay zeka ve sinir ağlarının fonoskopik analizde kullanımı.....88

SAMİR QADİROV

Adli portre incelemesinin araştırma nesnelere (orijinal dijital deliller) bazı konuları üzerine.....93

VAFİQ SADIGOV, KAMRAN DUNYAMALİYEV

Adli uzmanlığın bir araştırma nesnesi olarak Azerbaycan halısı.....102

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Adalet Bakanlığının

Adli Uzmanlık Merkezi

AZ 1000, Bakü şəhri,
Khagani caddesi 24

E-pošta:
info@expert.gov.az

İletişim numarası:
(012)-598-53-72

LAMİA SULEYMANOVA

Siber suçların kriminalistik özellikləri.....109

LEYLA HACIYEVA

Sahte alkolün toplum üzerindeki etkisi.....124

RAŞAD NURİYEV

Banka dolandırıcılığının soruşturulmasında dijital uzmanlığın özellikleri.....130

VASİF GULİYEV

Uyuşturucu ve psiko trop maddelerin kaçakçılığıyla ilgili eylemlerden sorumluluğu belirleyen yabancı ülkelerin ceza mevzuatının karşılaştırmalı hukuki analizi.....137

RUSTAMLI ZUBEYDE

Azərbaycan Cumhuriyyəti ceza yargılamasında ön soruşturma aşamasının genel özellikləri.....151

BEYRAK TANRİVERDİLİ

Yargının oluşumunda yasama erkinin rolü: teorik ve pratik yönler.....157

Главный редактор

Эльшан Вели оглы Альбендов - руководитель Центра Судебной Экспертизы

Редакционная коллегия

Айсель Закир кызы Кишиева - заведующая отделом Научно-исследовательской и Методической Работы Центра Судебной Экспертизы, доктор философии по праву (ответственный секретарь)

Фердин Яшар оглы Халилов - преподаватель Академии Юстиции, доктор юридических наук

Эдалят Бейбала оглы Гасанов - генеральный директор Публичного Правового Лица «Объединение Судебно-Медицинской Экспертизы и Патологоанатомии» Министерства Здравоохранения, доктор медицинских наук

Шахла Тофик кызы Самедова - заведующая кафедрой Уголовного Права Бакинского Государственного Университета, доктор юридических наук, профессор

Камиль Назим оглы Салимов - заведующий кафедрой Криминалистики и Судебной экспертизы Бакинского Государственного Университета, доктор юридических наук, профессор

Натиг Тахир оглы Пенахов - заведующий отделом Технической Экспертизы Документов Центра Судебной Экспертизы, доктор философии по физико-математическим наукам

Джабир Сирач оглы Ахмед - руководитель отдела Обеспечения Качества Центра Судебной Экспертизы, доктор философии по праву

Наиль Ибад оглы Аббасов - судья Насиминского Районного Суда, доктор философии по праву

Сейяд Агамир оглы Агаев - заведующий кафедрой Уголовного Процесса Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики

Азер Валех оглы Исмаилов - заведующий кафедрой Уголовного Процесса и Криминалистики Академии Государственной Службы Безопасности имени Гейдара Алиева, доктор философии по праву

Шохлат Мюзаффар оглы Керимов - заместитель заведующего кафедрой Права и Экономики Национальной Авиационной Академии Азербайджанской Республики, доктор философии по праву, доцент

Йенер Юнвер - профессор Юридического факультета Университета Озьеин (Турецкая Республика), доктор юридических наук

Небиле Даглыоглу - заведующая кафедрой Судебной Экспертизы Анкарского Университета (Турецкая Республика), доктор юридических наук, профессор

Джавид Абдуллазаде - профессор юридического факультета Анкарского Университета (Турецкая Республика), доктор юридических наук

Виталий Кузнецов - ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского Института Законодательства и Правовой Экспертизы Национальной Академии Наук Украины, доктор юридических наук, профессор

СОДЕРЖАНИЕ

САХИЛ ГАСЫМОВ, РАШАД ШАРИФОВ

Защита прав несовершеннолетних в цифровой среде: нормативно-правовые и международные подходы.....12

АФАТ ФАРЗУЛЛАЕВА

Культурное наследие в системе уголовного правосудия: место и функции.....27

АНАР ДЖАВАДОВ

Международные стандарты в области уголовно-правовой защиты несовершеннолетних.....40

САБИНА ГАДЫРОВА, МАЛАХАТ АЛИЯРОВА

О происхождении, химическом составе, правовом статусе и обстоятельствах, влекущих ответственность за растение узерлик (гармала обыкновенная).....54

АЛМАЗ БАЙРАМОВА

Выявление ценных признаков в судебно-лингвистических экспертизах.....61

НАИЛА ХАЛИЛОВА

Правовые аспекты оборота новых психоактивных веществ.....68

КАМАТ ЯГУБОВ, ГУЛЬШАН ХУММАТОВА

Фальсификация, идентификация и контроль качества черной икры.....79

АФЕТ МУСАЕВА

Перспективы применения искусственного интеллекта и нейронные сети в фоноскопическом анализе.....88

САМИР ГАДИРОВ

О некоторых вопросах исследования объектов (оригинальных цифровых доказательств) судебно-портретной экспертизы.....93

Центр Судебной
Экспертизы

Министерства Юстиции
Азербайджанской
Республики,

АЗ 1000, город Баку, улица
Хагани, 24

Электронная почта:
info@expert.gov.az

Контактный номер:
(012)-598-53-72

ВАФИГ САДЫГОВ, КАМРАН ДУНЫМАЛИЕВ

*Азербайджанский ковёр как объект исследования
судебно-товароведческой экспертизы.....102*

ЛАМИЯ СУЛЕЙМАНОВА

*Криминалистическая характеристика киберпрес-
туплений.....109*

ЛЕЙЛА ГАДЖИЕВА

*Расследование контрафактной алкогольной
продукции и её влияние на общество.....124*

РАШАД НУРИЕВ

*Особенности цифровой экспертизы при
расследовании банковского мошенничества.....130*

ВАСИФ ГУЛИЕВ

*Сравнительно-правовой анализ уголовного законода-
тельства зарубежных стран, устанавливающего
ответственность за деяния, связанные с незаконным
оборотом наркотических средств и психотропных
веществ.....137*

ЗУБЕЙДЕ РУСТЕМЛИ

*Общая характеристика стадии предварительного
расследования в уголовном процессе Азербайджанской
Республики.....151*

БЕЙРЕК ТАНРЫВЕРДИЛИ

*Судебная власть роль законодательной власти в
формировании из: теоретических и практических
аспектов.....157*

UOT 34:343.1. Cinyət mühakimə icraatı , s.12-26

SAHİL QASIMOV

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının “İqtisadiyyat və hüquq” fakültəsinin “Hüquq” kafedrasının dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail:sahil.qasimov@mail.ru

RƏŞAD ŞƏRİFOV

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının “İqtisadiyyat və hüquq” fakültəsinin “Hüquq” kafedrasının baş müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: rashadnauka2025@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/CGUD1436>

RƏQƏMSAL MÜHİTDƏ YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ: NORMATİV-HÜQUQİ VƏ BEYNƏLXALQ YANAŞMALAR

Açar sözlər: rəqəmsal hüquq, uşaq hüquqları, internet təhlükəsizliyi, kibercinayətkarlıq, normativ-hüquqi mexanizmlər.

Keywords: digital law, children's rights, internet safety, cybercrime, normative-legal mechanisms.

Anahtar kelimələr: dijital hukuk, çocuk hakları, internet güvenliği, siber suç, yasal çerçeve

Ключевые слова: цифровое право, права детей, интернет-безопасность, киберпреступность, правовая база.

Rəqəmsal transformasiya müasir cəmiyyətin hüquqi, sosial və psixoloji strukturlarında köklü dəyişikliklər yaratmaqla bərabər, yeni hüquqi riskləri də meydana çıxarmışdır. Bu dəyişikliklərdən ən həssas təsirə məruz qalan qrup isə məhz yetkinlik yaşına çatmayanlardır. Uşaqlar artıq erkən yaşlardan rəqəmsal aləmin fəal iştirakçısına çevrilir, internet vasitəsilə bilik mənbələri axtarır, sosial münasibətlər qurur və şəxsi identikliklərini formalaşdırmağa çalışırlar. Lakin bu proses təkcə imkanlar deyil, həm də dərin hüquqi və sosial təhlükələr yaradır.

Araşdırmalara əsasən məlum olmuşdur ki, bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında orta statistik istifadəçi gündə ortalama 3-5 saatını rəqəmsal platformalarda, xüsusilə “TikTok”, “Instagram”, “YouTube”, “Telegram” kimi platformalarda sərf edir. Bu platformalar vasitəsilə uşaqlar geniş informasiya axınına, tanımadıqları şəxslərlə “onlayn” ünsiyyətə və nəzarətsiz məzmunla çıxış əldə edirlər. Nəticədə onlar bəzən psixoloji təzyiqlər, virtual zorakılıq, kibertəcavüz, dezinformasiya, radikallaşdırıcı kontent və seksual xarakterli istismar kimi təhdidlərə məruz qalırlar.

Rəqəmsal cinayətlərin mühüm formalarından biri sosial şəbəkələr vasitəsilə uşaqların istismar

edilməsidir. Bu xüsusda uşaq istismarına yönəlmiş etibarqazanma davranışları (“grooming”, “трюминг”), seksual xarakterli materialların paylaşılması və tələb əsasında (“on-demand”) zorakılıq məzmunlu videoların yayımı kimi hallar təcili və effektiv hüquqi reaksiya tələb edir.

Daha təhlükəli hal isə sosial şəbəkələr vasitəsilə manipulyativ və özünəqəsdə təşviq edən oyunların yayılmasıdır. Bu qəbildən olan oyunlara nümunə kimi “Синий кит” (Blue Whale) göstərilə bilər. Bu oyun administratorun uşaqlara təqribən 50 gün ərzində psixoloji manipulyasiya ilə müxtəlif tapşırıqlar verməsi və prosesin son mərhələsində intihara təşviqlə nəticələnməsi ilə tanınır. Azərbaycanda daxil olmaqla bir çox ölkələrdə bu tip oyunlarla bağlı real ölüm hallarına dair faktlar qeydə alınmış və bu uşaqların rəqəmsal təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizlik məsələsi kimi dəyərləndirilməsini zəruri etmişdir.

Bu hallar bir daha göstərir ki, rəqəmsal məkan təkcə sosiallaşma və təhsil aləti deyil, eyni zamanda müasir cinayətkarlığın platforması kimi çıxış edir. Bu cinayətlər bəzən fiziki iz buraxmasa da, dərin psixoloji və hüquqi nəticələrə səbəb olur. Xüsusilə, uşaqlar bu təhlükələrə qarşı müdafiəsizdirlər və onlar üçün hüquqi, texnoloji və sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi əsas prioritet olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası bu risklərin qarşısını almaq məqsədilə müvafiq qanunvericilik bazasını formalaşdırmağa və beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyə çalışır. Lakin baş verən texnoloji yeniliklərin sürəti, cinayət formalarının dəyişkənliyi və sosial şəbəkələrin transmilli xarakteri tələb edir ki, milli qanunvericilik daha çevik, uşaqların maraqlarını nəzərə alan və proaktiv yanaşma əsasında yenidən nəzərdən keçirilsin. Təhlükəli “onlayn” oyunlar, “feyk” profillər, yaş məhdudluqlarını aşaraq qeyri-adekvat məzmunu çıxış, valideyn nəzarətinin zəifliyi – bunların hər biri uşaqların hüquqi və psixoloji təhlükəsizliyinə real təhdidlərdir. Bu baxımdan tədqiqatın məqsədi uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqlarının müdafiəsinə dair milli və beynəlxalq hüquqi mexanizmləri kompleks şəkildə təhlil etmək, cinayətlərin profilaktikası, aşkarlanması və qarşısının alınması üçün institusional-hüquqi tövsiyələr təqdim etməkdir.

1. İnternetin uşaqlara təsiri - rəqəmsal transformasiyanın sürətlənməsi nəticəsində internetin uşaqlara təsiri multidissiplinar yanaşma tələb edən kompleks sosial, psixoloji və hüquqi problemə çevrilmişdir. Xüsusilə sosial şəbəkələrin geniş yayılması nəticəsində uşaqların rəqəmsal məkana erkən yaşda inteqrasiyası müşahidə olunur ki, bu da onların koqnitiv inkişafına, sosial davranış modellərinə və emosional yetkinliklərinə birbaşa təsir göstərir. Uşaqların “onlayn mühitlə” erkən təması onların psixososial adaptasiyasına və sosial identikliyinə formalaşmasına ciddi təsir edir.

İnternet bilik və informasiya əldə etmə baxımından mühüm resurs olmaqla yanaşı, akademik fəaliyyətlər üçün də effektiv vasitə funksiyasını yerinə yetirir. Onlayn resurslar vasitəsilə uşaqların təhsil imkanları genişlənilir, müstəqil öyrənmə bacarıqları inkişaf edir. Bununla yanaşı rəqəmsal məkanın struktur xüsusiyyətləri səbəbindən uşaqlar zərərli kontent, manipulyativ mesajlar və dezinformasiyalarla qarşılaşma riski ilə üz-üzə qalırlar. Nəticədə psixoloji təsirlərlə yanaşı kiberasılıq, diqqət çatışmazlığı və emosional dezinteqrasiya halları da artır.

Uşaqların internetdə təhlükəsiz fəaliyyəti təkcə valideyn nəzarəti ilə məhdudlaşmamalı, hüquqi və texnoloji nəzarət mexanizmləri ilə müşayiət olunmalıdır. Buraya yaşa uyğun kontent filtrasiya sistemləri, effektiv istifadəçi şikayət mexanizmləri və rəqəmsal platformaların məsuliyyət daşmasını nəzərdə tutan normativ tənzimləmələr daxildir. Beynəlxalq hüquqi sənədlər (xüsusilə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası və ona əlavə 25

saylı Ümumi Şərh) dövlətləri uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqlarının müdafiəsi üzrə dəqiq hüquqi öhdəliklər götürməyə çağırır.

Valideynlər və pedaqoqlar (müəllimlər) bu prosesdə əsas hüquq və pedaqoji aktorlar kimi çıxış edərək uşaqların rəqəmsal davranışlarını müşahidə etməli, onları təhlükəli kontentə qarşı tənqidi mövqedə formalaşdırmalı və rəqəmsal savadlılığı artırmalıdırlar. Pedaqoji yanaşmaların hüquqi və texnoloji mexanizmlərlə inteqrasiyası bu kontekstdə zəruri və effektiv vasitə kimi çıxış edir.

2. Sosial şəbəkələrin uşaqlara təsiri - sosial şəbəkələrin uşaqlar üzərində təsiri onların davranış modellərində, münasibətlər strukturunda və emosional tənzimləmə mexanizmlərində transformativ dəyişikliklər yaradır. Bu platformalar uşaqlara yeni ünsiyyət imkanları yaratmaqla yanaşı, real ünsiyyətin zəifləməsi, empatik funksiyaların məhdudlaşdırılması və psixoloji yetkinliyin ləngiməsi ilə nəticələnmə bilər. Bu kimi psixososial dəyişikliklər uşaqların hüquqlarının qorunması sahəsində yeni hüquqi və institusional yanaşmaların formalaşdırılmasını zəruri edir.

Sosial şəbəkələrin hüquqi tənzimlənməsi çərçivəsində uşaqlar üçün təhlükəli olan kontent və ünsiyyət formalarının filtrasiya olunması (süzgəcdən keçirilməsi), etik rəqəmsal davranış normalarının təşviqi və platformaların məsuliyyət daşmasını təmin edən normativ mexanizmlər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu kontekstdə rəqəmsal etik tərbiyə, məxfilik hüququ və informasiya təhlükəsizliyi əsas hüquqi istiqamətlər kimi müəyyən olunur.

Sosial şəbəkələrin informasiya resurslarına və mədəni dəyərlərə çıxışı asanlaşdırmaq potensialı da qiymətləndirilməlidir. Onlar müxtəlif dillərdə təhsil məzmunu, interaktiv öyrənmə alətləri və global mədəni inteqrasiya resursları ilə uşaqların intellektual inkişafına müsbət təsir göstərə bilər. Bu imkanlardan effektiv və təhlükəsiz istifadə yalnız hüquqi çərçivədə həyata keçirilə bilər.

Sosial şəbəkələrin istifadəsinin tam qadağan olunması praktik baxımdan nə mümkün deyil, nə də məqsədəuyğundur. Əvəzində onların təhlükəsiz və məqsədyönlü istifadəsinin hüquqi və pedaqoji baxımdan təşviq olunması daha effektiv strategiyadır. Uşaqların “onlayn” məkanda keçirdiyi zamanın tənzimlənməsi, məzmunun (Content) monitorinqi və texnoloji vərdişlərin şüurlu şəkildə formalaşdırılması bu sahədə əsas vasitələrdir.

Eyni zamanda anonimlik şəraitində “onlayn zorakılıq” (kiberbullinq), seksual xarakterli ünsiyyət

və psixoloji təzyiqlər riskini artırır. “Синий кит”, “Момо” və digər analogi oyunlar sübut edir ki, sosial şəbəkələr vasitəsilə uşaqlara təsir göstərə biləcək kriminogen manipulyasiyalar real təhlükədir. Bu oyunlar uşaqları psixoloji asılılıq vəziyyətinə salmaqla onların özünəqəsd hallarına səbəb ola bilər. Bu cür halların qarşısının alınması üçün rəqəmsal platformaların hüquqi cavabdehlik mexanizmləri gücləndirilməli və dövlət səviyyəsində profilaktik hüquqi tədbirlər, ictimai maarifləndirmə kampaniyaları və rəqəmsal psixologiya üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilməlidir.

Valideynlərin sosial şəbəkələrdə məxfilik siyasəti və hüquqi təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı məlumatlılığının artırılması vacibdir. Əks təqdirdə uşaqların şəxsi məlumatlarının üçüncü şəxslər və ya kibercinayətkarlar tərəfindən istifadəsi ehtimalı artır. Eyni zamanda sosial şəbəkələrin həddindən artıq istifadəsi emosional tükənmə, sosial izolyasiya (sosial təcridolma) və davranış pozuntuları ilə nəticələnə bilər. Bu isə hüquqi müdaxilə və pedaqoji tənziqləmə tədbirlərinin paralel şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir.

Nəticə etibarilə sosial şəbəkələr uşaqlar üçün həm intellektual imkanlar, həm də hüquqi və psixoloji risklər yaradır. Bu səbəbdən valideynlər, müəllimlər və hüquq-mühafizə strukturları uşaqların rəqəmsal məkanda təhlükəsizliyini təmin etmək üçün koordinasiya fəaliyyət göstərməli, rəqəmsal hüquqların müdafiəsi ilə rəqəmsal savadlılığın inkişafı arasında balans yaratmalıdırlar.

3. İnternet mühitində uşaqlar üçün mövcud olan risk faktorlarının normativ-hüquqi və sosial aspektləri - rəqəmsal transformasiyanın intensivləşməsi nəticəsində yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər informasiya cəmiyyətinin yalnız istehlakçıları deyil, eyni zamanda aktiv rəqəmsal iştirakçıları – kontent istehsalçıları və interaktiv (latın mənşəli “interactio” sözündən yaranmış, mənası “qarşılıqlı təsir” deməkdir) platformaların istifadəçiləri kimi çıxış etməyə başlamışlar. İnternetin inklüziv (latın mənşəli “inclusio” sözündən yaranıb, “daxil edən”, “əhatə edən” mənasını verir) və sərhədsiz təbiəti uşaqlara geniş informasiya və kommunikasiya imkanları versə də onların onlayn iştirakını müxtəlif hüquqi, psixoloji və sosial risklərlə müşayiət edir. Bu risklərin elmi əsaslarla analizi və hüquqi təsnifatı uşaqların rəqəmsal mühitdə təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün zəruri şərtidir.

Uşaqların rəqəmsal məkanda üzləşdikləri əsas təhlükələr aşağıdakı normativ-hüquqi və sosial risk

kateqoriyaları üzrə sistemləşdirilə bilər:

- Dezinformasiya və manipulyativ kontent – saxta xəbərlər, süni intellekt və montaj texnologiyaları vasitəsilə yaradılmış təhrif olunmuş vizual və səsli materiallar;
- Zərərli və qeyri-münasib məzmun – zorakılığa, özünəqəsdə və ekstremal davranışa təşviq edən materiallar;
- Radikal ideoloji təsir və ekstremist təbliğat – yetkinlik yaşına çatmayanların ekstremist qruplar tərəfindən ideoloji manipulyasiyaya məruz qalması;
- Onlayn-groominq – yetkin yaşlı şəxslərin uşaqlarla emosional yaxınlıq quraraq sonradan onları istismar etməyə yönəlmiş davranışları;
- Seksual xarakterli istismar və materialların dövrüyyəsi – uşaq pornoqrafiyasının istehsalı və yayılma halları;
- Məxfi informasiyanın sızması və şəxsi məlumatların qorunmaması – uşaqların coğrafi yeri, şəxsiyyət göstəriciləri və davranış modellərinə dair məlumatların icazəsiz yayılması;
- Alqoritmik manipulyasiyalar və psixoloji asılılıq – platformaların diqqət yönümlü strukturu vasitəsilə uşaqlarda alışqanlıq yaradan davranış nümunələrinin formalaşdırılması;
- Sextinq (bir şəxsin mobil telefon, sosial media və ya digər rəqəmsal vasitələrlə şəxsi, intim və ya erotik məzmunlu şəkil, video və ya yazılı mesajları digər bir şəxsə göndərməsi və ya paylaşması) və rəqəmsal seksual istismar – yetkin yaşlı şəxslərin və ya digər yeniyetmələrin uşaqları seksual xarakterli mesajlar və materiallarla ünsiyyətə cəlb etməsi;
- Kiberbullinq və rəqəmsal zorakılıq – təhqir, hədələmə və onlayn diskriminasiya formaları.

Bu risklər yalnız hüquqi müstəvidə cinayət və hüquq pozuntusu kateqoriyasına daxil edilmir, eyni zamanda uşaqların psixososial inkişafı və hüquq subyekt kimi formalaşmasında ciddi maneələr yaradır. Normativ-hüquqi tənziqləmələrin yetərsizliyi və hüquqi mexanizmlərin tətbiqindəki boşluqlar bu təhlükələrin strukturlaşmasını və təkrarlanmasını daha da asanlaşdırır [27].

Rəqəmsal təhlükələrin qarşısının alınması məqsədilə risklərin hüquqi və sosial aspektlər üzrə kompleks qiymətləndirilməsi, multidissiplinar yanaşmalarla preventiv və müdafiəedici sistemlərin inkişaf etdirilməsi tələb olunur. Bu istiqamətdə beynəlxalq və milli səviyyədə aşağıda qeyd edilən əsas hüquqi və institusional tədbirlərin icrası zəruridir:

- Normativ-hüquqi tənziqləmələrin

təkmilləşdirilməsi – uşaqların rəqəmsal hüquqlarını təmin edən müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanması və tətbiqinin effektivləşdirilməsi;

- Beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın və informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsi – transmilli rəqəmsal cinayətlərin aşkarlanmasında və qarşısının alınmasında dövlətlərarası koordinasiyanın inkişafı;

- Rəqəmsal platformaların hüquqi cavabdehliyinin artırılması – uşaqlar üçün təhlükəsiz rəqəmsal mühitin təmininə yönəlmiş təhlükəsizlik standartlarının tətbiqinin məcburi xarakter alması;

- Valideyn nəzarətinin hüquqi əsaslarla təşkili və ictimai maarifləndirmə strategiyalarının həyata keçirilməsi;

- Təhsil sistemində rəqəmsal təhlükəsizlik və hüquqi savadlılıq mövzularının kurikulumlara inteqrasiyası.

Bundan əlavə rəqəmsal hüquqların müdafiəsi kontekstində pedaqoqlar, sosial işçilər və hüquqşünaslar üçün müvafiq ixtisasartırma və fərdi təlim proqramlarının hazırlanması, yaş kateqoriyalarına uyğunlaşan hüquqi yanaşmaların tətbiqi ilə hüquqi müdafiənin hədəfli və məqsədyönlü icrasını təmin edə bilər.

Fərdi məlumatların qorunması və məxfilik hüququnun qanuni çərçivəsi.

Müasir texnoloji reallıq şəxsi həyatın toxunulmazlığını yalnız etik deyil, eyni zamanda strateji hüquqi prioritetə çevirmişdir. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin şəxsi məlumatları, o cümlədən foto və video materiallar, coğrafi lokasiya məlumatları və onlayn identifikasiya göstəriciləri, tez-tez onların razılığı və ya yetərli hüquqi müdafiə olmadan valideynlər, texnoloji platformalar və üçüncü şəxslər tərəfindən yayıla və ya istifadə oluna bilər. Bu hallar uşaqların hüquqlarına, məxfiliyinə və psixoloji təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vurur.

Məxfilik hüququnun pozulması hallarının başlıca səbəbləri aşağıdakılardır:

- Dövlət nəzarət sistemləri və texnoloji şirkətlərin qeyri-şəffaf məlumat emalı siyasətləri;

- Kibercinayətkarlıq və şəxsi məlumatların qanunsuz emalı praktikasının geniş yayılması;

- Valideynlərin və ictimaiyyətin rəqəmsal hüquqlar və informasiya etikasına sahəsində hüquqi maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması.

Bu risklərin qarşısının alınması üçün dövlətlərin öz informasiya təhlükəsizliyi siyasətlərini və məxfi məlumatların qorunmasına dair qanunvericiliklərini mütəmadi olaraq yeniləmələri, azyaşlıların maraqlarına

uyğunlaşdırılmış rəqəmsal hüquqi normalar qəbul etmələri və məzmun (Content) siyasətlərində “default-by-design” (xüsusilə məlumatların qorunması, rəqəmsal təhlükəsizlik və şəxsi həyatın müdafiəsi sahələrində istifadə olunan konsepsiyadır. Bu prinsip “gizlilik və təhlükəsizlik ilkin olaraq sistemin və ya texnologiyanın layihələndirilməsində nəzərə alınmalıdır” fikrinə əsaslanır) məxfilik prinsipinin tətbiqini təmin etmələri zəruridir.

Eyni zamanda Avropa İttifaqının ümumi məlumatların qorunması qaydası (GDPR) kimi normativ aktlar əsasında Azərbaycanın milli qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılması, uşaqların razılıq yaşının müəyyənəşdirilməsi, valideyn nəzarətinin hüquqi sərhədlərinin tənzimlənməsi və məlumat emalçılarının məsuliyyət mexanizmlərinin yaradılması mühüm vəzifələr sırasındadır.

Onlayn-qroominq və normativ-hüquqi müdafiə mexanizmləri.

Onlayn-qroominq (rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə emosional yaxınlıq və psixoloji etibar mühiti formalaşdıraraq onları gələcəkdə cinsi istismara hazırlamağa yönəlmiş manipulyativ davranışlar kompleksi) — müasir kibercinayətkarlığın yüksək təhlükəli və mürəkkəb aşkarlanan transmilli təzahür formalarından biri hesab olunur. Bu fenomen uşaqlara qarşı zorakılığın assimetrik, mərhələli və qeyri-zorakı forması kimi xarakterizə olunsada psixoloji manipulyasiya, emosional asılılıq və hüquqi müdafiəsizlik mühiti fonunda son dərəcə zərərverici nəticələr doğurur [18].

Qroominq davranışı adətən transaksion olmayan, məqsədyönlü və strukturlaşdırılmış cinayət strategiyasıdır. Bu tip hüquq pozuntusu klassik seksual zorakılıq anlayışından fərqli olaraq cinayətkarın davamlı psixososial təsir alətləri ilə qurban üzərində systemsiz, lakin məqsədli təsir modeli qurması ilə fərqlənir [1]. Rəqəmsal məkanda qroominqin genişlənməsi aşağıdakı faktorlarla kataliz (surətləndirici) olunmaqdadır:

- Çoxkanallı rəqəmsal ünsiyyət vasitələrinin (sosial media, messengerlər, onlayn oyunlar və canlı yayım tətbiqləri) nəzarətsiz və anonim istifadə imkanları;

- Virtual identifikasiya manipulyasiyası – cinayətkar tərəfindən yaş, cins, kimlik və sosial statusun saxtalaşdırılması yolu ilə psixoloji yaxınlıq yaratmaq;

- Tədricən normallaşdırma strategiyası – uşağa ilkin mərhələdə zərərsiz görünən ünsiyyət

formasından başlayaraq tədricən cinsi xarakterli mövzulara keçid və bu davranışların adi hal kimi təqdim edilməsi;

- Psixoloji tələ – qurbanın özünü təcrid olunmuş, başa düşülməyən və tənha hiss etməsi üçün manipulyativ emosional çərçivənin qurulması.

Onlayn-groominq hallarının aşkarlanması və qarşısının alınması yalnız cinayət hüququ mexanizmləri ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Bu fenomenlə mübarizə çoxsəviyyəli normativ-hüquqi, texniki və institusional müdafiə sistemlərinin inteqrasiyasını tələb edir [17].

Beynəlxalq hüquqi çərçivədə bu cür hərəkətlərin cinayət hüququ kontekstində tanınması və dövlətlər tərəfindən müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmək məqsədilə normativ baza formalaşdırılır. Xüsusilə Lansarot Konvensiyası yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə cinsi xarakterli onlayn əlaqələrin hüquqi qadağan edilməsini və cinayət məsuliyyəti doğuran ayrı-ayrı elementlərin müəyyən edilməsini tələb edir.

Milli hüquq sistemləri isə aşağıdakı hüquqi və institusional müdaxilə mexanizmlərini tətbiq etməlidir:

- Groominqin müstəqil cinayət tərkibi kimi cinayət hüququnda müəyyənləşdirilməsi və hüquqi məzmununun açıqlanması – groominqin yalnız nəticədə deyil, həmçinin prosessual hərəkətlərin özündə hüquqa zidd xarakter daşmasının nəzərə alınaraq kriminalizasiyası;

- Uşaqların qorunması məqsədilə sürətli müdaxilə prosedurlarının yaradılması – məhkəmə qərarı olmadan həyata keçirilən təcili bloklama tədbirləri; təcili hüquqi yardım, risk qiymətləndirməsi alqoritmləri və uşaqların sosial reabilitasiyası üçün mexanizmlər;

- Rəqəmsal platformaların məlumat saxlama və hüquq-mühafizə orqanları ilə məlumat mübadiləsinə dair hüquqi öhdəliklərlə təmin edilməsi – platforma operatorlarının uşaqlara qarşı zorakılıq hallarını aşkarlamaq və məlumat vermək üzrə proaktiv rol alması;

- Profillərin süni intellekt əsasında monitorinqi və təhdidlərin erkən mərhələdə diaqnostikası üçün texnoloji nəzarət sistemlərinin tətbiqi;

- Sosial işçilər, təhsil işçiləri və hüquqmühafizə orqanları üçün risk əsaslı təlim proqramları və davranış diaqnostikası alətlərinin formalaşdırılması.

Onlayn-groominqin hüquqi analizinə əsasən bu hüquqpozma yalnız uşaqların fiziki toxunulmazlığına deyil, həmçinin onların emosional sabitliyi, psixoloji

rifahı və şəxsi sərhədlərinə qarşı çoxsəviyyəli və qeyri-klassik təhdid formasıdır. Cinayətin aşkarlanması çox vaxt qurbanın uzunmüddətli psixoloji pozuntuları fonunda baş verir ki, bu da sübutların toplanması və hüquqi müdaxilənin vaxtında həyata keçirilməsini çətinləşdirir [1, s.12].

Rəqəmsal platformaların bu prosesi aşkarlamaq üçün “real-time” filtrasiya sistemləri, məlumatların şifrələnməsi və arxivləşdirilməsi rejimləri, anonimlik əleyhinə identifikasiya protokolları və süni intellekt əsaslı “profil risk qiymətləndirmə” sistemləri tətbiq etməsi vacibdir [22].

Profilaktik strategiyalar yalnız hüquqmühafizə tədbirlərilə kifayətlənməməli, ailə institutu, təhsil sistemi və media vasitəsilə maarifləndirmə tədbirləri ilə dəstəklənməlidir. Bu kontekstdə uşaqlara “rəqəmsal sərhədlər”, “informasiya razılığı” və “rəqəmsal özünümüdafiə” kimi anlayışların pedaqoji vasitələrlə öyrədilməsi, onların hüquqi müdafiəsini gücləndirən əsas preventiv vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Uşaqlara qarşı seksual zorakılığın birbaşa yayımlanması: hüquqi və texnoloji aspektlərin inteqrasiyası.

Rəqəmsal cinayətkarlığın ən ağır və yüksək ictimai təhlükə törədən formalarından biri uşaqlara qarşı seksual xarakterli zorakılığın «real vaxt» rejimində onlayn yayımlanmasıdır. Bu hüquqazidd davranış klassik uşaq pornoqrafiyası formasından prinsipial şəkildə fərqlənərək, cinayət əməlini canlı formatda izləməyə və hətta yönləndirməyə imkan verən interaktiv transmilli model kimi çıxış edir. Bu cür təzahürlər həm hüquqi təsnifat, həm də texniki aşkarlanma baxımından hüquqmühafizə sistemlərini və beynəlxalq hüquqi rejimləri yeni çağırışlarla üz-üzə qoyur [2].

Bu cinayət forması beynəlxalq praktikada “Tələb əsasında uşaqlara qarşı seksual istismar” (on-demand child sexual abuse) kimi tanınır və aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir:

- Cinayətin “real vaxt” rejimində baş verməsi – istismar aktları əvvəlcədən qeyd edilmədən canlı yayımlanır, bu isə ənənəvi sübut toplama mexanizmlərini (məsələn, arxiv materialları və forensik analiz) qeyri-effektiv edir;

- Digital footprint-in (rəqəmsal izlərin) süni şəkildə minimallaşdırılması və ya silinməsi – istifadəçi cihazlarında iz saxlamayan şifrələmə texnologiyaları, “self-deleting content” və “peer-to-peer streaming” infrastrukturunu vasitəsilə izsiz yayımlar həyata keçirilir;

- İnteraktivlik elementi – onlayn izləyicilərin istismar prosesinə müdaxilə edərək, “sifariş” və ya “təklif” təqdim etməklə cinayət aktının gedişatını dəyişdirə bilməsi.

Bu fenomenin texnoloji baza üzərində formalaşması və hüquqi sistemlərdən daha sürətli təkamül etməsi onu müasir hüquq və təhlükəsizlik rejimlərinin koordinasiyasını tələb edən hibrid təhdidə çevirir [25]. Cinayətlərin transmilli xüsusiyyət daşması, iştirakçıların müxtəlif ölkələrdə yerləşməsi və yayımların texnoloji vasitələrlə gizlədilməsi bu cür hüquq pozmaların cinayət hüququ vasitəsilə effektiv şəkildə tənzimlənməsini əngəlləyən əsas amillərdəndir [3].

Milli hüquqi müdaxilə və texnoloji strategiyalar.

Milli hüquq sistemlərinin bu cinayət növünə qarşı effektiv reaksiya verə bilməsi üçün aşağıdakı normativ və texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir [5]:

- Birbaşa canlı yayımla həyata keçirilən uşaqlara qarşı seksual zorakılığın müstəqil cinayət tərkibi kimi kriminallaşdırılması – yalnız cinsi zorakılıq faktının deyil, onun yayımlanmasının da müstəqil hüquq pozuntusu kimi nəzərdə tutulması;

- İnformasiya provayderləri və texnoloji platformalar üçün hüquqi öhdəliklərin müəyyən olunması – riskli yayımları avtomatik aşkarlamaq, hüquqmühafizə orqanlarına bildiriş göndərmək və müvəqqəti bloklama tədbirləri tətbiq etmək üzrə vəzifələr [26];

- Hüquqmühafizə və xüsusi xidmət orqanları arasında transsərhəd məlumat mübadiləsinin real vaxt rejimində təşkil edilməsi – “cybertipline” mexanizmləri və beynəlxalq istintaq əməkdaşlığı protokolları əsasında;

- Süni intellekt və məlumatların analitik emalına əsaslanan video-analitika sistemlərinin tətbiqi: qeyri-qanuni vizual və akustik kontentin avtomatik aşkarlanması məqsədilə AI əsaslı ‘red flag’ (xəbərdarlıq signalı) alqoritmlərinin hazırlanması və tətbiqi [21, s.22].

Cinayətin qarşısının alınmasında strateji yanaşma.

Uşaqlara qarşı bu tip ağır cinayətlərin qarşısının alınması üçün yalnız cəza hüququ və repressiv vasitələr deyil, həm də informasiya texnologiyaları, süni intellekt, kibertəhlükəsizlik və sosial maarifləndirmə sahələrini əhatə edən çoxsahəli, preventiv və reaktiv yanaşmaların inteqrasiyası zəruridir [6]. Bu yanaşma aşağıdakı prinsiplərə söykənməlidir:

- “Digital Due Diligence” (rəqəmsal ehtiyatlılıq) prinsipi – platforma sahibləri və

texnoloji provayderlərin zərərli və hüquqa zidd rəqəmsal materialların yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə yayımlanan məzmunla fasiləsiz nəzarət etməsi və filtrasiya mexanizmlərini tətbiq etməklə qabaqlayıcı hüquqi öhdəlik daşması.

- Uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqlarının hüquqi tanınması və onların rəqəmsal hüquq subyektlili statusunun möhkəmləndirilməsi.

- Texnologiya və hüquq arasında interdisiplinar əlaqənin inkişaf etdirilməsi – hüquqşünasların texniki savadlılığının və IT mütəxəssislərinin hüquqi məsuliyyət şüurunun artırılması;

- Mədəniyyət və maarifləndirmə aspektlərinin gücləndirilməsi – uşaqlar, valideynlər və pedaqoqlar arasında rəqəmsal etik davranış, məxfiliyin qorunması və təhlükəli kontentə qarşı fərdi müdafiə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi [1].

Uşaqların onlayn istismarına qarşı beynəlxalq hüquqi və normativ müdafiə mexanizmləri: sistemli təhlil və komparativ (müqayusəli) yanaşma.

İnformasiya texnologiyalarının sərhədsiz inkişafı fonunda uşaqlara qarşı onlayn mühitdə törədilən cinayətlərin miqyasının artması beynəlxalq hüquq ictimaiyyətini bu sahədə sistemli və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş normativ-hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılmasına vadar etmişdir [10]. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin rəqəmsal mühitdə müdafiəsi təkcə cinayət hüququnun predmetinə çevrilməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda kibertəhlükəsizlik, şəxsi həyatın toxunulmazlığı və məlumat hüququ kimi müasir hüquq sahələrinin də kəşifmə nöqtəsinə çevrilmişdir [1].

Müasir dövrdə onlayn uşaq istismarına qarşı beynəlxalq müdaxilə tədbirləri əsasən aşağıdakı üç sistemli istiqamət üzrə həyata keçirilir:

1. Qanunsuz məzmunun dərhal müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması.

Normativ hüquq və texnologiyaların inteqrasiyası əsasında inkişaf etdirilmiş bu istiqamət uşaq istismarı ilə bağlı materialların internetdən “real vaxt” rejimində silinməsi və bloklanması məqsədilə tənzimləyici orqanların, texnologiya şirkətlərinin və vətəndaş cəmiyyətinin koordinasiyasına əsaslanır. Bu kontekstdə proaktiv filtrasiya alqoritmləri, avtomatik hesabat sistemləri və süni intellekt əsaslı deteksiya texnologiyaları tətbiq edilir.

2. Transsərhəd cinayətlərin hüquqi koordinasiyası.

Uşaqlara qarşı rəqəmsal istismar hallarının çox zaman transmilli xarakter daşdığına görə dövlətlər arasında qarşılıqlı hüquqi yardım mexanizmləri, ekstradisiya razılaşmalar və bircə istintaq əməliyyat-

əməliyyat tədbirlərinin keçirilməsi zərurəti yaranır. Bu çərçivədə Budapeşt Konvensiyası kimi beynəlxalq sənədlər istintaqın koordinasiyası və sübutların ötürülməsi üçün hüquqi baza hesab edilə bilər.

3. Tənzimləyici və institusional nəzarət mexanizmləri.

Bu model çərçivəsində dövlətlərin müvafiq qurumları: məsələn, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə tənzimləyici agentliklər, milli CERT mərkəzləri, məzmun (Content) monitoring institutları – rəqəmsal məzmunun nəzarətində mühüm rol oynayır. Onların fəaliyyəti rəqəmsal etikaya, hüquqi uyğunluğa və təhlükəsizlik standartlarına əsaslanır.

Beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri: INHOPE və INTERPOL-un rolu.

Uşaqlara qarşı rəqəmsal hüquq pozuntularının aşkarlanması və qarşısının alınmasında INHOPE (International Association of Internet Hotlines) və INTERPOL kimi beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti həlledici əhəmiyyət daşıyır:

- INHOPE - hazırda 52-dən çox ölkədə fəaliyyət göstərən qaynar xətt infrastrukturunu vasitəsilə qanunsuz məzmunla bağlı anonim şikayətlərin qəbulu, ilkin verifikasiyası və yönləndirilməsi funksiyalarını icra edir. Təşkilat “Hostinq” provayderlərinin hüquqi məsuliyyətini artırmaqla yanaşı, hüquq-mühafizə orqanları ilə məlumat mübadiləsini dəstəkləyir.

- INTERPOL - transmilli istintaq və əməliyyatlar üçün kriminal məlumat bazaları və “real vaxt” təhlil sistemləri təqdim edir.

Hüquqi yanaşmaların fərqliliyi və bu yanaşmalar arasında uyğunluğun təmin olunması zərurəti.

Dövlətlərin onlayn uşaq istismarına dair hüquqi yanaşmaları tənzimləmə səviyyəsi, normativ-hüquqi arxitektura və institusional məsuliyyətin bölgüsü baxımından nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənir [12]:

ABŞ təcrübəsi: rəqəmsal vətəndaşlıq konsepsiyası.

Birləşmiş Ştatlarda “Digital Citizenship” və “Media Literacy” kimi anlayışlar təhsil proqramlarına artıq uzun müddətdir daxil edilmişdir. Bu konsepsiyalar uşaqlara rəqəmsal mühitdə məsuliyyətli iştirakçı kimi formalaşmağı, onlayn etik davranış qaydalarına riayət etməyi və şəxsi məlumatların qorunmasını öyrədir. Aparıcı texnologiya şirkətləri – “Google”, “Microsoft”, “Apple” və s. – uşaqların rəqəmsal təhlükəsizliyinə dair interaktiv təlim resursları, oyunlaşdırılmış modullar və valideyn bələdçiləri təqdim etməklə, profilaktik maarifləndirmə sahəsində mühüm aktor kimi çıxış edirlər [7].

Bundan əlavə Commonsense Media, i-SAFE

America və digər qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən hazırlanmış təlim proqramları və metodoloji vəsaitlər məktəb mühitində müəllim, valideyn və şagird arasında rəqəmsal maarifləndirmə dialoqunun təşkili üçün effektiv alətə çevrilmişdir [8, s.12].

Avropa İttifaqı yanaşması: INSAFE şəbəkəsi və strateji maarifləndirmə.

Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə fəaliyyət göstərən INSAFE şəbəkəsi, “Safer Internet Programme” çərçivəsində Avropa ölkələrində rəqəmsal hüquqların tədrisi, təhlükəli məzmunun aşkarlanması və onlayn risklərə dair ictimai şüurun artırılması sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərir. Bu çərçivədə hər il qeyd edilən “Safer Internet Day” adlı global təşəbbüs 130-dan artıq ölkədə təhsil, ictimaiyyət və texnoloji sektor arasında əməkdaşlıq platforması rolunu oynayır.

INSAFE tərəfindən dəstəklənən “Awareness Centres” vasitəsilə müxtəlif yaş qruplarına uyğunlaşdırılmış tədris materialları, video resurslar və praktiki modullar hazırlanır. Bu resurslar uşaqlarda təhlükəli onlayn davranış modellərini tanımaq, rəqəmsal sərhədləri başa düşmək və kiberməkanda hüquqlarını müdafiə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirir [3].

Uşaqların onlayn mühitdə hüquq müdafiəsi: beynəlxalq müqavilələr.

Uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqlarının təminatı və qorunması üzrə effektiv hüquqi müdafiə sistemi təkcə milli normativ aktlarla məhdudlaşmamalı, həmçinin beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə və universal hüquqi sənədlərə əsaslanmalıdır. Bu kontekstdə qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilələr rəqəmsal məkanda uşaqların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə geniş institusional və hüquqi çərçivə yaradır. Belə sənədlər yalnız cinayət-hüquqi tədbirlərlə deyil, eyni zamanda profilaktik, reabilitasiyaedici və maarifləndirici mexanizmlərlə də müşayiət olunur [2].

BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989) – bu sənəd insan hüquqları sahəsində universal normativ sənəd olmaqla, uşaqların mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını təsbit edir. Konvensiya 18 yaşına qədər olan hər bir şəxsi uşaq kimi tanıyır və onların hüquqlarının müdafiəsini dövlətlərin əsas vəzifəsi kimi müəyyənləşdirir. Rəqəmsal dövrdə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının əsas müddəaları — ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi, uşağın ali mənafeyinin üstünlüyü, yaşamaq və hərtərəfli inkişaf hüququ, habelə fikir və ifadə azadlığı hüququ — rəqəmsal hüquqların

normativ-konseptual bazasını formalaşdırır və rəqəmsal platformalarda hüquqi, etik və texnoloji səviyyədə tətbiq olunmasını zəruri edir [17].

Budapeşt Konvensiyası (2001) – Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş və kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində ilk beynəlxalq hüquqi sənəd olan bu konvensiya, xüsusilə 9-cu maddəsi ilə internet üzərindən uşaq pornoqrafiyasına dair hüquq pozuntularının geniş spektrini müəyyənləşdirir və dövlətlərə müvafiq cinayət hüquqi və texniki öhdəliklər yükləyir.

Lansarot Konvensiyası (2007) – Avropa Şurasının “Uşaqların Seksual İstismardan və Zorakılıqdan Qorunması haqqında Konvensiyası”dır. Bu sənəd dövlətlər üçün aşağıdakı istiqamətlərdə hüquqi öhdəliklər müəyyən edir:

- Cinayətlərin qarşısının alınması məqsədilə preventiv maarifləndirmə və nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- Zərərçəkmiş uşaqların hüquqlarının təminatı və psixososial rehabilitasiyası;
- Cinayətkarların effektiv təqibi və dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

BMT-nin “Uşaq Hüquqlarına dair Ümumi Şərh № 25” (2021) – bu sənəd BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının rəqəmsal məkana tətbiqini normativləşdirərək dövlətlər və digər maraqlı tərəflər üçün konkret öhdəliklər formalaşdırır. Şərh əsasən uşaqların “onlayn” hüquqları onların “oflayn” hüquqları ilə bərabər səviyyədə təmin edilməlidir. Ümumi Şərh aşağıdakı istiqamətlər üzrə hüquqi yönələr müəyyən edir:

- Rəqəmsal texnologiyalara bərabər və inklüziv çıxışın təmin olunması;
- Uşağın rəqəmsal məkanda maraqlarının üstün tutulması;
- Məxfilik və məlumat təhlükəsizliyi üzrə standartların yüksəldilməsi;
- Uşaqların hüquqi normativlərin formalaşmasında iştirakının təşviq edilməsi.

“4C” Konsepsiyası (Livingstone və Stoilova, 2021) – bu yanaşma rəqəmsal riskləri dörd əsas kateqoriyada təsnifləşdirərək uşaqların müdafiəsinə dair hüquqi və sosial çərçivənin formalaşmasına töhfə verir [19]:

1. Məzmun (Content) – uşaqların zərərli və yanlış informasiya məzmunlarına məruz qalması;
2. Kommunikasiya (Contact) – təhlükəli şəxslərlə onlayn əlaqələrin qurulması;
3. Davranış (Conduct) – uşaqların özlərinin riskli və etikadan kənar fəaliyyətlərə qoşulması;

4. Kommersiya (Contract) – uşaqların şəxsi məlumatlarının kommersiya məqsədilə istifadə olunması və iqtisadi istismarı.

Bu konseptual çərçivə uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş hüquq siyasətləri üçün analitik və normativ baza funksiyası daşıyır.

Uşaqlar üçün onlayn mühitdəki risk faktorları: texnoloji və sosial determinantlar.

Rəqəmsal kommunikasiya sistemlərinin dinamik inkişafı, süni intellekt əsaslı alqoritmlərin genişmiqyaslı tətbiqi və sosial platformaların transmilli yayılması nəticəsində uşaqların rəqəmsal məkanda qarşılaşdıqları risklər daha da mürəkkəbləşmiş və çoxşaxəli xarakter almışdır. Xüsusilə “Ofcom”, “UNICEF” və “OECD” kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında qeyd olunur ki, uşaqların onlayn təhlükələrə və istismara məruz qalma ehtimalı kəskin şəkildə artmışdır. Bu vəziyyət uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqi müdafiəsinin sistemli şəkildə gücləndirilməsini zəruri edir [27].

Aşağıdakı texnoloji və sosial determinantlar uşaqların onlayn hüquqlarının pozulmasına səbəb ola biləcək əsas struktur amillər kimi səciyyələndirilə bilər:

1. Məcburi sosial inteqrasiya – uşaqların məlumatlı razılığı olmadan açıq onlayn platformalara inteqrasiyası və onlara dair vizual və tekstual materialların ictimaiyyətə təqdim edilməsi şəxsi həyata hörmət hüququnun pozulması ilə nəticələnə bilər.

2. Manipulyativ süni intellekt sistemləri – alqoritmik təhlil və tövsiyə

mexanizmləri vasitəsilə uşaqların informasiya istehlakı və davranış modellərinə təsir göstərilir, bu da onların seçim azadlığının və məlumatlandırılmış razılıq hüququnun məhdudlaşdırılmasına səbəb olur;

3. Fasiləsiz informasiya axını – sonsuz “scrolling” funksionallığı və avtomatik

məzmun yenilənməsi uşaqların psixoloji sabitliyini pozur, diqqət çatışmazlığı, informasiyaya qarşı laqeydlilik və emosional yüklənmə hallarının artmasına səbəb olur;

4. Rəqəmsal reputasiya indikatorları – “bəyənmə” (like), “izləyici sayı”

(followers) və digər sosial təsdiq elementləri uşaqlar arasında qeyri-sağlam rəqabət mühiti yaradır və psixoloji özünüqiymətləndirməyə neqativ təsir göstərir;

5. Effektiv yaş doğrulama mexanizmlərinin olmaması – bir çox rəqəmsal

platformalarda istifadəçilərin real yaşlarının texniki vasitələrlə identifikasiyası mümkün olmadığından, uşaqlar tez-tez yaşlarına uyğun olmayan və zərərli kontentə məruz qalırlar;

6. Şəxsi məlumatların qeyri-ixtiyari paylaşılması – uşaqların onlayn

identifikatorları, lokasiya məlumatları və digər fərdi məlumatları ictimai profillər vasitəsilə üçüncü şəxslər tərəfindən asanlıqla əldə edilə bilər;

7. Platformalararası məlumat inteqrasiyası – müxtəlif rəqəmsal platformalar

arasında istifadəçi məlumatlarının avtomatik paylaşımı uşaqların davranış izlərinin kommersiya, psixoloji və siyasi məqsədlərlə istifadə olunmasına şərait yaradır.

Yuxarıda sadalanan faktorlar uşaqların rəqəmsal rifahını təhdid edir və onların informasiya təhlükəsizliyi, məxfilik, psixoloji rifah və şəxsiyyətin sərbəst inkişafı hüquqlarının pozulması ilə nəticələnməyə bilər. Bu baxımdan, texnoloji dizayn mərhələsindən başlayaraq bütün onlayn xidmətlərdə “uşaq yönümlü dizayn” (child-by-design) və “etik rəqəmsallaşma” prinsiplərinin tətbiqi hüquqi və institusional normativlərlə dəstəklənməlidir [27, 28].

Ofcom-un və UNICEF-in son dövr tədqiqatları sübut edir ki, uşaqlar internetlə tanış olduqları yaş getdikcə azalmaqdadır və bu tendensiya onların daha həssas və müdafiəsiz qruplara çevrilməsinə səbəb olur. Ən geniş yayılmış risklərə seksual xarakterli kontentə erkən məruz qalma, onlayn zorakılıq, şəxsi məlumatların icazəsiz istifadəsi və psixoloji manipulyasiya hallarının daxil olduğu müşahidə edilmişdir. Bu reallıqdan irəli gələrək, dövlətlər rəqəmsal hüquqlar sahəsində “uşaq mərkəzli yanaşma” konsepsiyasını rəhbər tutmalı, hüquqi tənzimləmələrə prioritet olaraq uşaqların maraqlarını daxil etməli və rəqəmsal mühitdə onların təhlükəsizliyini təmin edən xüsusi normativ mexanizmlər formalaşdırmalıdır [28].

Lansarot Konvensiyası: uşaqların seksual istismardan beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin normativ çərçivəsi.

Avropa Şurası tərəfindən 2007-ci ildə qəbul olunmuş “Uşaqların Seksual İstismardan və Zorakılıqdan Qorunması haqqında Konvensiya” (bundan sonra – Lansarot Konvensiyası) uşaqlara qarşı cinsi xarakterli hüquq pozuntularının qarşısının alınması və zərərçəkmişlərin kompleks müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüququn sistemləşdirilmiş və spesifik normativ mexanizmini ehtiva edən ilk konvensional sənəddir. Konvensiya iştirakçı dövlətlər

üçün hüquqi baxımdan məcburi xarakter daşıyır və onların milli qanunvericiliklərini uyğunlaşdırmaq, institusional resursları səfərbər etmək və təcrübədə effektiv hüquqi müdaxilə tədbirlərini həyata keçirmək öhdəliyini nəzərdə tutur [1].

Konvensiyanın əsas hüquqi məqsədləri.

Lansarot Konvensiyasının hüquqi strukturunda aşağıdakı üç əsas funksional istiqamət müəyyən edilmişdir:

1. Preventiv mexanizmlərin formalaşdırılması – Cəmiyyətin maarifləndirilməsi, uşaqlara özünüqoruma bacarıqlarının aşılınması, potensial risk daşıyan şəxslərin erkən identifikasiyası və davranışlarının monitorinqi vasitəsilə istismar hallarının qabaqlanması;

2. Zərərçəkmişlərin hüquqlarının təminatı – Hüquqi, psixoloji və sosial reabilitasiya mexanizmlərinin tətbiqi; uşaq yönümlü mühafizə protokolları və ikincili viktimizasiyanın qarşısını alan prosedurların hazırlanması;

3. Cinayət təqibi və istintaqın təkmilləşdirilməsi – Cinayətlərin aşkarlanması, araşdırılması və təqibinə dair prosesual mexanizmlərin uşaq yönümlü prinsiplərlə uyğunlaşdırılması; transsərhəd əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsi [19].

İştirakçı dövlətlər üçün normativ-hüquqi öhdəliklər.

Lansarot Konvensiyası əsasında iştirakçı dövlətlər aşağıdakı əsas hüquqi tədbirləri həyata keçirmək öhdəliyi daşıyırlar:

- Uşaqların informasiya hüququnun təminatı – Onlara qarşı seksual xarakterli risklər barədə yaşa uyğun şəkildə məlumatların çatdırılması və hüquqi maarifləndirmə proqramlarının tətbiqi;

- Risk qrupları ilə işləyən mütəxəssislərin təlimi – Təhsil, səhiyyə və sosial xidmət sahəsində çalışanların etik və peşəkar standartlara uyğun davranışlarının təmin olunması;

- Normativ cinayət tərkiblərinin genişləndirilməsi – Uşaqlara qarşı seksual istismar, uşaq pornoqrafiyası, uşaqla cinsi təmas cəhdləri, onlayn-groominq və bu kimi halların cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kimi hüquqi kvalifikasiyası;

- Sübutların toplanması və uşaq ifadəsinin alınması zamanı xüsusi prosedurlar – Yaş, inkişaf səviyyəsi və psixoloji vəziyyəti nəzərə almaqla, zərərçəkmiş uşağın ifadəsinin alınması üçün interviyu otaqları, audio-vizual qeydlər və prosesin travmasız keçirilməsi üçün mütəxəssislərin iştirakı.

Transsərhəd əməkdaşlıq və beynəlxalq

koordinasiya.

Konvensiyada dövlətlərə transmilli cinayətkarlıqla mübarizə çərçivəsində İnterpol, Europol və digər beynəlxalq hüquq-mühafizə orqanları ilə koordinasiyalı fəaliyyət göstərmək, istintaq və ekstradisiya prosedurlarını sadələşdirmək və dəlillərin toplanmasında texniki əməkdaşlığı gücləndirmək öhdəlikləri müəyyən edilir [13].

Uşaqların mənafeyinə əsaslanan hüquqi siyasətin təşviqi.

Lansarot Konvensiyası uşaq hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş dövlət siyasətində sistemli və uşaq mərkəzli yanaşmanın formalaşdırılmasını, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində bu prinsiplərin əsas götürülməsini, həmçinin bu məqsədlə institusional potensialın səfərbər olunmasını tövsiyə edir [3]. Konvensiya uşaqların ifadə vermə hüququnun təmin edilməsində onların ali mənafeyinin nəzərə alınmasını zəruri hesab edir və bu kontekstdə cəza yönümlü və repressiv mexanizmlərdən fərqli olaraq preventiv və reabilitasiyaedici yanaşmaların tətbiqini təşviq edir [19].

Lansarot Konvensiyası yalnız bir hüquqi sənəd deyil, eyni zamanda uşaq hüquqlarının müdafiəsində çoxsəviyyəli və interdisiplinar mexanizmləri özündə birləşdirən hüquqi-siyasi strategiyadır. Konvensiyanın müddəalarının Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması, hüquq-mühafizə, təhsil və sosial müdafiə sistemlərinin bu prinsiplərə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi, ölkədə uşaq istismarı ilə mübarizənin beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyəyə çatdırılması baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır [27].

Cinayətlərlə bağlı qaynar xətlərin və monitoring sistemlərinin hüquqi-institusional əhəmiyyəti: uşaqların rəqəmsal mühitdə müdafiəsinin təminat mexanizmi kimi.

Rəqəmsal texnologiyaların intensiv inkişafı, uşaqların onlayn platformalara erkən yaşdan çıxış imkanının artması və rəqəmsal məkanda anonimliyin mövcudluğu yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı hüquq pozuntularının aşkarlanmasını və qarşısının alınmasını mürəkkəbləşdirir [8]. Bu kontekstdə hüquqi-institusional müdaxilə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən qaynar xətlər və monitoring xidmətləri, uşaqların rəqəmsal mühitdə hüquqlarının müdafiəsində erkən xəbərdarlıq, preventiv reaksiya və hüquqi cavab tədbirlərinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir [7].

Qaynar xətlərin hüquqi statusu və funksional

çərçivəsi.

Qaynar xətt sistemləri, hüquqi baxımdan informasiya bazalı erkən xəbərdarlıq mexanizmi olaraq həm fərdi müraciətlərin qəbuluna, həm də institusional reaksiya imkanlarının təşkili üçün ilkin məlumat bazasının formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu strukturlar beynəlxalq hüquqda, xüsusilə uşaq hüquqlarının qorunmasına dair konvensiyalarda “müxtəlif müdafiə tədbirlərinin əlçatan olması” prinsipinin praktiki təzahürü kimi qiymətləndirilir [15].

Qaynar xətlər aşağıdakı əsas hüquqi və institusional funksiyaları icra edir:

- Anonim müraciətlərin hüquqi tanınması və ilkin hüquqi təhlil əsasında hüquq-mühafizə orqanlarına yönləndirilməsi;
- Sübut bazasının ilkin mərhələdə formalaşdırılması, hüquqi baxımdan strukturlaşdırılmış məlumatların arxivləşdirilməsi;
- Zərərçəkmişin hüquqi və psixososial müdafiəsi üçün resursların səfərbər edilməsi;
- Rəqəmsal məzmunun monitorinqi və təhlükəli halların texniki platformalar vasitəsilə bloklanması üçün provayderlərlə koordinasiya.

Beynəlxalq təcrübədə qaynar xətt modelləri.

“Child Helpline International” və “INHOPE” kimi beynəlxalq təşəbbüslər, qaynar xətlər vasitəsilə uşaqlara qarşı zorakılıq və istismar hallarının toplanması və hüquqi cavab tədbirlərinin koordinasiyası üçün beynəlxalq normativ platformalar yaratmışdır. Bu sistemlər aşağıdakı hüquqi və normativ çərçivələrə əsaslanır [27]:

- BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989) – uşaqların müdafiəsi üçün effektiv və təhlükəsiz müraciət kanallarının mövcudluğunu tövsiyə edir;
- Lansarot Konvensiyası (2007) – istismarın qarşısının alınması məqsədilə məxfi və fasiləsiz məlumat ötürmə mexanizmlərinin yaradılmasını iştirakçı dövlətlər üçün öhdəlik kimi müəyyən edir;
- Avropa İttifaqının Rəqəmsal Xidmətlər Aktı (DSA, 2022) – onlayn platformaların hüquq pozuntularını müəyyən etməsi və müvafiq orqanlara məlumat verməsi öhdəliyini təsbit edir.

Milli sistemlərin hüquqi tənzimlənməsi və institusional əlaqələndirmə.

Qaynar xətt sistemlərinin milli hüquq müdafiə mexanizminə effektiv inteqrasiyası üçün aşağıdakı hüquqi və normativ tələblər formalaşdırılmalıdır [14]:

- Normativ əsasların yaradılması – qaynar xətlərə dair hüquqi statusun qanunvericilik

səviyyəsində tanınması və onların fəaliyyəti üzrə prosedurların təsbit olunması;

- Hüquq-mühafizə orqanları ilə rəsmi məlumat mübadiləsi protokollarının formalaşdırılması;
- Etik və peşəkar standartlara uyğun təlim keçmiş personalın cəlb edilməsi – xüsusilə hüquqşünaslar, uşaq psixoloqları, sosial işçilər;
- İnformasiya texnologiyaları provayderləri ilə hüquqi məsuliyyət çərçivəsində əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulması, o cümlədən təhlükəli kontentin avtomatik aşkarlanması və bloklanması üzrə texniki öhdəliklər.

Anonimlik və şəxsi məlumatların qorunması problemi.

“Qaynar xətt” vasitəsilə verilən məlumatlar şəffaflıqla hüquqi müdafiə arasında tarazlığın qorunmasını tələb edir. Bu zaman:

- Məxfilik hüququ və informasiya təhlükəsizliyi prinsipləri əsas götürülməlidir;
- GDPR və digər məlumatların qorunması mexanizmlərinə uyğun prosedurlar tətbiq olunmalı, uşaqların və şikayət edən şəxslərin anonimliyi təmin edilməlidir;
- Etibarlı və şifrələnmiş kommunikasiya kanalları vasitəsilə məlumat ötürülməsi təmin edilməlidir.

Qaynar xətlər və monitorinq sistemləri rəqəmsal təhlükələrə qarşı mübarizədə yalnız yardım xidmətləri deyil, cinayətlərin aşkarlanması, hüquqi məsuliyyətin təmin edilməsi və uşaq hüquqlarının müdafiəsi üzrə kompleks sistemin struktur elementi kimi çıxış edir [28]. Bu sistemlərin hüquqi-institusional səviyyədə gücləndirilməsi, onların fəaliyyətinin normativ əsaslar üzərində qurulması və texnoloji dəstək mexanizmləri ilə təchiz olunması uşaqların rəqəmsal məkanda təhlükəsizliyinin təminatı baxımından strateji prioritet olmalıdır [23].

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı, informasiya cəmiyyətinin strukturunu və sosial münasibətlərin məzmununu köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu transformasiya xüsusilə uşaqlar üçün həm imkanlar, həm də ciddi təhlükələr doğurmuşdur. Rəqəmsal mühitdə uşaqlar bilik əldə etmək, yaradıcılıqlarını ifadə etmək və sosiallaşmaq üçün yeni vasitələr əldə etsələr də, eyni zamanda qlobal ölçülü risklər – onlayn istismar, kiberbullinq, şəxsi məlumatların ifşası, alqoritmik manipulyasiya və radikal kontentə məruz qalma – ilə üz-üzə qalmışlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların rəqəmsal hüquqlarının müdafiəsi yalnız normativ tənzimləmə və texnoloji nəzarət vasitələri ilə

təmin oluna bilməz. Bu sahədə səmərəli müdafiə strategiyası multidissiplinar və kompleks yanaşma tələb edir. Hüquqi mexanizmlərlə yanaşı, profilaktik, maarifləndirici və institusional tədbirlərin inteqrasiyası zəruridir. Beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş əsas sənədlər – BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Ümumi Şərh №25, Budapeşt və Lansarot konvensiyaları – uşaqların rəqəmsal mühitdə müdafiəsi üçün universal prinsipləri və dövlətlər üçün öhdəlikləri müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında bu sahədə hüquqi və institusional mühitin gücləndirilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılsa da, mövcud realiaqlar göstərir ki, qanunvericiliyin normativ əsaslarının daha da konkretləşdirilməsi, cinayət tərkiblərinin rəqəmsal kontekstdə yenidən işlənməsi və qabaqlayıcı hüquq siyasətinin formalaşdırılması aktuallığını saxlayır. Xüsusilə “qroominq”, “onlayn zorakılıq”, “uşaqların hüquq və mənafelərinə əsaslanan rəqəmsal etik çərçivə”, “süni intellektin uşaq davranışına təsiri” kimi anlayışların hüquqi dövriyyəyə daxil edilməsi və cinayət hüququ sistemində müvafiq normalarla tənzimlənməsi zəruridir.

Eyni zamanda rəqəmsal savadlılıq üzrə milli təhsil proqramlarının hazırlanması, müəllim və valideynlər üçün təlimlərin təşkili, internet provayderləri və texnoloji şirkətlər üçün uşaq hüquqlarına dair etik davranış normalarının müəyyən edilməsi də milli strategiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmalıdır. «Qaynar xətlər», «Uşaq dostu» monitorinq platformaları və təhlükəli kontentə qarşı filtrasiya sistemləri operativ reaksiya üçün səmərəli vasitələrə çevrilməlidir.

Uşaqların rəqəmsal rifahının qorunması məqsədilə dövlətin hüquqi tənzimləmə funksiyası ilə yanaşı sosial institutların: ailə, məktəb, vətəndaş cəmiyyəti və media qurumlarının kooperativ fəaliyyəti təmin olunmalıdır. Bu yalnız fərdi hallarda reaksiya verən mexanizmlərlə deyil, həm də sistemli hüquq və pedaqoji mədəniyyətin formalaşdırılması ilə həyata keçirilməlidir.

Nəticə etibarilə belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqəmsal dövrdə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi təkcə reaktiv hüquqi sanksiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda qabaqlayıcı hüquq siyasəti, etik prinsiplərə əsaslanan texnoloji dizayn, rəqəmsal savadlılığın artırılması, beynəlxalq hüquqi normaların milli hüquq sistemində effektiv inteqrasiyası vasitəsilə kompleks şəkildə təmin edilməlidir. Bu yanaşma bir tərəfdən uşaqların ali mənafeyinə əsaslanan hüquqi şüurun formalaşmasına, digər

tərəfdən isə sürətlə dəyişən texnoloji reallıqlara uyğunlaşdırılmış funksional və davamlı hüquqi təhlükəsizlik mexanizmlərinin qurulmasına əlverişli zəmin yaradır. Beləliklə rəqəmsal mühit uşaqlar üçün yalnız informasiya və texnologiya platforması

deyil, həm də hüquqi təminatlarla qorunan, onların psixososial inkişafını dəstəkləyən və potensial risklərə qarşı davamlı müdafiə mexanizmləri ilə təchiz olunan təhlükəsiz və dayanıqlı yaşam məkanına çevrilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. American Psychological Association. The Impact of Digital Technologies on the Mental Health of Children and Adolescents. Washington: APA, 2023, 158 p.
2. Archer C. Social Networks and the Development of Social Skills in Children // Journal of Digital Childhood. 2019, Vol. 12, №2, p. 53–65.
3. Bayzan S. INSAFE Programs and the Development of Safe Internet in Europe // Journal of European Digital Policies. 2014, Vol. 5, № 3, p. 525–531.
4. Bessant C. Children Online: Rights, Risks and Responsibilities. London: Routledge, 2018, 264 p.
5. Better Internet for Kids. Creating a Better Internet for Children: International Experience. Brussels: European Commission, 2020, 102 p.
6. Boyd D.M., Ellison N.B. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship // Journal of Computer-Mediated Communication. 2008, Vol. 13, №1, p. 210–230.
7. Bozkurt A. Global Structures for Combating Illegal Online Content: INHOPE's Experience // International Journal of Law and Technology. 2012, Vol. 18, № 3, p. 61–78.
8. Çakır Ö. et al. International Legal Mechanisms for Protecting Children from Online Threats // Journal of Cyber Law. 2014, Vol. 7, №2, p. 74–76.
9. Child Helpline International. Global Child Help Hotlines. Amsterdam: CHI, 2023, 88 p.
10. Council of Europe. Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse (Lanzarote Convention). Strasbourg: Council of Europe, 2007, 85 p.
11. Council of Europe. Convention on Cybercrime (Budapest Convention). Strasbourg: Council of Europe, 2011, 96 p.
12. Çubukcu B. et al. Digital Citizenship and Children's Rights on the Internet // International Journal of Digital Education. 2013, Vol. 6, №1, p.6–12.
13. European Data Protection Board. General Data Protection Regulation (GDPR). Brussels: European Union, 2018, 120 p.
14. European Strategy. European Strategy for the Protection of Children in the Digital Environment. Brussels: European Commission, 2022, 78 p.
15. GPA. Resolution on Children's Rights in the Digital Environment. Global Privacy Assembly, 2021, 40 p.
16. ITU. Children and Digital Safety: International Standards and Recommendations. Geneva: International Telecommunication Union, 2020, 96 p.
17. Livingstone S., Stoilova M. Children's Risks in the Digital Environment: The 4C Approach. London: London School of Economics, 2021, 64 p.
18. Mangold W.G., Faulds D.J. Social Media as a Component of Marketing Communications // Journal of Business Research. 2009, Vol. 62, №3, p.357–365.
19. Ofcom. Report on the Risks of Digital Services for Children in the UK. London: Ofcom, 2023, 92 p.
20. OHCHR. Reports on Human Rights in the Digital Age. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2021,140 p.
21. Sistek-Chandler C. The Social Media Generation: Challenges and Opportunities. San Diego: Bridgepoint Education, 2012, 212 p.
22. Steinberg S.B. The Right to Privacy in the Age of Social Networks // Fordham Law Review. 2017, Vol. 85, №2. p. 839–872.

23. UNESCO. Guide to Safe Internet Use by Children. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2016, 112 p.
24. UNICEF. Children in a Digital World: The State of the World's Children 2017. New York: UNICEF, 2017, 202 p.
25. United Nations. Convention on the Rights of the Child. New York: UN, 1989. 76 p.
26. United Nations. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography. New York: UN, 2000, 34 p.
27. United Nations. Optional Protocol on the Involvement of Children in Armed Conflict. New York: UN, 2000, 28 p.
28. Yılmaz R., Güney A. Digital Addiction in Children: Causes and Consequences // Journal of Child Studies. 2021, Vol. 9, №4, p. 488–505.

XÜLASƏ

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların intensiv inkişafı və internetin geniş yayılması nəticəsində informasiya cəmiyyəti formalaşmış, lakin bu proses, xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hüquq və mənafelərinin qorunması baxımından yeni hüquqi və sosial problemlər yaratmışdır. Rəqəmsal mühit uşaqlar üçün bilik əldə etmə və sosiallaşma platforması funksiyasını yerinə yetirsə də, eyni zamanda onları psixoloji, sosial və hüquqi risklərə məruz qoyur. Bu kontekstdə milli normativ-hüquqi çərçivələrin beynəlxalq hüquqi standartlarla uyğunlaşdırılması və uşaqların hüquq və maraqlarını nəzərə alan rəqəmsal siyasətin formalaşdırılması zərurətə çevrilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi rəqəmsal mühitdə uşaqların hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş normativ-hüquqi mexanizmlərin kompleks elmi təhlilini həyata keçirmək və bu sahədə hüquq siyasətinin effektivliyini artırmaq məqsədilə təkmilləşdirilmiş tənzimləmə yanaşmaları təklif etməkdir.

Tədqiqatın metodoloji bazasını müqayisəli hüquq metodu, normativ-hüquqi sənədlərin sistemli analizi və kontent-analiz təşkil edir. Nəticə olaraq, həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin uyğunluğu və tətbiq imkanları dəyərləndirilmiş, risklərin hüquqi təsnifatı aparılmış və institusional boşluqlar müəyyən edilmişdir.

THE PROTECTION OF MINORS' RIGHTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT: NORMATIVE-LEGAL AND INTERNATIONAL APPROACHES

SAHIL GASIMOV

docent, PhD in Law, Associate Professor at the Department of Law, Faculty of Economics and Law, National Aviation Academy of Azerbaijan

RASHAD SHARIFOV

PhD in Law, Senior Lecturer at the Department of Law, Faculty of Economics and Law, National Aviation Academy of Azerbaijan

SUMMARY

In the modern era, the rapid development of digital technologies and the widespread use of the internet have led to the formation of an information society. However, this process has also created new legal and social challenges, particularly in terms of protecting the rights and interests of minors. While the digital environment functions as a platform for children to acquire knowledge and socialize, it simultaneously exposes them to psychological, social, and legal risks. In this context, the harmonization of national regulatory frameworks with international legal standards and the development of child-centered digital policies have become imperative.

The aim of this research is to conduct a comprehensive scientific analysis of the normative-legal mechanisms aimed at protecting children's rights in the digital environment and to propose improved regulatory approaches to enhance the effectiveness of legal policy in this field.

The methodological basis of the study includes the comparative legal method, systematic analysis of normative-legal documents, and content analysis. As a result, both the compatibility and applicability of national and international legal mechanisms have been evaluated, the legal classification of risks has been conducted, and institutional gaps have been identified.

DİJİTAL ORTAMDA KÜÇÜKLERİN HAKLARININ KORUNMASI: MEVZUAT VE ULUSLARARASI YAKLAŞIMLAR

SAHİL KASİMOV

*Hukuk Doktoru, Azərbaycan Milli Havacılık Akademisi, Ekonomi
ve Hukuk Fakültesi, Hukuk Bölümü Doçenti*

RAŞAD ŞERİFOV

*Hukuk Doktoru, Azərbaycan Milli Havacılık Akademisi, Ekonomi
ve Hukuk Fakültesi, Hukuk Bölümü Kıdemli Öğretim Üyesi*

ÖZET

Modern çağda, dijital teknolojilerin hızla gelişmesi ve internetin yaygınlaşması, bilgi toplumunun oluşumuna yol açmıştır. Ancak bu süreç, özellikle küçüklerin hak ve çıkarlarının korunması açısından yeni hukuki ve sosyal zorluklar da yaratmıştır. Dijital ortam, çocukların bilgi edinmeleri ve sosyalleşmeleri için bir platform işlevi görürken, aynı zamanda onları psikolojik, sosyal ve hukuki risklere maruz bırakmaktadır. Bu bağlamda, ulusal düzenleyici çerçevelerin uluslararası hukuk standartlarıyla uyumlu hale getirilmesi ve çocuk merkezli dijital politikaların geliştirilmesi zorunlu hale gelmiştir.

Bu araştırmanın amacı, dijital ortamda çocuk haklarını korumayı amaçlayan normatif-yasal mekanizmaların kapsamlı bir bilimsel analizini yapmak ve bu alandaki hukuk politikasının etkinliğini artırmak için iyileştirilmiş düzenleyici yaklaşımlar önermektir.

Çalışmanın metodolojik temeli, karşılaştırmalı hukuk yöntemi, normatif-yasal belgelerin sistematik analizi ve içerik analizini içermektedir. Sonuç olarak, ulusal ve uluslararası yasal mekanizmaların hem uyumluluğu hem de uygulanabilirliği değerlendirilmiş, risklerin yasal sınıflandırması yapılmış ve kurumsal boşluklar tespit edilmiştir.

ЗАЩИТА ПРАВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПОДХОДЫ

ШАРИФОВ РАШАД

*доктор философии в области права, старший преподаватель кафедры
«Право» факультета «Экономика и право» Азербайджанской
Национальной Авиационной Академии*

ГАСЫМОВ САХИЛ

*доктор философии в области права, доцент, доцент кафедры «Право»
факультета «Экономика и право» Азербайджанской Национальной
Авиационной Академии*

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху стремительное развитие цифровых технологий и повсеместное использование интернета привели к формированию информационного общества. Однако этот процесс также создал новые правовые и социальные проблемы, особенно в сфере защиты прав и интересов несовершеннолетних. Цифровая среда, выступая в качестве платформы для получения знаний и социализации детей, одновременно подвергает их психологическим, социальным и правовым рискам. В связи с этим гармонизация национального нормативного регулирования с международными правовыми стандартами и разработка цифровой политики, ориентированной на ребенка, стали императивом.

Целью данного исследования является комплексный научный анализ нормативно-правовых механизмов, направленных на защиту прав детей в цифровой среде, и предложение усовершенствованных подходов к регулированию, способствующих повышению эффективности правовой политики в этой сфере.

Методологическую основу исследования составляют сравнительно-правовой метод, системный анализ нормативно-правовых документов и контент-анализ. В результате проведена оценка совместимости и применимости национальных и международных правовых механизмов, проведена правовая классификация рисков, выявлены институциональные пробелы.

Təqdim edən: R.Şərifov

Daxil olma tarixi: 21.08.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.2 Cinayət hüququ, s.27-39

AФAT ФАРЗУЛЛАЕВА

*Педагог кафедрасы “Права” Национальной Авиацционной
Академии, доктор философии в области права*

E-mail: afatgahramanova@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/QENN2084>

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА: МЕСТО И ФУНКЦИИ

Açar sözlər: mədəni irs, cinayət hüququ, mədəni sərvətlərin mühafizəsi, beynəlxalq hüquq, icra, Azərbaycan, mədəni irsə qarşı cinayətlər, hüquq tətbiqetmə təcrübəsi.

Ключевые слова: культурное наследие, уголовное право, охрана культурных ценностей, международное право, имплементация, Азербайджан, преступления против культурного наследия, правоохранительная практика.

Key words: cultural heritage, criminal law, protection of cultural property, international law, implementation, Azerbaijan, crimes against cultural heritage, law enforcement practice.

Anahtar kelimeler: kültürel miras, ceza hukuku, kültürel mirasın korunması, uluslararası hukuk, uygulama, Azərbaycan, kültürel mirasa karşı suçlar, kolluk kuvvetleri uygulamaları.

Культурное наследие представляет собой уникальную совокупность материальных и нематериальных ценностей, отражающих историческую память, духовную самобытность и культурное развитие народов. Для Азербайджанской Республики культурное наследие имеет особое значение — оно является не только свидетельством тысячелетней истории и этнокультурного многообразия региона, но и важнейшим элементом формирования национальной идентичности, культурной дипломатии и устойчивого развития. На территории страны находятся многочисленные объекты, имеющие статус национального и международного значения: архитектурные комплексы, археологические памятники, произведения изобразительного и прикладного искусства, редкие рукописи, а также уникальные формы нематериального наследия, такие как мугам, ашыгская поэзия, народное ковроткачество и другие культурные практики, признанные ЮНЕСКО.

Тем не менее, наряду с признанием и охраной, культурное наследие Азербайджана неоднократно становилось объектом преднамеренного уничтожения, незаконного присвоения и контрабанды. Особенно ярко это проявилось в условиях армяно-азербайджанского конфликта, в ходе которого на оккупированных

территориях были разрушены мечети, мавзолеи, музеи, средневековые мосты, гробницы и кладбища. Многие объекты были осквернены или превращены в военные объекты, склады и хранилища. Подобные действия, помимо грубого нарушения международного гуманитарного права, представляют собой преступления против культурного наследия, наносящие непоправимый урон исторической памяти народа.

Уголовное право, как наиболее строгий и репрессивный инструмент правовой системы, призвано обеспечивать защиту наиболее значимых общественных ценностей, к числу которых бесспорно относится культурное наследие. Однако на практике его потенциал в этой сфере используется недостаточно. В Уголовном кодексе Азербайджанской Республики предусмотрены отдельные нормы, касающиеся преступлений, связанных с уничтожением, повреждением, незаконным перемещением или контрабандой культурных ценностей (например, статьи 204, 206, 247, 283 и др.). Однако отсутствует комплексный подход к квалификации преступлений против культурного наследия как особой категории общественно опасных деяний. Также остро ощущается нехватка специализированной правоприменительной практики, подготовленных кадров, судебной экспертизы и механизмов взаимодействия с международными институтами.

В условиях постконфликтного восстановления освобожденных территорий и стремления Азербайджана к интеграции в глобальную правовую систему, необходимость пересмотра и усиления уголовно-правового регулирования охраны культурного наследия становится приоритетной задачей. Особенно это актуально в контексте международных обязательств государства, вытекающих из Гаагской конвенции 1954 года и её протоколов, Конвенции ЮНЕСКО 1970 года, Конвенции UNIDROIT 1995 года, а также других международных актов, направленных на пресечение незаконного оборота и уничтожения культурных ценностей.

Целью настоящей статьи является определение места и функций культурного наследия в системе уголовного права Азербайджанской Республики, а также анализ эффективности существующих уголовно-правовых механизмов его защиты. Автор стремится выделить основные проблемы в правовом регулировании и практике, выявить пробелы и противоречия в действующем законодательстве, а также сформулировать предложения по его совершенствованию с учетом международного опыта и постконфликтных реалий.

Методологическая база исследования включает в себя сравнительно-правовой, формально-юридический, историко-правовой и системный методы. Такой подход позволяет рассмотреть как теоретические аспекты понимания культурного наследия как объекта уголовно-правовой охраны, так и практические инструменты противодействия преступлениям, посягающим на культурные ценности. В исследовании будут проанализированы как нормы национального уголовного права, так и международные стандарты, а также кейсы, иллюстрирующие реальные угрозы культурному наследию на примере Азербайджана.

Понятие культурного наследия в праве формируется на стыке истории, археологии, искусства и юриспруденции. В общем правовом понимании культурное наследие включает в себя объекты и практики, обладающие исторической, художественной, научной или духовной ценностью, которые передаются из поколения в поколение как элементы идентичности и самосознания общества.

Понятие культурного наследия получило развитие прежде всего в международном праве, где оно стало предметом особой охраны

в контексте как вооружённых конфликтов, так и мирного времени. Международно-правовые источники формируют универсальные подходы к определению культурных ценностей, их классификации и механизмам охраны. Несмотря на различие терминов «культурные ценности», «культурное наследие», «объекты культурного значения» суть правового регулирования сосредоточена на необходимости защищать от уничтожения, незаконного перемещения и присвоения материальные и нематериальные проявления культурной идентичности народов.

Одним из ключевых документов в данной сфере является Гаагская конвенция 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооружённого конфликта, принятая под эгидой ЮНЕСКО. В соответствии со статьёй 1 Конвенции, к культурным ценностям относятся:

- недвижимые объекты, имеющие большое значение для культурного наследия каждого народа, такие как памятники архитектуры, искусства и истории, археологические объекты;
- движимые объекты, такие как произведения искусства, рукописи, книги, научные коллекции;
- здания, предназначенные для хранения культурных ценностей, например музеи, библиотеки, архивы.

Главной новеллой этой Конвенции стало признание того, что культурные ценности подлежат защите независимо от принадлежности к конкретному государству. Впервые в международном праве была закреплена идея универсального значения культурного наследия, а также введена обязанность государств уважать и сохранять его даже в условиях войны. Протоколы к Гаагской конвенции (1954 и 1999 годов) дополнили положения о запрещении незаконного вывоза культурных объектов с оккупированных территорий и введении индивидуальной уголовной ответственности за преступления против культурных ценностей.

Следующим важным актом является Конвенция ЮНЕСКО 1970 года о мерах, направленных на запрещение и предотвращение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности. Эта конвенция ввела более точное определение культурных ценностей как объектов, обладающих художественной, исторической, научной или религиозной значимостью, и относящихся к археологии, этнологии, литературе, искусству, религии и другим

областям. Конвенция налагает на государства-участников обязательство предотвращать незаконную торговлю культурными объектами и сотрудничать в возврате незаконно вывезенных ценностей.

Дополняет правовое определение и Конвенция ЮНЕСКО 2003 года о сохранении нематериального культурного наследия, в которой делается акцент на устные традиции, исполнительские искусства, обряды, традиционные ремёсла и знания. Таким образом, международное право в XXI веке учитывает не только материальные объекты, но и живое культурное выражение народов.

Кроме того, в рамках международного уголовного права культурное наследие рассматривается как объект преступных посягательств. Римский статут Международного уголовного суда (1998 г.), в частности статья 8(2)(b)(ix), относит к военным преступлениям умышленное разрушение зданий, посвящённых религии, образованию, искусству, науке или благотворительности, а также памятников истории и искусства при отсутствии военной необходимости.

Таким образом, международно-правовое понимание культурного наследия охватывает широкий спектр объектов и практик. Оно основывается на принципах универсальной значимости, государственной и индивидуальной ответственности за их сохранение и восстановление. Для государств, пострадавших от конфликтов и агрессии, таких как Азербайджан, международно-правовые нормы служат не только источником правовых обязательств, но и механизмом международной защиты и восстановления справедливости.

Национальное правовое регулирование в Азербайджанской Республике отражает стремление к всесторонней охране культурного наследия как важнейшего элемента национального суверенитета, культурной идентичности и устойчивого развития. Правовая база, касающаяся охраны культурных ценностей, включает как отраслевые законы, регулирующие сферу культуры, так и положения уголовного, административного и таможенного законодательства. Однако, несмотря на наличие значительного массива нормативных актов, подход к определению культурного наследия и его правовой защите носит фрагментарный характер и требует дальнейшей систематизации и гармонизации с

международными стандартами.

Основополагающим нормативным актом в данной области выступает Закон Азербайджанской Республики «Об охране культурных ценностей» от 9 мая 2007 года. Согласно статье 2 этого закона, культурные ценности — это «движимые и недвижимые объекты, созданные народом Азербайджана либо имеющие отношение к его истории, культуре и науке, обладающие исторической, художественной, научной или иной культурной ценностью». Закон охватывает широкий перечень объектов, включая археологические находки, архитектурные памятники, произведения искусства, музеи, архивы, религиозные сооружения, а также объекты нематериального культурного наследия.

Важным моментом является разграничение между движимыми и недвижимыми культурными ценностями. К недвижимым объектам относятся здания, сооружения, исторические места, археологические памятники и другие объекты, тесно связанные с конкретной территорией. Движимые ценности включают предметы искусства, исторические артефакты, книги, рукописи, экспонаты, которые могут находиться в музеях, архивах или частных коллекциях. Закон устанавливает особый режим государственной регистрации, инвентаризации и охраны указанных объектов, а также условия их экспорта и импорта.

Также значительное значение имеет Закон Азербайджанской Республики «О культуре» от 1998 года, в котором культурное наследие рассматривается как неотъемлемая часть общей системы культурной политики. Статья 9 данного закона подчёркивает обязанность государства по охране и восстановлению историко-культурных памятников, поощрению культурного разнообразия и межкультурного диалога.

Среди прочих источников стоит отметить Гражданский кодекс (где определяются особенности собственности на культурные ценности), Таможенный кодекс, а также ряд подзаконных актов, регулирующих вывоз, реставрацию и хранение объектов культурного наследия. В 2021 году президентским указом была утверждена «Государственная программа по инвентаризации и охране культурных ценностей на освобожденных территориях Азербайджанской Республики», что стало важным шагом в направлении послевоенного восстановления и юридической фиксации национального

культурного наследия на деокупированных землях.

На практике важнейшим элементом правового регулирования является Государственный реестр объектов культурного наследия, в который включаются памятники истории, архитектуры, археологии и культуры. Реестр классифицирует объекты по категориям значимости — местного, республиканского и международного уровней, что влияет на степень правовой защиты, режим реставрации, финансирования и ответственность за повреждение.

Однако, несмотря на наличие нормативной базы, в законодательстве Азербайджана отсутствует единое системное определение «культурного наследия» как правовой категории. Также наблюдается недостаточная разработанность правового режима нематериального наследия, ограниченные механизмы реституции, слабое взаимодействие между уголовным и культурным законодательством. Не в полной мере отражены нормы международных договоров, ратифицированных Азербайджаном, включая положения Конвенции ЮНЕСКО 1970 г. и Гаагской конвенции 1954 г., что осложняет их прямую реализацию в национальном правовом поле.

Кроме того, в уголовном законодательстве — в частности, в Уголовном кодексе Азербайджанской Республики — нормы, касающиеся преступлений против культурного наследия, содержатся фрагментарно. В основном речь идет о составах преступлений, таких как умышленное уничтожение или повреждение памятников (статья 247), незаконный вывоз культурных ценностей (статья 206), контрабанда (статья 206.1), нарушение режима охраны памятников истории и культуры (статья 247.1), однако отсутствует единый подход к культурным ценностям как к самостоятельному объекту уголовно-правовой охраны.

Таким образом, национальное определение и правовое закрепление культурного наследия в Азербайджане характеризуется широкой сферой охвата, но нуждается в систематизации, усилении межотраслевого взаимодействия и гармонизации с международными стандартами. Особенно актуально это в условиях постконфликтного восстановления и необходимости привлечения к ответственности лиц, виновных в уничтожении объектов культурного значения.

Культурное наследие, как объект

правового регулирования, обладает особыми характеристиками, отличающими его от других видов имущества и общественных ценностей. В контексте уголовного права эта специфика обуславливает необходимость особого подхода к его охране, классификации преступлений, квалификации деяний, а также к формированию санкций и механизмов восстановления нарушенных прав.

Прежде всего, культурное наследие отличается своей наднациональной природой. Даже находясь в пределах конкретного государства, оно может рассматриваться как достояние всего человечества. Именно поэтому международные документы, такие как Гаагская конвенция 1954 года и Конвенция ЮНЕСКО 1972 года, подчёркивают универсальную значимость культурных ценностей. В этом контексте уничтожение культурных объектов одного народа может трактоваться как преступление против культурного наследия всего человечества. Такая универсализация статуса наследия предполагает и многоуровневую правовую защиту национальную, региональную и международную.

Правовая природа культурного наследия требует междисциплинарного и межотраслевого подхода. Его охрана осуществляется на стыке уголовного, административного, гражданского, таможенного и международного права. Уголовное право вступает в действие тогда, когда иные механизмы (например, административный контроль или реституционные процедуры) оказываются недостаточными для предотвращения или устранения вреда.

Так, например, гражданское право определяет вопросы собственности и реституции культурных ценностей, административное право регулирует лицензирование, охранные зоны, хранение, а уголовное — вводит ответственность за умышленное уничтожение, хищение, контрабанду или незаконную археологическую деятельность. Однако отсутствие должной координации между этими отраслями может снижать эффективность охраны.

В отличие от иных объектов уголовно-правовой защиты, таких как собственность или жизнь отдельного человека, культурное наследие имеет ярко выраженную коллективную и межпоколенческую природу. Оно принадлежит не одному лицу, а всему народу, всему обществу — как ныне живущим, так и будущим поколениям.

Это делает вред, наносимый культурным ценностям, особенно значимым: он затрагивает не только материальную сферу, но и идентичность, историческую память, культурное самосознание нации.

Именно поэтому преступления против культурного наследия следует рассматривать не как простое посягательство на имущество, а как деяния, затрагивающие основы национальной и культурной безопасности. Такой подход начинает находить отражение в правовых позициях международных судов и в доктринальных разработках.

С позиции уголовного права, культурное наследие является особо охраняемым объектом, поскольку ущерб, наносимый ему, часто бывает невосполнимым. Повреждение фрески, разрушение древнего храма, вывоз уникального артефакта - это действия, которые невозможно полностью «исправить», даже в случае успешной реституции.

Однако специфика таких преступлений состоит и в высокой сложности их расследования. Для квалификации деяния как преступления против культурных ценностей требуется экспертная оценка статуса объекта, точная дата создания, подтверждение наличия культурной, исторической или научной ценности. Эти обстоятельства требуют участия специалистов - историков, археологов, искусствоведов, и создают дополнительную нагрузку на следственные органы.

Кроме того, такие преступления часто имеют трансграничный характер, что требует международного сотрудничества, экстрадиции, совместного розыска похищенных объектов, использования Интерпола и других международных механизмов.

Особую сложность представляет собой оценка преступлений, направленных на уничтожение культурных объектов, связанных с определённой этнической, религиозной или национальной идентичностью. В таких случаях преступление может приобретать элементы культурного геноцида, направленного не на физическое уничтожение народа, а на устранение его культурного следа - традиций, памятников, священных мест. Именно такой характер имели массовые разрушения культурных памятников Азербайджана на оккупированных территориях.

Таким образом, правовая природа культурного наследия в уголовном праве характеризуется

высокой сложностью, многоуровневостью и уникальной значимостью. Это требует особого подхода к формированию уголовно-правовых норм, их толкованию и правоприменению, включая признание особого статуса культурных ценностей как самостоятельного объекта охраны, наряду с жизнью, свободой и собственностью.

Культурное наследие занимает в системе уголовного права особое место, поскольку представляет собой не только материальную или духовную ценность, но и символическую основу общественной идентичности, национального суверенитета и исторического самосознания. Уголовное право, являясь крайним средством охраны наиболее значимых общественных интересов, применяется тогда, когда иные формы правового или административного регулирования оказываются недостаточными для сохранения культурных ценностей. В последние десятилетия культурные ценности всё чаще признаются самостоятельным объектом уголовно-правовой защиты. Они охраняются не только как материальная собственность, но и как символические и исторические маркеры, обладающие общечеловеческим значением. Такая защита выходит за пределы частных интересов и приобретает публично-правовой и даже глобальный характер, что особенно актуально в свете растущих угроз, связанных с вооружёнными конфликтами, террористическими актами, вандализмом и транснациональной преступностью.

В уголовном законодательстве Азербайджанской Республики существует ряд норм, прямо или косвенно направленных на охрану культурного наследия. Так, статьи, регулирующие контрабанду культурных ценностей, незаконный оборот произведений искусства, уничтожение или повреждение памятников истории и культуры, нарушение правил археологических исследований и режимов охраны объектов культуры, формируют законодательную основу уголовно-правовой охраны в этой сфере. Тем не менее анализ показывает, что действующие нормы сформулированы фрагментарно и не охватывают все виды посягательств на культурное наследие, не образуя единой, целостной концепции. Отсутствие доктринального и судебного признания культурных ценностей как самостоятельного объекта уголовной защиты затрудняет эффективную квалификацию преступлений и снижает эффективность

правоприменения. Часто преступления против культурного наследия квалифицируются как посягательства на имущество или нарушение общественного порядка, что не отражает всей глубины общественной опасности таких деяний.

Сравнительный международный опыт демонстрирует тенденцию выделения культурного наследия в отдельную категорию уголовно-правовой охраны. Международный уголовный суд в Риме включил в перечень военных преступлений умышленное разрушение памятников культуры при отсутствии военной необходимости, а международные трибуналы по бывшей Югославии и Руанде рассматривали уничтожение культурных объектов как часть преступлений против человечности. Во многих странах Европы уголовные кодексы содержат специальные разделы, посвящённые преступлениям против культурного наследия, а некоторые государства создали специализированные органы и подразделения для борьбы с такими преступлениями. Для Азербайджана этот опыт является особенно значимым в условиях восстановления культурных объектов на освобожденных от оккупации территориях, где масштабы разрушений требуют системного и эффективного правового реагирования.

Выделение культурного наследия в качестве самостоятельного объекта уголовного права позволяет достичь нескольких важных целей. Во-первых, это способствует юридической определённости, облегчая квалификацию и расследование преступлений в этой области. Во-вторых, дифференцированный подход к санкциям учитывает культурную ценность объекта и тяжесть последствий его повреждения или уничтожения. В-третьих, признание особого статуса культурных ценностей способствует формированию общественного и воспитательного эффекта, подчёркивая значимость их охраны для общества в целом. Наконец, такое выделение облегчает международное сотрудничество и имплементацию международных обязательств, что особенно важно для стран с богатым культурным наследием, подверженным трансграничным угрозам.

Тем не менее сегодня национальное законодательство Азербайджана сталкивается с рядом проблем, препятствующих полной реализации потенциала уголовно-правовой охраны культурного наследия. Основными из них являются

отсутствие системного подхода к регуляции, недостаточно развитая правоприменительная практика, дефицит профильных специалистов — экспертов, следователей, прокуроров, обладающих необходимыми знаниями и компетенциями, а также ограниченное использование международных инструментов и механизмов взаимодействия с зарубежными правоохранительными и культурными институтами. Для повышения эффективности защиты культурного наследия необходимо совершенствовать уголовное законодательство, выделив отдельную главу или группу статей, посвящённых этой сфере, определить более чёткие критерии отнесения объектов к категории охраняемых ценностей и усилить межведомственное сотрудничество между государственными органами культуры, правоохранительными структурами и международными организациями. Важной задачей является также развитие специализированного профессионального сообщества, способного квалифицированно работать с делами о преступлениях против культурного наследия, а также активизация участия государства в международных инициативах по борьбе с незаконным оборотом и уничтожением культурных ценностей. Только комплексный и системный подход позволит надежно защитить культурное наследие как национальное достояние и важнейший ресурс для будущих поколений.

Уголовно-правовая защита культурного наследия выполняет важные функции, которые направлены на обеспечение сохранности культурных ценностей и предотвращение преступных посягательств на них. Эти функции выходят за рамки простой репрессии и охватывают широкий спектр социальных, превентивных и восстановительных задач, благодаря чему уголовное право становится мощным инструментом комплексной охраны культурного достояния.

Первая и основная функция уголовно-правовой защиты репрессивная. Она выражается в установлении уголовной ответственности за преступления, направленные на уничтожение, повреждение, хищение или незаконное перемещение объектов культурного наследия. Защита посредством уголовного закона позволяет не только наказать виновных, но и продемонстрировать обществу общественную опасность таких деяний. Уголовные санкции в

этом контексте служат сигналом о неприемлемости действий, наносящих непоправимый вред истории, культуре и национальной идентичности. Репрессивная функция обеспечивает формальное признание культурного наследия как особо охраняемого объекта права, что повышает статус охраны культурных ценностей в системе национального законодательства.

Вторая важная функция превентивная, или предупредительная. Применение уголовного права создает условия для предупреждения совершения преступлений против культурного наследия, формируя у потенциальных правонарушителей осознание высокой общественной опасности таких деяний и ответственности за них. Превентивный эффект достигается не только угрозой уголовного наказания, но и через общественное воспитание, повышение правосознания граждан, информирование о значимости охраняемых объектов. Государство посредством уголовно-правовых норм стремится создавать условия, при которых охрана культурного наследия становится приоритетом в общественном сознании и правоприменительной практике.

Третья функция — восстановительная, которая связана с возможностями уголовного права способствовать возмещению ущерба, причиненного культурным ценностям. В случаях хищения или незаконного вывоза объектов уголовное преследование может сопровождаться мерами по их возвращению в страну и реституции. В уголовном процессе предусмотрена конфискация предметов преступления, что позволяет вернуть похищенные артефакты в государственную собственность и обеспечить их сохранность. Таким образом, уголовное право не только карает виновных, но и способствует восстановлению культурного наследия, утраченного в результате преступных действий.

Кроме того, уголовно-правовая защита выполняет охранительную функцию, которая проявляется в установлении специальных режимов охраны и контроля за культурными ценностями, включая регулирование доступа к ним, проведение археологических раскопок, проведение научных исследований и охранных мероприятий. Уголовное право служит гарантом соблюдения установленных правил и норм, предотвращая самовольное вмешательство в объекты культурного наследия и обеспечивая соблюдение государственной политики в сфере

культуры.

Нельзя не отметить и символическую функцию уголовно-правовой охраны культурного наследия. Культурные ценности часто выступают символами национальной идентичности и исторической памяти. Преступления против них приобретают значение не только как материальный ущерб, но и как атака на культурное и духовное ядро народа. Уголовное право, обеспечивая защиту таких объектов, выступает в роли хранителя культурной памяти, укрепляя тем самым чувство национальной сплоченности и единства.

Все перечисленные функции взаимосвязаны и дополняют друг друга, формируя комплексный механизм уголовно-правовой охраны культурного наследия. Эффективное функционирование данного механизма зависит от сбалансированного сочетания превентивных мер, адекватных санкций и процедур восстановления, а также от интеграции уголовно-правовых норм с другими отраслями права и международными обязательствами государства. В контексте Азербайджана, с учётом вызовов постконфликтного периода и необходимости возрождения культурных ценностей на освобождённых территориях, усиление уголовно-правовых функций защиты становится особенно актуальным.

Защита культурного наследия в современных условиях приобретает ярко выраженный международный характер, поскольку значительная часть объектов культурной ценности имеет универсальное значение и зачастую оказывается уязвимой в результате трансграничных угроз, включая вооружённые конфликты, международную контрабанду, террористические акты и глобализацию рынков искусства. Международно-правовое измерение охраны культурного наследия включает в себя широкий спектр конвенций, договоров и механизмов, направленных на установление общих стандартов, сотрудничество между государствами и обеспечение ответственности за преступления против культурных ценностей. Имплементация этих норм в национальное законодательство, в частности в уголовное право, становится ключевым фактором повышения эффективности охраны культурного наследия.

Одним из фундаментальных международных документов в данной сфере является Гагская конвенция 1954 года о защите культурных ценностей в случае вооружённого конфликта.

Эта конвенция впервые установила принцип универсальной охраны культурного наследия и ввела обязанность государств защищать культурные объекты не только в мирное время, но и в условиях вооружённых конфликтов. Особое значение имеют положения о запрете умышленного разрушения культурных объектов, о необходимости маркировки культурных ценностей специальными эмблемами, а также о сотрудничестве международного сообщества в предотвращении и расследовании подобных преступлений. Протоколы 1954 и 1999 годов расширили и уточнили механизмы ответственности, введя нормы о наказании за военные преступления, связанные с разрушением культурных памятников.

Не менее важной является Конвенция ЮНЕСКО 1970 года о мерах, направленных на запрещение и предотвращение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности. Она формирует международный правовой режим, препятствующий незаконной торговле культурными объектами, содействует сотрудничеству между государствами для возврата украденных или незаконно вывезенных ценностей и устанавливает обязательства по осуществлению контроля за перемещением культурных объектов через границу. Конвенция определяет четкие критерии, что именно относится к культурным ценностям, и создает механизмы, которые позволяют государствам взаимодействовать для защиты своих национальных культурных фондов.

Важное значение имеет и Конвенция ЮНЕСКО 2003 года о сохранении нематериального культурного наследия, которая признает важность нематериальных форм культурного самовыражения — традиций, обрядов, устного народного творчества, ремёсел и т.д. Международное право постепенно расширяет сферы охраны, признавая, что культурное наследие — это не только материальные объекты, но и живые традиции, тесно связанные с идентичностью и устойчивостью сообществ.

В контексте международного уголовного права одним из ключевых инструментов является Римский статут Международного уголовного суда (1998 года). Он квалифицирует умышленное разрушение культурных объектов, не обусловленное военной необходимостью, как военное преступление. Это создает правовую основу для привлечения к ответственности за преступления против культурного наследия

на международном уровне и демонстрирует растущую важность данной сферы в глобальной системе правосудия.

Имплементация международных норм в национальное законодательство — сложный, многоэтапный процесс, требующий адаптации универсальных стандартов с учетом правовых традиций и социально-исторического контекста каждой страны. Для Азербайджана, обладающего богатейшим культурным наследием и прошедшего через серьезные испытания в условиях вооружённого конфликта, внедрение международных обязательств в уголовно-правовую систему имеет критическое значение. Включение положений Гаагской конвенции, Конвенций ЮНЕСКО и Римского статута в национальное уголовное законодательство способствует формированию более четкой и комплексной базы для пресечения преступлений против культурных ценностей, а также укрепляет механизмы международного сотрудничества.

На практике реализация международных стандартов связана с внесением изменений в Уголовный кодекс, создание специализированных подразделений правоохранительных органов, обучение кадров, развитие судебной экспертизы и повышение информированности общества. Одним из приоритетов становится совершенствование норм, регулирующих уголовную ответственность за разрушение, кражу, контрабанду и другие преступления против культурного наследия с учетом международных критериев и определения категории таких деяний как особо тяжких.

Кроме того, Азербайджан активно участвует в международных форумах и организациях, направленных на охрану культурного наследия, таких как ЮНЕСКО, Интерпол и Совета Европы, что позволяет не только обмениваться опытом, но и координировать действия по выявлению и возврату украденных культурных ценностей, а также пресечению незаконного оборота на международном уровне. Особое значение приобретает сотрудничество с соседними странами и международными организациями в области мониторинга и защиты объектов культурного наследия на освобожденных территориях.

Тем не менее, внедрение международного права сталкивается с рядом трудностей, включая различия в национальных правовых системах, ограниченность ресурсов для реализации

сложных международных процедур, а также необходимость баланса между международными обязательствами и национальным суверенитетом. Для их преодоления требуется системный подход, включающий законодательные реформы, институциональное укрепление, повышение квалификации специалистов и общественное участие в вопросах охраны культурного наследия.

Таким образом, международно-правовое измерение охраны культурного наследия и его имплементация в национальное право играют ключевую роль в обеспечении эффективной защиты культурных ценностей. Для Азербайджана это особенно актуально в свете современного исторического этапа и необходимости интеграции национальных механизмов с глобальными стандартами, что позволит не только сохранить уникальное наследие, но и укрепить международное правовое сотрудничество в области культуры и безопасности.

Защита культурного наследия в уголовно-правовой сфере сталкивается с рядом системных и практических проблем, которые ограничивают эффективность существующих механизмов охраны и создания комплексной правовой базы. Эти проблемы обусловлены как внутренними особенностями национального законодательства, так и внешними вызовами, связанными с динамикой международных процессов, развитием технологий и новыми формами угроз. Анализ существующих проблем позволяет сформулировать рекомендации по совершенствованию уголовно-правовой охраны культурных ценностей.

Одной из ключевых проблем является фрагментарность и недостаточная системность национального уголовного законодательства в части охраны культурного наследия. Отдельные нормы, направленные на пресечение преступлений в этой сфере, разбросаны по различным статьям и разделам Уголовного кодекса, что затрудняет формирование единой правоприменительной практики и снижает ясность правового регулирования. Отсутствие специализированных положений, посвящённых культурному наследию как самостоятельному объекту уголовно-правовой охраны, приводит к тому, что многие преступления квалифицируются как общеуголовные посягательства на имущество или общественный порядок, что не отражает специфики и общественной опасности подобных деяний.

Вторая значимая проблема связана с низким уровнем экспертной и судебной компетенции в области культурного наследия. Для квалификации и расследования преступлений против культурных ценностей необходимы глубокие знания в области истории, археологии, искусства и культурологии, которые часто отсутствуют у сотрудников правоохранительных органов и судей. Это приводит к недостаточно объективной оценке тяжести преступлений, затрудняет установление фактических обстоятельств, а также снижает вероятность успешного привлечения виновных к ответственности. Кроме того, недостаток профильных экспертов и судебных специалистов ограничивает возможности для квалифицированного проведения судебных экспертиз и оценки ущерба.

Третья группа проблем связана с недостаточным международным сотрудничеством и интеграцией в глобальную систему охраны культурного наследия. Несмотря на ратификацию основных международных конвенций, таких как Гагская конвенция 1954 года и Конвенция ЮНЕСКО 1970 года, в национальном праве Азербайджана не всегда полно и своевременно отражаются международные стандарты и механизмы. Отсутствие комплексного правового и институционального механизма для оперативного обмена информацией, проведения совместных расследований и возврата незаконно вывезенных культурных ценностей затрудняет борьбу с трансграничной преступностью. Кроме того, технические и организационные проблемы снижают эффективность взаимодействия с международными правоохранительными структурами, такими как Интерпол и ЮНЕСКО.

Также стоит отметить недостаточное финансирование и ресурсное обеспечение деятельности по охране культурного наследия, что отражается на уровне материально-технической базы, возможности проведения реставрационных и охранных мероприятий, подготовки кадров и реализации профилактических программ. Отсутствие устойчивой государственной политики в сфере финансирования охраны культурных объектов ограничивает потенциал уголовно-правовой защиты и снижает мотивацию для системной работы в данной области.

В контексте технологического прогресса и развития цифровых технологий возникают новые вызовы, связанные с необходимостью адаптации уголовного законодательства к новым формам

преступлений, таким как киберпреступления в сфере культурного наследия, незаконное копирование и распространение цифровых копий уникальных объектов, а также использование современных методов для сокрытия следов преступлений. Существующие правовые нормы пока не в полной мере учитывают эти реалии, что создает пробелы в защите.

Для преодоления указанных проблем необходим комплексный и системный подход. Прежде всего, требуется разработка и принятие специализированного законодательного акта или внесение изменений в Уголовный кодекс, который бы закреплял культурное наследие как самостоятельный объект уголовно-правовой охраны с четким определением видов преступлений и санкций, учитывающих специфику охраняемых объектов. Это позволит повысить юридическую определенность и унифицировать правоприменительную практику.

Вторым важным направлением является повышение квалификации специалистов, включая обучение следователей, прокуроров, судей и экспертов по вопросам культурного наследия, а также создание специализированных экспертных центров и судов. Важно развивать междисциплинарное сотрудничество с учёными, реставраторами и культурологами для комплексного подхода к расследованию и квалификации преступлений.

Третьей мерой должна стать интенсификация международного сотрудничества, включающая внедрение современных информационных систем для обмена данными, совместное проведение расследований и возврат незаконно вывезенных объектов. Необходимо активно использовать потенциал международных организаций и форумов, расширять двусторонние и многосторонние соглашения с целью эффективной координации и интеграции национальных механизмов с международными.

Также важно обеспечить устойчивое и достаточное финансирование программ по охране культурного наследия, включая создание фондов, направленных на реставрацию и профилактику преступлений в этой сфере. Развитие правового информирования населения и проведение кампаний по повышению общественного сознания помогут создать более благоприятную среду для сохранения культурных ценностей.

Наконец, требуется постоянный мониторинг

и адаптация уголовно-правовых норм к новым вызовам, включая регулирование цифровых аспектов охраны культурного наследия и разработку механизмов борьбы с новыми формами преступлений, связанными с технологическим прогрессом. Внедрение инновационных технологий, таких как блокчейн и искусственный интеллект, может способствовать повышению эффективности охраны и отслеживанию перемещений культурных объектов.

Таким образом, совершенствование уголовно-правовой охраны культурного наследия требует комплексного подхода, который сочетает законодательные реформы, профессиональное развитие, международное сотрудничество, ресурсную поддержку и инновации. Для Азербайджана, учитывая уникальность и уязвимость его культурного наследия, а также исторические вызовы, связанные с восстановлением и сохранением объектов на освобожденных территориях, реализация этих мер приобретает особую актуальность и стратегическое значение.

Культурное наследие представляет собой уникальный и неоценимый ресурс, формирующий историческую память, национальную идентичность и культурное многообразие общества. Его охрана в рамках уголовного права выступает как одна из важнейших задач современного государства, способствующая не только сохранению материальных и нематериальных ценностей, но и укреплению социальной стабильности и национального суверенитета. Анализ международных и национальных правовых механизмов показывает, что несмотря на наличие ряда законодательных актов и международных соглашений, существует необходимость дальнейшей систематизации, совершенствования и гармонизации уголовно-правовой базы, особенно с учётом новых вызовов, связанных с транснациональной преступностью и технологическим развитием.

Азербайджан, обладая богатым культурным наследием и испытывая особые исторические вызовы, нуждается в укреплении уголовно-правовой охраны культурных ценностей через внедрение комплексного подхода, включающего законодательные реформы, развитие квалификации профильных специалистов, активизацию международного сотрудничества и эффективное использование современных технологий. Только

комплексное и целенаправленное решение этих задач позволит обеспечить надежную защиту культурного наследия для настоящих и будущих поколений, сохранив его как важнейшее достояние нации и мирового сообщества.

Список литературы:

1. Гагская конвенция о защите культурных ценностей в случае вооружённого конфликта (1954 г.). URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/280> (дата обращения: 2025).
2. Конвенция ЮНЕСКО о мерах, направленных на запрещение и предотвращение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности (1970 г.). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127162> (дата обращения: 2025).
3. Римский статут Международного уголовного суда (1998 г.). URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (дата обращения: 2025).
4. Азербайджанская Республика. Уголовный кодекс. Официальный источник: <https://e-qanun.az/framework/111> (дата обращения: 2025).
5. Шафиев, И. М. Уголовно-правовая охрана культурного наследия в Азербайджане: современные проблемы и перспективы // Вестник Азербайджанского университета, 2023, № 2, с. 45–57.
6. Козлова, Е. В. Международно-правовые аспекты защиты культурных ценностей в вооружённых конфликтах // Журнал международного права, 2021, № 3, с. 112–125.
7. Лебедев, А. Н. Уголовное право и культурное наследие: теоретические и практические вопросы // Право и культура, 2022, № 1, с. 30–42.
8. Петрова, М. В. Имплементация международных конвенций по охране культурного наследия в национальное законодательство России и СНГ // Международное право и международные организации, 2020, № 4, с. 78–90.
9. ЮНЕСКО. Руководство по предотвращению незаконного оборота культурных ценностей. Париж: ЮНЕСКО, 2018, 96 с.
10. Кузнецов, В. С., Нуруллин, Р. Ф. Проблемы квалификации преступлений против культурного наследия в уголовном праве // Журнал уголовного права и криминологии, 2024, № 1, с. 5–20.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу места и функций культурного наследия в системе уголовного права с акцентом на международно-правовые аспекты и национальную практику Азербайджана. Рассматриваются основные проблемы уголовно-правовой охраны культурных ценностей, в том числе фрагментарность законодательства, недостаток квалифицированных специалистов и сложности имплементации международных норм. Особое внимание уделено функциям уголовного права в сфере защиты культурного наследия — репрессивной, превентивной, восстановительной и символической. Автор предлагает пути совершенствования правового регулирования и усиления международного сотрудничества для повышения эффективности охраны культурного наследия. Работа имеет практическое значение для формирования комплексной стратегии защиты культурных объектов в условиях современных вызовов.

CİNAYƏT HÜQUQ SİSTEMİNDƏ MƏDƏNİ İRS: YERİ VƏ FUNKSIYALARI

AFƏT FƏRZULLAEVA

Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquq” kafedrasının müəllimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

XÜLASƏ

Məqalədə beynəlxalq hüquqi aspektlər və Azərbaycanın milli normativ bazası nəzərə alınmaqla cinayət hüquq sistemində mədəni irsin yeri və funksiyaları dərinlən təhlil edilmişdir. Məqalədə, həmçinin mədəni sərvətlərin qorunmasında qarşıya çıxan əsas problemlər – qanunvericilikdəki boşluqlar, ixtisaslı kadr çatışmazlığı və beynəlxalq normativ aktların tətbiqindəki çətinliklər araşdırılmışdır.

Mədəni irsin qorunmasında cinayət hüququnun repressiv, qabaqlayıcı, bərpaedici və simvolik funksiyalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Həmçinin, məqalədə hüquqi tənzimləmələrin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi vasitəsilə mədəni irsin qorunmasının effektivliyinin artırılması yolları təklif edilir. Bu tədqiqat müasir çağırışlar fonunda mədəni obyektlərin qorunması üzrə kompleks strategiyanın hazırlanması üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır.

CULTURAL HERITAGE IN THE CRIMINAL LAW SYSTEM: PLACE AND FUNCTIONS

AFAT FARZULLAEVA

Lecturer Department of Law National Aviation Academy, PhD in Law

SUMMARY

The article provides an in-depth analysis of the place and functions of cultural heritage in the criminal justice system, taking into account international legal aspects and the national normative framework of Azerbaijan. The article also examines the main problems encountered in the protection of cultural heritage - gaps in legislation, lack of qualified personnel and difficulties in the implementation of international normative acts.

Special attention should be paid to the repressive, preventive, restorative and symbolic functions of criminal law in the protection of cultural heritage. The article also suggests ways to increase the effectiveness of cultural heritage protection through improving legal regulations and strengthening international cooperation. This study is of practical importance for the development of a comprehensive strategy for the protection of cultural objects against the backdrop of modern challenges.

CEZA HUKUKU SİSTEMİNDE KÜLTÜREL MİRAS: YERİ VE İŞLEVLƏRİ

AFAT FARZULLAEVA

Ulusal Havacılık Akademisi "Hukuk" bölümü Öğretim

Üyesi, Hukuk Doktorası

ÖZET

Bu makale, uluslararası hukuki boyutları ve Azərbaycan'ın ulusal normatif çərçəvesini diqqətə alaraq, kültürel mirasın ceza adalet sistemindeki yeri və işləvlərini derinleməsinə incelemləkdir. Makale ayrıca, kültürel mirasın korunmasında qarşılaşılan temel sorunları - mevzuattaki boşluklar, nitelikli personel eksikliği ve uluslararası normatif düzenlemelerin uygulanmasındaki zorluklar - da incelemləkdir.

Kültürel mirasın korunmasında ceza hukukunun baskıcı, önleyici, onarıcı ve sembolik işləvlərinə özel önem verilmelidir. Makale ayrıca, yasal düzenlemeleri iyileştirerek ve uluslararası iş birliğini güçlendirerek kültürel mirasın korunmasının etkinliğini artırmanın yollarını önermektedir. Bu çalışma, günümüzün zorlukları ışığında kültürel varlıkların korunmasına yönelik kapsamlı bir stratejinin geliştirilmesi açısından pratik öneme sahiptir.

Təqdim edən: A.Fərzəliyeva

Daxil olma tarixi: 05.09.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.2 Cinayət hüququ, s.40-53

ANAR CAVADOV

*Hüquq üzrə Fəlsəfə Doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin
Elmlər Doktoru proqramı üzrə Doktorantı, Azərbaycan
Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi,
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvü, vəkil*

ORCID iD: 0009-0007-0929-6310

E-mail: vekil_anar@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.64498/MONK1709>

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLAR

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlar, cinayət-hüquqi müdafiə, beynəlxalq standartlar, beynəlxalq standartların rolu və əhəmiyyəti, uşaq hüquqları, Pekin qaydaları, Ər-Riyad prinsipləri, Uşaq hüquqları haqqında konvensiya, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş həddi

Keywords: minors, criminal legal protection, international standards, role and importance of international standards, children's rights, Beijing Rules, Riyadh Principles, Convention on the Rights of the Child, minimum age for criminal responsibility

Anahtar kelimələr: küçüklər, cezai hukuki koruma, uluslararası standartlar, uluslararası standartların rolu və önemi, çocuk hakları, Pekin Kuralları, Riyad İlkeleri, Çocuk Hakları Sözleşmesi, cezai sorumluluk için asgari yaş

Ключевые слова: несовершеннолетние, уголовно-правовая защита, международные стандарты, роль и значение международных стандартов, права детей, Пекинские правила, Эр-Риядские принципы, Конвенция о правах ребенка, минимальный возраст уголовной ответственности

X əsrin 50-ci illərindən başlayaraq beynəlxalq birlik yetkinlik yaşına çatmayanlar kimi olduqca həssas və müdafiəyə ehtiyacı olan sosial qrupun yaş xüsusiyyətləri, onların öz hüquqlarının tam və effektiv şəkildə müdafiə edə bilmədiklərini nəzərə alaraq ümumən yeniyetmələrin, o cümlədən cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi üzrə xüsusi hüquqi vasitələr yaratmağa, bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlər qəbul etməyə, beynəlxalq standartlar hazırlamağa başlamışdır [20]. A.M.Qasımovanın qeyd etdiyi kimi, keçən əsrin ortalarından etibarən insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi uşaq hüquqlarının müdafiəsi xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlamış, bu sahənin spesifikliyi və əhəmiyyəti nəticəsində insan hüquqlarının prinsipləri sistemində uşaq hüquqlarının müdafiəsinin spesifik prinsipləri özündə əks etdirən beynəlxalq-hüquqi standartlar qəbul edilmişdir [3, s.3].

Beynəlxalq standartlar istər onları imzalamış dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq normativ-hüquqi aktlarda, istərsə də

tövsiyə xarakterli beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır. S.M.Yaqofarov qeyd edir ki, “beynəlxalq standart” anlayışına beynəlxalq hüququn ümumqəbul olunmuş norma və prinsiplərinin təsbit olduğu beynəlxalq müqavilələr, o cümlədən onlarda öz əksini tapmış norma və prinsiplərin reallaşdırılması mexanizmlərinin və prosedurlarının yaradılması məqsədilə işlənib hazırlanmış çoxsaylı tövsiyə xarakterli beynəlxalq sənədlər daxildir [27, s.43; 30, s.5].

Xüsusi ədəbiyyatda ədalət mühakimə icraatı sahəsində yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi müdafiəsinə dair müddəaların təsbit olduğu beynəlxalq standartlar icrası məcburi olan beynəlxalq və regional xarakterli normativ-hüquqi aktlar (məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və s.) və beynəlxalq müqavilələr bazasında təsis edilmiş orqanlar tərəfindən müxtəlif konfranslarda qəbul edilmiş və tövsiyə xarakteri daşıyan beynəlxalq sənədlər (məsələn, Pekin qaydaları, Ər-Riyad rəhbərdici

prinsipləri və s.) kimi qruplar üzrə təsnifləşdirilir, sonuncuların beynəlxalq müqavilələrdə şərh olunmuş ümumi standartları konkretləşdirdikləri qeyd olunur [28, s.216].

Beynəlxalq-hüquqi sənədlərin, bir sıra xarici ölkələrin (postsovet ölkələrinin, Almaniya, Fransa və sair kimi qərb ölkələrinin) cinayət qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, müasir dövrdə əksər dövlətlərdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi müdafiəsinə istiqamətlənmiş cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinin XX əsrdə qəbul edilmiş Uşaq hüquqlarına dair Cenevrə Bəyannaməsi, Uşaq hüquqlarına dair BMT Konvensiyası, BMT-nin Yetkinlik yaşına çatmayanlara dair ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid minimal standart qaydaları (Pekin Qaydaları) və digər beynəlxalq sənədlər əsasında formalaşdığını göstərir [2, s.15; 4, s.74-75; 5, s.75].

Yetkinlik yaşına çatmayanların beynəlxalq-hüquqi statusu, cinayət törətmiş uşaqların hüquqi müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standart səviyyəsinə yüksələn beynəlxalq-hüquqi aktları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1) Əsas insan hüquqlarını və onların müdafiəsini bəyan edən beynəlxalq aktlar: 10 dekabr 1948-ci il tarixli Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi; İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 4 noyabr 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyası; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 19 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq pakt; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 19 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq pakt və ona əlavə olunan Fakultativ protokol; İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan davranış növlərinə qarşı 10 dekabr 1984-cü il tarixli Konvensiya;

2) Uşaqların hüquqlarının bəyan edilməsinə, habelə fəvqəladə vəziyyətlərdə uşaqların xüsusi müdafiəsinin təmininə istiqamətlənən beynəlxalq-hüquqi sənədlər: BMT-nin 20 noyabr 1959-cu il tarixli Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi; Uşaq hüquqları haqqında 20 noyabr 1989-cu il tarixli BMT Konvensiyası (qeyd elək ki, bu Konvensiya 13 iyun 1990-cı ildə keçmiş SSRİ Ali Soveti tərəfindən ratifikasiya edilmişdir); Silahlı münaqişələrdə uşaqların iştirakına aid olan uşaqların hüquqları haqqında Konvensiyaya Fakultativ protokol; Uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı uşaq hüquqları haqqında Konvensiyaya əlavə edilən Fakultativ protokol; Fəvqəladə vəziyyətlərdə və silahlı münaqişələr dövründə qadınların və uşaqların müdafiəsi haqqında 14 dekabr 1990-cı il

tarixli BMT Bəyannaməsi və s.

3) Yetkinlik yaşına çatmayanlara barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə və yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlarla davranış məsələlərinə həsr olunmuş beynəlxalq-hüquqi aktlar: Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal standart qaydaları – “Pekin qaydaları” (BMT Baş Məclisinin 10 dekabr 1985-ci il tarixli 40/33 nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir); Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün BMT-nin Rəhbəredici prinsipləri Ər-Riyad rəhbəredici prinsipləri (BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixli 68-ci plenar iclasında 45/112 nömrəli Qətnamə ilə qəbul edilmişdir); Azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi sahəsində BMT qaydaları (BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı il tarixli 45/113 sayılı Qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir) və s.

Qeyd olunanlar beynəlxalq sənədlər yeniyetmələr arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması, cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət-hüquqi müdafiəsi aspektində beynəlxalq hüququn ən mühüm mənbələridir.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, Millətlər Liqasının Assambleyası tərəfindən hələ 1924-cü ildə qəbul edilmiş və daha çox Uşaq hüquqları haqqında Cenevrə Bəyannaməsi kimi tanınan beynəlxalq sənəddə ilk dəfə olaraq uşaqlar ictimai münasibətlərin aktiv subyekti hesab edilmiş, uşaq hüquqlarının təmininə istiqamətlənmiş bir sıra prinsiplər formulə edilmişdir.

Bilavasitə uşaq hüquqlarının müdafiəsi haqqında ilk beynəlxalq sənəd BMT Baş Məclisinin 20 noyabr 1959-cu il tarixli 841-ci plenar iclasında qəbul edilmiş, 10 maddə prinsipdən (uşaqlara münasibətdə hər hansı əlamətlərə görə diskriminasiyanın yolverilməzliyi; uşaqların normal inkişaf hüququ; təhsil almaq hüququ; qəddarlıqdan və istismardan müdafiə hüququ və s.), ibarət olmaqla tövsiyəedici xarakter daşıyan Uşaq hüquqları haqqında Bəyannamə olmuşdur. Bəyannamədə uşağın fiziki və əqli cəhətdən yetkin olmaması, hələ kamillik səviyyəsinə çatmaması səbəbindən xüsusi müdafiə və qayğıya, o cümlədən hüquqi müdafiəyə ehtiyacı olduğu qeyd olunmuş, uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daha səmərəli qanunvericilik və digər tədbirlərin işlənib hazırlanaraq qəbul edilməsinin zəruriliyi göstərilmişdir [14, s.180]. Bu beynəlxalq sənəddə irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi

və ya digər əqidələri, milli və ya sosial mənsubluğu əlamətlərinə görə fərq qoymadan, diskriminasiyaya məruz etmədən istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə uşaqların hüquqlarının qorunması və müdafiəsi məqsədilə bir sıra sosial-iqtisadi, mədəni və hüquqi prinsiplər və prioritetlər bəyan edilmişdir. Bəyannamənin tarixi əhəmiyyəti və dəyəri ondadır ki, onda müasir dünyada uşaqların real vəziyyəti göstərilmiş və dünya birliyi qarşısında əksər dövlətlər üçün kəskin və aktual olan uşaqların müdafiəsi, layiqli inkişafı və tərbiyəsi problemləri ön plana çıxarılmışdır. Bir sözlə, mahiyyət etibarilə bu beynəlxalq-hüquqi akt bir çox cəhətdən yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə dünya birliyinin, dövlətlərin milli siyasətinin baza istiqamətlərini müəyyən etmişdir [17, s.385-388].

16 dekabr 1966-cı ildə BMT Baş Məclisinin 2200 (21) Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda ümumən insan hüquqları ilə yanaşı, bilavasitə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi müdafiəsinə yönəlmiş bəzi müddəalar və hüquqi təminatlar da əksini tapmışdır. Məsələn, Paktın 6.5-ci maddəsində xüsusi olaraq qeyd olunur ki, “yaşı 18-dən az olan şəxslər tərəfindən törədilmiş cinayətlərə görə ölüm hökmü çıxarıla bilməz”. Paktın 14-cü maddəsində yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərlə bağlı belə bir müddəa təsbit olunmuşdur ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində məhkəmə prosesi bu şəxslərin yaşı və onların yenidən tərbiyə olunmaq istəmələri nəzərə alınmaqla keçirilməli, məhkəmə tərəfindən çıxarılan hər bir hökm və ya digər qərarda yetkinlik yaşına çatmayanın yaşı maksimum dərəcədə nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq paktın 24-cü maddəsində isə göstərilir ki, hər bir uşağın, irqi, dərinin rəngi, cinsi, dili, dini, milli mənsubiyyət əlamətlərinə görə heç bir diskriminasiya olmadan ailə, cəmiyyət və dövlət tərəfindən onun statusunun, vəziyyətinin tələb etdiyi səviyyədə müdafiə tədbirlərinə malik olmaq hüququ vardır [26, s.202].

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət-hüquqi müdafiəsinə istiqamətlənən, Yuvenal ədliyyə sahəsində beynəlxalq standartları müəyyən edən ən mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərdən biri də “Pekin qaydaları” adlandırılan Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair Minimal Standart Qaydalarıdır. Pekin qaydaları BMT Baş Məclisinin 29 noyabr 1985-ci il tarixli 40//33 nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir [24, s.168-169]. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası “Birləşmiş Millətlər

Təşkilatının yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə aid Minimal standart qaydaları”na 28 iyul 1993-cü ildə qoşulmuşdur.

Pekin qaydalarında yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində cinayət mühakimə icraatının ümumi prinsipləri, ibtidai istintaq və məhkəmə araşdırmasının, bu kateqoriyalı şəxslərə təyin olunması tövsiyə olunan təsir tədbirləri sistemi və onların tətbiqi xüsusiyyətlərini əks etdirən müddəalar təsbit olunmuş, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən cinayətlərin törədilməsinin səbəb və şəraitlərinin aradan qaldırılmasının zəruriliyi göstərilmiş, bu kateqoriyalı cinayət törətmiş şəxslərin islah olunması və yenidən tərbiyə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur [2, s.16].

Bu beynəlxalq-hüquqi sənədin daha bir üstün cəhəti onun müddəalarının müxtəlif hüquq sistemləri çərçivəsində tətbiqini mümkün edən məzmununda formulə edilməsidir. Pekin qaydalarında yeniyetmə və gənclər üçün layiqli həyat və tərbiyə şəraitinin yaradılması əhəmiyyətli yer tutur ki, bu da öz növbəsində yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın erkən profilaktikasının mühüm vasitəsi kimi qiymətləndirilir [31, s.664].

Bu beynəlxalq-hüquqi sənədin əsas məqsədi yetkinlik yaşına çatmayanın şəxsiyyətinin sonrakı kriminallaşmasına yol verilməməsi, uşağın cəmiyyətdən təcridinə deyil, onun sosial reabilitasiyası üçün zəruri olan tədbirlərin, cinayət törətmiş uşaqlara münasibətdə daha effektiv tərbiyəvi xarakterli məcburi təsir vasitələrinin, bu istiqamətdə uşaqların müdafiəsinin təmininin səmərəli mexanizmlərinin işlənilməsi yollarının müəyyən edilməsindən ibarətdir [12, s.185; 13, s.51].

Pekin Qaydalarında ilk dəfə olaraq yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin inkişafı üçün əlverişli kimi qiymətləndirilən ümumi sosial-iqtisadi şəraitlər formulə edilmiş, beynəlxalq birliyin iştirakçı-dövlətlərinin məhz bunlara söy göstərməli olduqları xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Pekin Qaydalarının 1.3-cü bəndində qanunla münaqişədə olan yeniyetmə ilə ədalətli və humanist rəftar məqsədilə könüllülər, həmçinin məktəb və digər ictimai institutlar daxil olmaqla bütün mümkün ehtiyatların tam səfərbərliyini nəzərdə tutan tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyinə diqqət yetirilir.

Qaydalarda xüsusi olaraq qeyd olunur ki, yetkinlik yaşına çatmayanlara dair ədalət mühakiməsi bütün yeniyetmələr üçün sosial ədalətin hərtərəfli təmini

prosesi hər bir ölkənin milli inkişafının tərkib hissəsi olmalı və beləliklə də yeniyetmə və gənclərin müdafiəsinə, cəmiyyətdə onların mənafelərinin və əmin-amanlığın təmininə xidmət etməlidir (1.4-cü bənd).

Qaydaların 2.3-cü bəndində hər bir milli yurisdiksiya çərçivəsində bilavasitə yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularına aid olan qanunlar, qaydalar və müddəalar kompleksinin qəbul edilməsi üzrə səylər göstərilməsinin zəruriliyi ilə yanaşı, onların hər bir iştirakçı dövlətdə mövcud olan iqtisadi, sosial və mədəni şərait kontekstində həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu qeyd olunmuşdur.

Pekin Qaydalarının 4.1-ci maddəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaşla bağlı müddəalar öz əksini tapsa da, yaşın aşağı həddi dəqiq göstərilməmişdir. Yalnız iştirakçı-dövlətlərə tövsiyə edilir ki, belə yaşın aşağı həddi dövlətin inkişafının tarixi və mədəni xüsusiyyətləri, habelə emosional, mənəvi və intellektual kamillik aspektləri nəzərə alınmaqla çox aşağı müəyyən edilməməlidir [7; 9, s.40-43].

2007-ci ildə Uşaq hüquqları üzrə Komitə Qaydaların bu bəndi üzrə öz mövqeyini dəqiqləşdirmiş, 12 yaşdan aşağı yaş cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən aşağı yaş həddi kimi beynəlxalq cəhətdən qəbul edilməz hesab edilmişdir. Qeyd edək ki, bu müddəalar 10 nömrəli qeyd şəklində 2007-ci ilin 25 aprel tarixində uşaq hüquqları üzrə Komitənin 44-cü sessiyası çərçivəsində “yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində uşaqların hüquqları” adlanan 32-ci maddəyə əlavə olunmuşdur [8].

Pekin Qaydalarının 5-ci maddəsinə uyğun olaraq yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakimə icraatı ilk növbədə yetkinlik yaşına çatmayanın mənafeyinin təmininə və yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularına qarşı həyata keçirilən istənilən cəza və digər təsir tədbirlərinin hüquq pozucusunun şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri və hüquq pozuntusunun halları ilə həmişə mütənəsb olmasının təmininə yönəlməlidir [10, s.18]. Qaydalarda öz təsbitini tapmış mütənəsblik prinsipinə görə, yeniyetmə hüquq pozucularına əməllərinə qarşı görülən tədbirlər tək-cə hüquq pozuntularının ağırlığına deyil, həm də yetkinlik yaşına çatmayanların şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinin, işin digər hallarının nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır. Hüquq pozucusunun fərdi xüsusiyyətləri (məsələn, sosial statusu, ailədə vəziyyəti, vurulmuş ziyan, şəxsiyyəti ilə bağlı olan digər amillər) təyin edilən

tədbirlərin mütənəsbliyinə təsir etməlidir (məsələn, zərərçəkmiş şəxsə vurulan ziyanı kompensasiya etmək və ya onun tam şəkildə faydalı həyata dönmək arzusu nəzərə alınmaqla) [16, s.98].

Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin minimal standart Qaydalarının ən mühüm normalarından biri də 17-ci maddədir. Belə ki, 17.1-ci maddədə göstərilir ki, məhkəmə və digər səlahiyyətli orqanlar yetkinlik yaşına çatmayan hüquqpozucular barədə tətbiq olunacaq təsir tədbirlərini seçərkən aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmalıdırlar:

- təsir tədbirlər hüquq pozuntusunun ağırlığı və digər halları, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanın şəxsiyyəti, onun və cəmiyyətin mənafeləri nəzərə alınmaqla təyin edilməlidir;

- azadlığı məhdudlaşdırmaq haqqında qərar yalnız diqqətlə, hərtərəfli və əsaslı araşdırıldıqdan sonra çıxarılmalı, bu şəxslər barəsində tətbiq olunan məhdudiyət tədbirlərinin müddətləri mümkün qədər minimuma endirilməlidir;

- yetkinlik yaşına çatmayan yalnız başqasına qarşı zor işləməklə ciddi qanun pozuntusunda təqsirli sayıldıqda, həmçinin digər müvafiq təsir tədbiri nəzərdə tutulmadıqda azadlıqdan məhrum edilə bilər;

- yetkinlik yaşına çatmayan tərəfindən az ağır və ağır zorakı cinayət törədildikdə yalnız işin bütün halları hərtərəfli araşdırıldıqdan sonra onlar barəsində mümkün qədər qısa müddətə azadlığının məhdudlaşdırılması haqqında qərar qəbul edilə bilər;

- yetkinlik yaşına çatmayanın qarşı təsir tədbirləri təyin olunarkən onun əmin-amanlığı haqqında məsələ əsas və müəyyənəddici olmalıdır.

Pekin Qaydalarının 18.1-ci maddəsində müəyyən edilmişdir ki, səlahiyyətli dövlət orqanı yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində işlərə baxarkən geniş və kompleks təsir tədbirlərinin (qəyyumluğa verilmə, ictimai işlərə cəlb etmə, cərimə, kompensasiya və restitusiya və s.) təyini və həyata keçirilməsi imkanına malik olmalıdır.

Pekin Qaydalarında cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların şərti məhkum olunması ilə bağlı məsələlər də diqqətdən yayınmamışdır. Qaydalarda şərti məhkum olunan yeniyetmələr cəmiyyətin köməyinin və dəstəyinin almasının, səlahiyyətli orqanın nəzarətinə verilməsinin, yüngülləşdirilmiş rejimli islah müəssisələri, tərbiyə evləri, gündüz hazırlıq mərkəzləri və digər analoji formalardan azadlıqdan məhrum etməyə alternativ təsir tədbirləri kimi istifadənin məqsədəuyğunluğu qeyd olunur.

Pekin Qaydalarında yetkinlik yaşına çatmayanların işlərində konfidensiallığın təmininə də xüsusi önəm verilmiş (yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucusunun şəxsiyyəti haqqında informasiyanın yayılmaması, mediada dərc olunmaması və s.) konfidensiallığın təmininin prinsip səviyyəsinə yüksəldilməsinə cəhd edilmişdir [25, s.13-15].

Pekin Qaydalarının ən mühüm müddəələrindən biri də yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə xüsusi ədalət mühakimə orqanlarının yaradılmasının və yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində cəzanın tərbiyəvi-islax xarakterli tədbirlərlə əvəz edilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı müddəalardır [26, s.202].

Yetkinlik yaşına çatmayanların, o cümlədən cinayət törətmiş yeniyetmələrin hüquqi müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş və hazırda beynəlxalq standartda çevrilmiş sənədlər sırasında Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli BMT Konvensiyasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyildir ki, Konvensiya uşaq hüquqlarının Ümumdünya Konstitusiyası adlandırılır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasına 1992-ci ildə qeyd-şərtsiz qoşulmuşdur.

Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasının əsas xüsusiyyəti onun kompleks xarakter daşmasıdır. A.Tağıyevin qeyd etdiyi kimi, konvensiya iştirakçı dövlətlərin üzərinə “milli qanunvericilik rejiminin qeyd olunan sənəddə təsbit olunmuş hüquq və vəzifələrə uyğun olmasını və ədliyyəyə ədalətli, səmərəli və çevik çıxışa təminat verən düzgün və səmərəli qanunvericilik və inzibati prosedurların qəbul olunması, habelə müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etmələrini” bir vəzifə kimi müəyyən edir [6, s.6].

Konvensiyada ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə məhz hansı yaşda olan şəxslərin uşaq hesab edilməsi məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, hər bir insan 18 yaşına çatanadək bu Konvensiyanın məqsədləri üçün uşaq sayılır bir şərtlə ki, həmin uşaq barəsində tətbiq edilən qanuna görə o, yetkinlik yaşına daha əvvəl çatmış olmasın.

Konvensiyanın əsas və aparıcı ideyası uşaqların hüquqlarının hərtərəfli və maksimal effektiv müdafiəsinin təmini zəruriliyidir. Konvensiyanın 3.1-ci maddəsində belə bir müddəa təsbit olunmuşdur: sosial təminat məsələləri ilə məşğul olan dövlət və ya özəl müəssisələr, habelə məhkəmələr, inzibati və ya qanunvericilik orqanları əsas diqqəti uşaqların mənafələrinin və əmin-amanlığının daha yaxşı təmin edilməsinə yönəlməlidirlər.

Konvensiya qanunla münaqişədə olan yetkinlik yaşına çatmayanlarla rəftar qaydalarını müəyyən edir və iştirakçı-dövlətlərə bu qaydaları öz milli qanunvericilik sistemində əks etdirmələrini tövsiyə edir. Konvensiyanın 37-ci maddəsinə uyğun olaraq iştirakçı-dövlətlər: heç bir uşağın işgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə məruz qalmamasını; yaşı 18-dən az olan şəxslər tərəfindən törədilmiş cinayətlərə görə onlara ölüm hökmünün və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə kimi cəzaların tətbiqinin qadağan edilməsini; heç bir uşağın qanunsuz və ya əsassız olaraq azadlıqdan məhrum edilə bilməməsi; uşağın həbsi, tutulması, azadlıqdan məhrum edilməsi qanun əsasında həyata keçirilməsi və yalnız qanunla müəyyən edilmiş zaman dövründən daha qısa müddətdə və son cəza tədbiri keyfiyyətində nəzərdə tutulmasını; azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir uşağa qarşı humanist davranışın sərgilənməsi, onun şəxsi ləyaqətinə hörmətlə yanaşılması və bu zaman onun yaşı ilə bağlı tələbatların nəzərə alınmasını; azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir uşağın dərhal hüquqi, sosial-psixoloji və digər xarakterli yardım almaq hüququnun təmin edilməsi və bu yardımın əlçatan olması, onun azadlıqdan məhrum edilməsinin qanuniliyinə məhkəmə və ya digər səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz orqan qarşısında etiraz etmək hüququna malik olmasını təmin edirlər.

Konvensiyanın 40-cı maddəsinə görə iştirakçı dövlətlər cinayət qanunvericiliyini pozmuş hesab edilən, onun pozulmasında ittiham olunan və ya təqsirli bilinən hər bir uşağın elə bir rəftara hüququ olduğunu qəbul edirlər ki, həmin rəftar uşaqda ləyaqət və mənlilik hissini inkişafına kömək edir, onda başqalarının hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət hissini möhkəmləndirir və bu zaman uşağın yaşı və onun cəmiyyətə reintegrasiya olunmasına və cəmiyyətdə faydalı rol oynamasına kömək göstərilməsini arzu edildiyini nəzərə alınır [1, s.91; 6, s.7].

Eyni zamanda, konvensiyanın işlənib hazırlanması, onun qəbulu prosesində bir sıra boşluqlara da yol verildiyi qeyd olunmalıdır. Belə ki, onda təsbit olunmuş müddəaların sistemli təhlili bu mühüm sənəddə bilavasitə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş əsas prinsiplərinin formulə edilmədiyini söyləməyə əsas verir.

Qeyd edək ki, konvensiyanın bu boşluğu beynəlxalq-hüquqi standartlar kateqoriyasına aid edilən digər sənədlərdə aradan qaldırılmışdır. Belə

ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında hüquq pozuntularının profilaktikasına istiqamətlənən əsas beynəlxalq sənəd BMT-nin yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının qarşısının alınmasının Rəhbəredici prinsipləridir (Ər-Riyad prinsipləri) və bu sənəd BMT Baş Məclisinin 14 dekabr 1990-cı ildə keçirilən 68-ci plenar iclasında 45/112 nömrəli Qətnamə ilə qəbul edilmişdir.

Bu beynəlxalq-hüquqi sənəddə əsasən aşağıdakı prinsiplər öz təsbitini tapmışdır:

1) Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması cəmiyyətdə cinayətkarlığın qarşısının alınmasının ən mühüm aspektidir, gənclər isə qanuni, sosial faydalı fəaliyyətdə iştirak etmək, cəmiyyətə və həyata humanist baxış və mövqe formalaşdırmaq yolu ilə cinayətkar fəaliyyətə yol verməyən ümumbəşəri əxlaqi dəyərlər və prinsiplər əsasında tərbiyə olunmalıdırlar;

2) Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq onların inkişafının təşviqi və şəxsiyyətlərinə hörmət etməyə, yeniyetmələrin harmonik inkişafının təmininə istiqamətlənən bütöv cəmiyyətin səyləri ilə mümkündür;

3) Yeniyetmələrin cəmiyyətdə aktiv rol oynaması, onun tam əsaslı iştirakçılarına çevrilməsi üçün təşkilati-hüquqi, sosial-psixoloji və sair xarakterli tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmalı, qəbul edilərək reallaşdırılmalıdır;

4) Cinayətkarlığın qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş istənilən proqramın, fəaliyyət planının və strategiyanın əsas vəzifəsi erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq yeniyetmələrin mənafələrinin və onların əmin-amanlığının ən yaxşı səviyyədə təmin olmasından ibarət olmalıdır [19, s.21].

Ər-Riyad prinsiplərində milli səviyyədə dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, həmçinin özəl sektorun, icma nümayəndələrinin, habelə uşaqların tərbiyəsi, təhsili, məşğulluğu, sosial məsələləri ilə məşğul olan müəssisələrin, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün birgə tədbirlərin qəbulu məqsədilə sıx əməkdaşlığın vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanır.

Bu sənədin 1-ci bəndində uşaq cinayətkarlığının determinantları qismində çıxış edən kriminogen amillərin neytrallaşdırılması ilə yanaşı, yetkinlik yaşına çatmayanlarda antikriminogen vərdişlərin formalaşdırılması zəruriliyi haqqında müddəalar təsbit olunmuşdur. Sənədin 2-ci bəndində göstərilir

ki, yeniyetmələrin harmonik inkişafı məqsədləri ilə bütün cəmiyyət tərəfindən həyata keçirilən səylər yalnız erkən yaşlardan şəxsiyyətin inkişafını təşviq etdiyi halda səmərəli olacaq və yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınmasında real və müsbət nəticələrin əldə edilməsinə imkan verəcəyi halda səmərəli olacaqdır. 5-ci Prinsipdə ciddi zərər vurmaqla bağlı olmayan cinayətlərə görə uşaqların azadlıqdan məhrum etmə və azadlığı məhdudlaşdırma kimi cəza növlərinin təyin olunmamasının məqsədəuyğunluğu xüsusi olaraq vurğulanır [2, s.91]. 10-cu bənddə BMT-nin antikriminogen amillərə münasibətdə mövqeyi dəqiqləşdirilir: ailə, icma, məktəb, əmək kollektivi, həmçinin könüllü təşkilatlar bütün uşaqların müasir ictimai həyata hazırlanması və inteqrasiyasına kömək edən profilaktik fəaliyyətə, bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasətə cəlb olunmalıdır.

Sənəddə yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin və onlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması ilə bağlı elmi tədqiqatların, informasiya, bilik və təcrübə mübadiləsinin vacibliyinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Ər-Riyad Rəhbəredici prinsiplərində yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının profilaktikası üzrə tədbirlərin bir neçə səviyyəsi fərqləndirilmiş, yüksək risk qrupuna daxil olan uşaqlara kömək göstərilməsi, təkrar hüquq pozuntularının qarşısının alınması üzrə profilaktik tədbirlərin, digər tədbirlərlə məcmu halda cinayətkarlığın daha dərinədə olan səbəblərinin aradan qaldırılmasına kömək edəcəyi qeyd olunmuş, bütün bunların isə son nəticədə uşaqların cəmiyyətə reinteqrasiyası proseslərini sürətləndirməyə imkan verəcəyi göstərilmişdir [22, s.122].

Ər-Riyad rəhbəredici prinsipləri, yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığının qarşısının alınmasının ümumi istiqamətlərini müəyyən edərək bu fəaliyyətin hərtərəfli və kompleks planlaşdırılması zəruriliyini də nəzərdə tutur:

- mövcud problemlərin, qəbul edilmiş və y a qəbul ediləcək proqramların, xidmətlərin, bu işə cəlb olunacaq strukturların və mövcud ehtiyatların sistemli analizi;

- profilaktik fəaliyyətdə iştirak edən səlahiyyəti orqanların, müəssisə və təşkilatların bu işə cəlb olunacaq əməkdaşların vəzifələrinin və bu vəzifələrin icra mexanizmlərinin dəqiq müəyyən olunması;

- yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması sahəsində dövlət orqanlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının

fəaliyyətinin lazımı səviyyədə əlaqələndirilməsi üzrə mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;

- proqnozlaşdırma əsasında bu istiqamətdə siyasətin, dövlət strategiyasının, fəaliyyət planlarının hazırlanması, onların daima nəzarətdə saxlanılması və həyata keçirilməsinin müxtəlif mərhələlərində hərtərəfli təhlil və monitorinqinin aparılması;

- yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən hüquq pozuntularının törədilməsi imkanlarının aşağı salınmasının ən effektiv metod, üsul və vasitələrin işlənilməsi;

- geniş xidmətlər və proqramlar çərçivəsində profilaktik fəaliyyətdə icmaların iştirakının təmini;

- profilaktik fəaliyyəti həyata keçirən dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyətinin fəal üzvləri arasında sıx əməkdaşlığın və qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin təmini [19, s.21-22].

Digər beynəlxalq-normativ sənədlərdə də yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi müdafiəsinə istiqamətlənməklə müəyyən dərəcədə beynəlxalq-hüquqi standartlar səviyyəsinə yüksəlmiş müddəalara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan tədbirlər haqqında BMT-nin 1990-cı il tarixli Minimal standart qaydalarında (Tokio qaydaları) hüquq pozuntusunun ağırlıq dərəcəsi və xarakteri, hüquq pozucusunun şəxsiyyəti və həyat şəraiti, həmçinin cəmiyyətin müdafiəsinin və yeniyetmələrin əsasız olaraq azadlıqdan məhrum edilməməsinin təmini məqsədləri ilə həbs və azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan geniş təsir tədbirləri dairəsi təsbit olunmuşdur. Tokio qaydalarında qeyd olunur ki, həbs və azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan təsir tədbirlərinin növləri və sayı elə müəyyən edilməlidir ki, bu zaman məsuliyyətin və cəzanın differensiasiyası imkanları, hökmün icrasının təmini və cəzanın məqsədlərinə nail olunması üçün hüquqi vasitələr mövcud olsun (Tokio qaydalarının 8.2 və 9.2-ci maddələri) [16, s.98-99].

Tokio qaydalarında nəzarət, müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsi, fərdi iş, qrup terapiyası, yaşayış yerləri üzrə proqramlar, müxtəlif kateqoriyalı hüquq pozucuları ilə xüsusi rəftar qaydaları və sair kimi məsələlərlə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Tokio qaydalarında qeyd olunur ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar üzərində nəzarətin əsas məqsədi hüquq pozuntularının residivinin qarşısının alınmasından və cinayətin təkrar törədilməsi ehtimalını minimuma salmaq üçün onların ictimai həyatda iştirak etmələrinə, habelə zərərçəkmiş şəxsin qanuni maraqları və mənafeləri nəzərə alınmaqla bu şəxslərin cəmiyyətdə

normal həyata qayıtmalarına kömək etməkdən ibarətdir [23].

2005-ci ilin 25 aprelində qəbul edilmiş “Qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət və cavablar: yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin qarşısının alınması sahəsində strateji ittifaqlar və ədalət mühakiməsi” adlanan Banqkok bəyannaməsində yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ədalət mühakiməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi, qanunla münaqişədə olan uşaqlara kömək göstərilərkən onların cinsi, sosial vəziyyəti və inkişafı sahəsində tələbatlarının nəzərə alınması üzrə xüsusi qaydalara və prosedurlara uyğun norma və standartların işlənilib hazırlanması təklif edilmişdir [11, s.163-172].

Araşdırma və müqayisəli-hüquqi təhlil nəticələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, beynəlxalq aktlarla ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı yetkinlik yaşına çatmayanlarının hüquqlarının müdafiəsi üzrə aşağıdakı minimal təminatlar müəyyən olunur:

1) Yeniyetmələrin yaşının və xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi - Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın və Pekin qaydalarının müddəalarına uyğun olaraq yetkinlik yaşına çatmayanlara dair ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı onların yaşının və yenidən tərbiyə olunmasına kömək göstərmək arzusu və niyyətinin olmasının nəzərə alınması olduqca vacibdir. Beynəlxalq aktlarda qeyd olunur ki, yetkinlik yaşına çatmayanın yaşının və inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması prinsipi - məhkəmə iclası prosedurunun dəyişdirilməsi və ya yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə xüsusi ədalət mühakiməsi sisteminin yaradılması zəruriliyinə gətirə bilər [18, s.50-64].

2) Uşağın hüquqlarının və qanuni maraqlarının, mənafeyinin müdafiəsinə istiqamətlənmiş əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyinə, o cümlədən ədalət mühakimə sisteminə cəlb edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların mənafelərinin daha yaxşı təmini üzrə xüsusi mexanizmlərin və prosedurların, qanunvericilik normalarının qəbuluna xüsusi diqqət yetirilir.

3) Standartlarda yetkinlik yaşına çatmayanın məhkəmə baxışında bilavasitə iştirakının ona zərər vura bilməsinin (xüsusən də mənəvi-psixoloji baxımdan) mümkünlüyü xüsusi qeyd olunur, yetkinlik yaşına çatmayanla rəftarın onun hüquqi statusuna hörmət prinsipi nəzərə alınmaqla qurulmalı olduğu göstərilir [15, s.179-180].

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət-hüquqi müdafiəsi sahəsində qəbul edilən və hazırda

beynəlxalq standartlara çevrilən sənədlərin müqayisəli-hüquqi təhlili göstərir ki, onlarda Milli səviyyədə yeniyetmələrin cinayətkarlığının qarşısının alınmasının konseptual istiqamətləri sırasında aşağıdakı məsələlər kompleksinin həll edilməsinin məqsədəuyğunluğu qeyd olunur:

- yetkinlik yaşına çatmayanlarla humanist davranış üzrə beynəlxalq standartların milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası;

- yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularının stigmatizasiyasının qarşısının alınması;

- ədalət mühakimə icraatına cəlb olunmuş yetkinlik yaşına çatmayan hüquq pozucularının şəxsiyyətinə, mənəvi-psixoloji və fiziki tamlığına zərər vurulmasının qarşısının alınması;

- yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən cinayətlərin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş xüsusi tədbirlər kompleksinin işlənib hazırlanması və bu tədbirlər sistemində erkən profilaktika xüsusi diqqət verilməsi;

- yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət və digər cəmiyyətsiz fəaliyyətə cəlb etmə faktları ilə mübarizənin gücləndirilməsi;

- yetkinlik yaşına çatmayanların dekriminallaşdırılmasına və resosializasiyasına istiqamətlənmiş zədə (o cümlədən mənəvi-psixoloji) doğurmayan sosial texnologiyaların, hüquqi prosedurların və mexanizmlərin tətbiqi üzrə xüsusi innovativ metod və vasitələrin işlənib hazırlanması, bu istiqamətdə fəaliyyətin institusional əsaslarının yaradılması [22, s.110].

Təhlil göstərir ki, beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə yetkinlik yaşına çatmayan cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə əsas verən yaşla bağlı dəqiq norma mövcud deyildir. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın müddəalarında sadəcə iştirakçı-dövlətlərin daha aşağı yaşda olan uşaqların cinayət qanunvericiliyini pozmaq iqtidarında olmadığını göstərən minimal yaş müəyyən etmələri tələb olunur (maddə 40.3). Pekin qaydalarında təsbit olunan əsas müddə-prinsiplərdən birində isə “emosional, mənəvi və intellektual yetişkinlik aspektləri diqqətə alınaraq belə bir yaşın həddən artıq aşağı yaş səviyyədə olmamasının nəzərə alınmasının vacibliyi göstərilir” (4.1-ci bənd). E.N.Karabanovanın qeyd etdiyi kimi, Pekin qaydalarının 2.2-ci bəndinə verilən şərhə uyğun olaraq minimal yaş həddi hər bir hüquq sisteminin xüsusiyyətlərindən asılıdır və belə bir həddi müəyyən edilərkən iştirakçı-dövlətlərin iqtisadi, sosial siyasi, mədəni və hüquqi sistemlərindəki fərqlər tam şəkildə

nəzərə alınmalıdır. Ona görə də “yetkinlik yaşına çatmayan” anlayışı 7-18 və daha yuxarı geniş yaş diapozonunu əhatə edir. Belə bir geniş diapozon milli hüquq sistemlərinin olduqca müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla qaçılmazdır [21, s.161].

Cinayət məsuliyyətinin minimal yaş həddinə müasir beynəlxalq yanaşma uşağın cinayət məsuliyyəti ilə bağlı mənəvi və psixoloji mərhumiyyətləri keçirmək qabiliyyəti, yəni yetkinlik yaşına çatmayanın fərdi psixofizioloji xüsusiyyətləri və əqli inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilməsini nəzərdə tutur [29, s.29].

Qeyd edək ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş həddinin unifikasiyası haqqında məsələ o qədər də sadə deyildir. Ümumiyyətlə isə ayrı-ayrı dövlətlərin tarixi və mədəni inkişaf xüsusiyyətləri, siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərdə mövcud olan fərqlər nəzərə alınmaqla prinsipcə belə bir unifikasiyanın beynəlxalq səviyyədə minimal yaşla bağlı vahid yanaşmanın təsbit edilməsinin olduqca mürəkkəb və çətin olduğunu deyə bilərik. Bu da uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasında, digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə belə yaşın müəyyən edilməməsi faktının özünün təsadüf olmadığını göstərir [24, s.170-171].

Yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsinə, o cümlədən cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının cinayət-hüquqi vasitələrlə müdafiəsinə istiqamətlənmiş beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəlmiş beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş normaların və müddələrin təhlili göstərir ki, istər Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada, istər Pekin qaydalarında və Ər-Riyad prinsiplərində, həmçinin digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə yetkinlik yaşına çatmayan cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə əsas verən yaş dəqiq müəyyən olunmamışdır. Belə ki, Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada, habelə Pekin qaydalarında yalnız minimal yaşın həddən aşağı səviyyədə olmamasının, belə bir yaş həddini müəyyən edərkən yetkinlik yaşına çatmayanların “emosional, mənəvi və intellektual yetişkinlik aspektləri diqqətə alınmasının” vacibliyi göstərilir.

Ümumən yeniyetmələrin, o cümlədən cinayət törətmiş yeniyetmələrin hüquqlarının və mənafələrinin müdafiəsinə istiqamətlənmiş beynəlxalq sənədlərin təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dünyada beynəlxalq qanunvericilik, bu sahədə mövcud beynəlxalq-hüquqi standartlar müxtəlif hüquqi vasitələrdən və mexanizmlərdən istifadə etməklə

yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarını kifayət qədər təmin edir. Lakin yaddan çıxarılmamalıdır ki, beynəlxalq sənədlərin bir çox müddəaları tövsiyəedici xarakter daşıyır ki, bu da sözsüz ki, hüquqtətbiqində və hüquqreallaşdırmada çətinliklər və mürəkkəbliklər doğurur. Bununla belə, dünya birliyinin uşaqların hüquqi müdafiəsi problemləri ilə bağlı sərgilədiyi narahatçılıq yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yeni beynəlxalq-hüquqi aktların qəbulunun, qüvvədə olanların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə təkmilləşdiriləcəyinə ümid etməyə imkan verir.

Təsadüfi deyildir ki, Uşaq hüquqları üzrə BMT Komitəsinin 8 oktyabr 1999-cu il tarixli yekun qeydlərin 6-cı bəndində göstərilir ki, Komitə iştirakçı-dövlətlərə yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi və yuvenal cinayət mühakimə icraatı sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi prosesini sürətləndirməyə, uşaqların narkomaniyadan, pornoqrafiyadan, bütün növ zorakılıqdan, o cümlədən məişət-ailə zorakılığı hallarından müdafiəsinin təmini istiqamətində zəruri tədbirlərin qəbul edilərək həyata keçirilməsini tövsiyə edir.

Beynəlxalq aktlar, onlarda təsbit olunan norma

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənova Ş. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinin bəzi aktual problemləri//”Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalitstik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023, s.91
2. İsmayılov Ü.D. Yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza təyin edilməsi problemləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016, s.15
3. Qasımova A.M. Müasir beynəlxalq hüquqda hərbi münaqişələr dövründə uşaq hüquqlarının müdafiəsi Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2021.
4. Məmmədov R. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı beynəlxalq hüquq normalarının implementasiya vəziyyəti// “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin cinayət-hüquqi, cinayət-prosessual və kriminalitstik problemləri” mövzusunda 17 aprel 2023-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2023, s.74-75.
5. Mikayılı Y.R. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi sahəsində bəzi problemlərə dair//Qanun. 2024. №3(353).
6. Tağıyev A. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti və icraatın xüsusiyyətləri//Ali Məhkəmənin Bülleteni. 2024. №2.
7. URL:http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml.
8. URL:<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain/opendocpdf.?reldoc=y&docid=4ffd3c082>
9. Melchiorre A., Atkins E. At wat age are school-children employed, married and taken to court Trends over time//The Right to Education Project. 2011. P.40-43.

10. Ангархаева М.Д. Международные стандарты в области правосудия несовершеннолетних// Дружественное к ребенку правосудие и проблемы ювенальной уголовной политики: материалы 4-й Межд.науч.-практ.конф., посвящ. 90-летию Верховного суда Республики Бурятия. Улан-Удэ. 2013, с.18
11. Бангкокская декларация «Взаимодействие и ответные меры: стратегические союзы в области предупреждения преступности и уголовного правосудия». Принята 18-25 апреля 2000г.// Международные акты по вопросам уголовного судопроизводства: хрестоматия. В 3-х томах. Т.2. Документы ООН/Сост.З.Д.Еникеев, Л.М.Ашировва, Е.Г.Васильева, Е.В.Ежова. Уфа, 2007, с.163-172.
12. Белякова А.В., Воскобитова Л.А., Габов А.В. и др. Проблемы развития процессуального права России: монография/под ред.В.М.Жуйкова. М., 2016, с.185
13. Ведерникова О. Ювенальная юстиция: опыт и перспективы//Российская юстиция. 2000. №7, с.51.
14. Виноградов А.В. Роль международных правовых норм в формировании уголовной политики России в отношении несовершеннолетних//Вестник Сибирского юридического института ФСКН России.2012. №2(11), с.180.
15. Габдрашитова В.Р. К вопросу о международных стандартах правосудия по делам о преступлениях несовершеннолетних//Правовое государство: теория и практика. 2019. №4(58), с.179-180.
16. Гаврилов С.Т., Анисимов А.А. Международно-правовое регулирование охраны прав и законных интересов несовершеннолетних при отправлении правосудия//Территория науки. 2013. №5.
17. Декларация прав ребенка 1959г.//Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. М.: Юрид.литература, 1990, с.385-388.
18. Замечание общего порядка №10(2007) «Права детей в рамках отправления правосудия в отношении несовершеннолетних». Принято на сорок четвертой сессии Комитета ООН по правам ребенка 25 апреля 2007//Вопросы ювенальной юстиции. 2007. №4(13), с.50-64
19. Иванова Л.М., Харитонов А.В. Международно-правовые основы ювенальной юстиции//Глаголь правосудия. 2019. №2(20).
20. Казакова Л.С. Соотношение международного права и внутригосударственного законодательства в сфере прав несовершеннолетних//<http://justicemaker.ru/view-article.php?art=21116&id=11>.
21. Карабанова Е.Н. Возрастной критерий уголовно-правовой деликтоспособности лица//Закон. 2024, №1.
22. Коновалова И.А. Международные стандарты в области предупреждения правонарушений несовершеннолетних, их внедрение в российское законодательство//Образование и право. 2013. №1(41)-2(42).
23. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила): Резолюция 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1990 г.//URL: <http://www.consultant.ru/>
24. Нечипоренко Д.А. Подходы к определению минимального возраста наступления уголовной ответственности (международно-правовой аспект)// Труды Института государства и права Российской академии наук. 2013. №5, с.168-169.
25. Пашин С.А. Пекинские правила и некоторые положения российского уголовного законодательства//Вопросы ювенальной юстиции. 2011. №4, с.13-15.
26. Прокументов Л.М. Проблемы определения возраста привлечения к ответственности несовершеннолетних в уголовном законодательстве РФ//Вестник Томского государственного университета. 2017. №419.
27. Садовникова М.Н. Международные стандарты обращения с несовершеннолетними правонарушителями: некоторые терминологические проблемы, обзор основных нормативно-правовых актов//Сибирский юридический вестник. 2005. №5.
28. Спасивов Н.В. Классификация международных стандартов прав несовершеннолетних

участников уголовного процесса//Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2014. №2(97), с.215-219.

29. Трунов И.Л., Айвар Л.К. Вопросы уголовного права и уголовной политики в отношении несовершеннолетних//Журнал российского права. 2005. №10, с.29.

30. Ягофаров С.М. Международные стандарты по правам человека в сфере российского уголовного судопроизводства: автореф.дисс....к.ю.н. Чедлябинск, 2005.

31. Якушева Т.В., Якушев И.И. Основные положения Пекинских правил о несовершеннолетних в уголовном судопроизводстве//Экономика и социум. 2014. №4(13), с.664.

XÜLASƏ

Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət-hüquqi müdafiəsi sahəsində qüvvədə olan beynəlxalq standartlar, yəni uşaqların müdafiəsinə, o cümlədən cinayət-hüquqi müdafiəsinə istiqamətlənmiş beynəlxalq-hüquqi sənədlər nəzərdən keçirilmiş və təhlil edilmişdir. Bu məqsədlə BMT-nin 1959-cu il tarixli Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinin, BMT-nin 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın, BMT-nin 1985-ci il tarixli “Yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair Minimal standart qaydaları”nın (Pekin qaydaları), Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il tarixli BMT Konvensiyasının, BMT-nin 1990-cı il tarixli “Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün BMT-nin Rəhbəredici prinsipləri” (Ər-Riyad prinsipləri), Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan tədbirlər haqqında BMT-nin 1990-cı il tarixli Minimal standart Qaydalarının (Tokio qaydaları) norma və müddələrinin müqayisəli-hüquqi analizi həyata keçirilmişdir.

Göstərilmişdir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsinə, o cümlədən cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının cinayət-hüquqi vasitələrlə müdafiəsinə istiqamətlənmiş beynəlxalq standartlar səviyyəsinə yüksəlmiş beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş normaların və müddələrin təhlili istər Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada, istər Pekin qaydalarında və Ər-Riyad prinsiplərində, həmçinin digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə yetkinlik yaşına çatmayanı cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə əsas verən minimal yaş həddi dəqiq müəyyən olunmamışdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanların, xüsusən də cinayət törətmiş yeniyetmələrin hüquqlarının və mənafeələrinin müdafiəsinə istiqamətlənmiş beynəlxalq sənədlərin təhlili göstərir ki, bu sahədə mövcud beynəlxalq standartlar müxtəlif hüquqi vasitələrdən və mexanizmlərdən istifadə etməklə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqlarının müdafiəsinə müəyyən dərəcədə təmin etsə də, bu istiqamətdə beynəlxalq-hüquqi sənədlərin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də yetkinlik yaşına çatmayanları cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş həddinin daha dəqiq müəyyən olunması, belə bir yaşın müəyyən olunmasının konkret meyarlarının işlənilib hazırlanması zəruriliyi mövcuddur. Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi məsələlərini tənzipləyən cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin, uşaqların narkomanlıqdan, pornoqrafiyadan, bütün növ zorakılıqdan, o cümlədən ailə-məişət zorakılığı hallarından cinayət-hüquqi vasitələrlə effektiv müdafiəsinin təmini istiqamətində zəruri tədbirlərin qəbul edilməsinin vacibliyi qeyd olunmuşdur.

INTERNATIONAL STANDARDS IN THE FIELD OF INDUSTRIAL- LEGAL PROTECTION OF MINORITIES

ANAR JAVADOV

Doctor of Philosophy in Law, Doctoral Student of the Doctor of Sciences program at Baku State University, Teacher of the Shamakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University, Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

The article reviews and analyzes the international standards in force in the field of criminal protection of minors, that is, international legal documents aimed at the protection of children, including criminal protection. For this purpose, the UN Declaration on the Rights of the Child of 1959, the UN International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the UN "Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice" of 1985 (Beijing Rules), the UN Convention on the Rights of the Child of 1989, the UN "UN Guiding Principles for the Prevention of Juvenile Delinquency (Riyadh Principles) of 1990; A comparative legal analysis of the norms and provisions of the 1990 UN Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (Tokyo Rules) was carried out.

It has been shown that the analysis of the norms and provisions established in international documents that have risen to the level of international standards aimed at protecting the rights of minors, including the rights of minors who have committed crimes through criminal law, has not clearly defined the minimum age limit that provides grounds for holding a minor criminally liable, whether in the Convention on the Rights of the Child, the Beijing Rules and the Riyadh Principles, or in other international legal documents.

An analysis of international documents aimed at protecting the rights and interests of minors, especially juveniles who have committed crimes, shows that although existing international standards in this area provide protection of the rights of minors to a certain extent through the use of various legal means and mechanisms, there is a need to improve international legal documents in this area, in particular, to more precisely determine the minimum age that allows minors to be held criminally liable, and to develop specific criteria for determining such an age.

The article highlights the importance of improving criminal and criminal procedural legislation regulating the administration of justice in cases of minors, and adopting necessary measures to ensure the effective protection of children from drug addiction, pornography, all types of violence, including domestic violence, through criminal legal means.

AZYAŞLILARIN CEZA HUKUKU KORUNMASI ALANINDA ULUSLARARASI STANDARTLAR

ANAR CAVADOV

*Hukuk Doktoru, Bakü Devlet Üniversitesi Fen Bilimleri Doktorası programında doktora öğrencisi,
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Şamahı Şubesi öğretim görevlisi, Azerbaycan Cumhuriyeti
Barosu üyesi, Avukat*

ÖZET

Bu makalede, küçüklerin cezai hukuki korunması alanında yürürlükte olan uluslararası standartlar, yani cezai hukuki koruma da dahil olmak üzere çocukların korunmasını amaçlayan uluslararası hukuki belgeler incelenmekte ve analiz edilmektedir. Bu amaçla, 1959 tarihli BM Çocuk Hakları Bildirgesi, 1966 tarihli BM Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi, 1985 tarihli BM Çocuk Adalet Sisteminin Uygulanmasına İlişkin Asgari Standart Kurallar (Pekin Kuralları), 1989 tarihli BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, 1990 tarihli BM Çocuk Suçluluğunun Önlenmesine İlişkin Rehber İlkeler (Riyad İlkeleri) ve 1990 tarihli BM Gözaltı Dışı Tedbirlere İlişkin Asgari Standart Kurallar (Tokyo Kuralları) norm ve hükümlerinin karşılaştırmalı bir hukuki analizi yapılmıştır.

Ceza hukuku kapsamında suç işleyen küçüklerin haklarının korunması da dahil olmak üzere, küçüklerin haklarını korumayı amaçlayan uluslararası standartlar düzeyine ulaşmış uluslararası belgelerde yer alan norm ve hükümlerin analizi, hem Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde, Pekin Kuralları'nda ve Riyad İlkeleri'nde hem de diğer uluslararası hukuk belgelerinde, bir küçüğün cezai sorumluluğa getirilmesi için zemin hazırlayan asgari yaş sınırını açıkça tanımlamadığı görülmüştür.

Küçüklerin, özellikle de suç işleyen ergenlerin hak ve çıkarlarını korumayı amaçlayan uluslararası belgelerin analizi, bu alandaki mevcut uluslararası standartların çeşitli yasal araç ve mekanizmalar kullanılarak küçüklerin haklarının belirli bir ölçüde korunmasını öngörmesine rağmen, özellikle küçüklerin cezai sorumluluğa getirilmesine olanak tanıyan asgari yaş sınırını daha doğru bir şekilde belirlemek ve böyle bir yaşın belirlenmesi için özel kriterler geliştirmek amacıyla bu yönde uluslararası hukuk belgelerinin iyileştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Makalede, küçüklere yönelik adaletin sağlanmasını düzenleyen ceza ve ceza muhakemeleri mevzuatının iyileştirilmesinin ve çocukların uyuşturucu bağımlılığı, pornografi, aile içi şiddet de dahil olmak üzere her türlü şiddetten ceza hukuku yoluyla etkili bir şekilde korunmasını sağlamak için gerekli tedbirlerin alınmasının önemi vurgulanmaktadır.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ В ОБЛАСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ МЕНЬШИНСТВ

АНАР ДЖАВАДОВ

Доктор философии в области права, докторант программы докторантуры Бакинского Государственного Университета, преподаватель Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета, член Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются и анализируются действующие международные стандарты в области уголовно-правовой защиты несовершеннолетних, то есть международно-правовые документы, направленные на защиту детей, включая уголовно-правовую защиту. Для этого проведен сравнительно-правовой анализ норм и положений Декларации прав ребенка ООН 1959 года, Международного пакта ООН о гражданских и политических правах 1966 года, Минимальных стандартных правил ООН, касающихся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних 1985 года (Пекинские правила), Конвенции ООН о правах ребенка 1989 года, Руководящих принципов ООН по предупреждению преступности среди несовершеннолетних 1990 года (Эр-Риядские принципы) и Минимальных стандартных правил ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением, 1990 года (Токийские правила). Показано, что анализ норм и положений, установленных в международных документах, достигших уровня международных стандартов, направленных на защиту прав несовершеннолетних, в том числе на защиту прав несовершеннолетних, совершивших преступления, уголовно-правовым путем, не выявил четкого определения минимального возраста, дающего основание для привлечения несовершеннолетнего к уголовной ответственности, как в Конвенции о правах ребенка, Пекинских правилах и Эр-Риядских принципах, так и в других международно-правовых документах. Анализ международных документов, направленных на защиту прав и интересов несовершеннолетних, особенно подростков, совершивших преступления, показывает, что хотя существующие международные стандарты в этой области в определенной мере предусматривают защиту прав несовершеннолетних путем использования различных правовых средств и механизмов, существует необходимость совершенствования международно-правовых документов в этом направлении, в частности, более точного определения минимального возраста, позволяющего привлечь несовершеннолетних к уголовной ответственности, и разработки конкретных критериев определения такого возраста. В статье подчеркивается важность совершенствования уголовного и уголовно-процессуального законодательства, регулирующего осуществление правосудия в отношении несовершеннолетних, а также принятия необходимых мер по обеспечению эффективной защиты детей от наркомании, порнографии, всех видов насилия, в том числе домашнего, уголовно-правовыми средствами.

Təqdim edən: h.f.d. Y.S.Abdullayev

Daxil olma tarixi: 26.08.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı, s.54-60

SABİNA GADIROVA

*Head of the Biological Expertise Department of the Forensic
Science Center of the Ministry of Justice*
E-mail: sabina.qadirova@justice.gov.az

MALAHAT ALİYAROVA

*Leading expert of the Biological Forensics Department of the
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*
E-mail: malahat.aliyarova@justice.gov.az
DOI: <https://doi.org/10.64498/SYGN3676>

ON THE ORIGIN, CHEMICAL COMPOSITION, LEGAL STATUS, AND LIABILITY-RELATED ASPECTS OF PEGANUM HARMALA

Açar sözlər: peganum harmala, harmaline, harmine, psixotrop maddələr, bitki mənşəli halusinogenlər, təhlükəli bitkilər və psixoaktiv alkaloidlər.

Keywords: peganum harmala, harmaline, harmine, psychotropic substances, plant-derived hallucinogens, dangerous plants, and psychoactive alkaloids.

Anahtar kelimələr: peganum harmala, harmalin, harmin, psikotropik maddələr, bitki kaynaklı halüsinogenlər, təhlükəli bitkilər və psikoaktiv alkaloidlər.

Ключевые слова: гармала обыкновенная, гармалин, гармин, психотропные вещества, галлюциногены растительного происхождения, опасные растения, психоактивные алкалоиды.

In recent times, media outlets have reported cases where individuals transporting Peganum harmala plants to certain countries have been detained by law enforcement authorities, and such incidents have served as grounds for legal measures against them. In order to prevent citizens traveling abroad from facing undesirable circumstances, it is deemed appropriate to draw attention to the characteristics of Peganum harmala and to certain aspects that may entail legal liability in some jurisdictions.

Peganum harmala—a plant with a millennia-old tradition—has been widely used since antiquity both in folk medicine and in various cultural-ritual practices. Alongside its application as a natural therapeutic agent in traditional healing, it is also applied in some cultures as a means of psychological and spiritual protection.

Peganum harmala is more extensively utilized within the cultural traditions of the Middle East, Central Asia, and Anatolia. It predominantly grows in semi-desert and arid climatic zones, occurring naturally in countries such as Iran, Turkmenistan, Tajikistan, Azerbaijan (notably in Nakhchivan, Mughan, Absheron, and other regions), Turkiye, Afghanistan, and India.

Taxonomically, Peganum harmala belongs to the plant kingdom, order Sapindales, family Nitrariaceae, and genus Peganum. It is a perennial, glabrous herbaceous plant, distinguished by its strong, pungent odor, and typically reaches a height of 25–70 cm. The stem is erect; leaves are alternate and deeply divided into narrow, linear-lanceolate lobes, giving the plant a distinctive weedy appearance. Its seeds, roots, and stems are used for various purposes. Flowering occurs between May and July, with fruiting from July to August. The species is adapted to clay and sandy soils and is distributed across semi-desert zones, foothills, and mountainous areas at elevations of up to 2,800 meters above sea level.

Although Peganum harmala is widely distributed in the natural flora of Azerbaijan and holds a significant place in folk medicine, the psychotropic potential of the alkaloid compounds it contains necessitates a cautious approach to its use. Specifically, the β -carboline alkaloids present in the plant exert psychotropic effects on the central nervous system by inhibiting the degradation of neurotransmitters such as serotonin, dopamine, and norepinephrine, thereby producing psychoactive (mind-altering) effects.

(a)

(b)

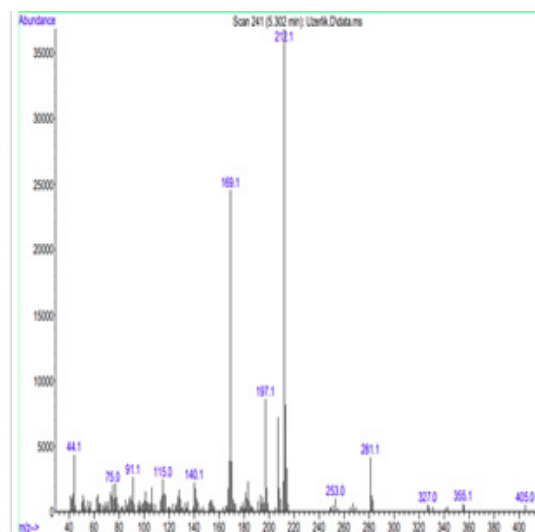
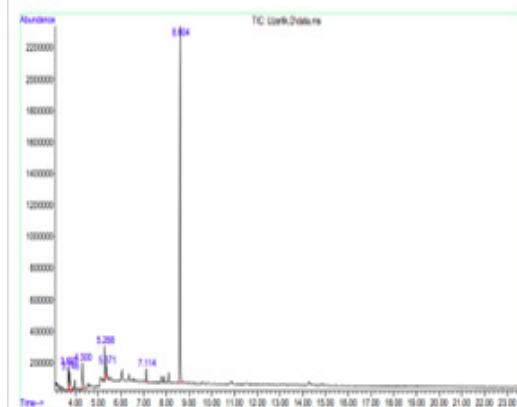
(c)

In connection with this issue, at the Forensic Expertise Center we conducted an analysis on one of the modern highly sensitive devices, which is a gas chromatograph-mass spectrometer. This device combines two methods that allow us to overcome the shortcomings of each of them, while maintaining their separation ability, high sensitivity, and information content. As a result of the analysis, we obtain chromatograms recorded by the full ion current of the mass spectrometric detector and a

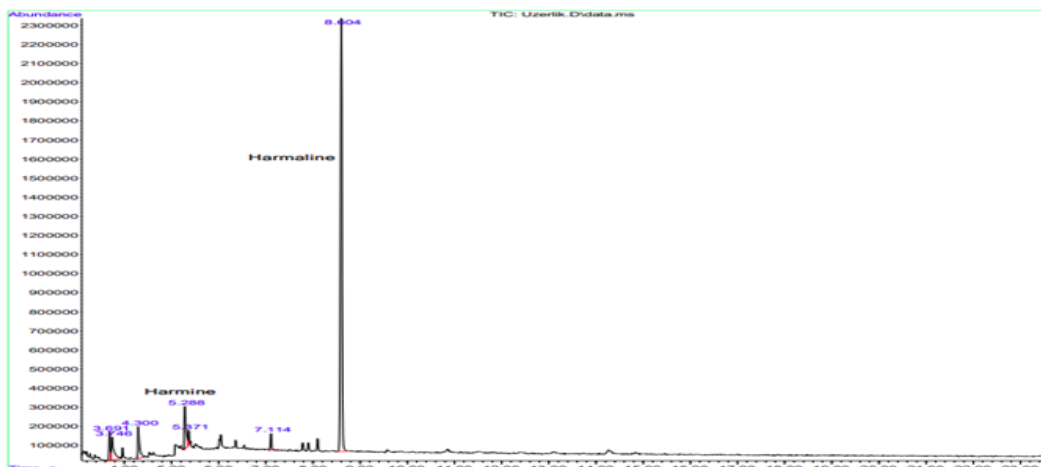
set of mass spectra recorded at any point of the chromatographic peaks. Using the database that is available in the device, peaks are identified by retention time and mass spectra.

For example, when studying the seeds of the *Peganum harmala* plant using a gas chromatograph-mass spectrometer, we determined the retention times of the main alkaloids and their isomers. Indeed, the seeds of this plant contain such alkaloids as Harmin (Harmin) and Harmalin (Harmaline) (chromatogram

File :D:\2025\05.06.25\Uzerlik.D
Operator :
Acquired : 5 Jun 2025 11:03 using AcqMethod AZ DRAG SCRIN_NEW1.M
Instrument : Instrument #1
Sample Name: Uzerlik
Misc Info :
Vial Number: 5

File :D:\2025\05.06.25\Uzerlik.D
Operator :
Acquired : 5 Jun 2025 11:03 using AcqMethod AZ DRAG SCRIN_NEW1.M
Instrument : Instrument #1
Sample Name: Uzerlik
Misc Info :
Vial Number: 5

and spectrogram are attached).

The primary psychoactive alkaloids present in the *Peganum harmala* are as follows:

1. Harmine – A psychoactive indole alkaloid. It is predominantly found in the seeds and roots. It exerts a potent effect by inhibiting the breakdown of serotonin and other neurotransmitters in the brain, leading to hallucinogenic activity.

2. Harmaline – Primarily located in the seeds. It is structurally similar to harmine but exhibits more potent effects, inducing visual and emotional alterations. Depending on the dosage, it can cause mood fluctuations, insomnia, and hallucinations.

3. Harmol – Compared to the other alkaloids, it has a weak, synergistic effect on the brain.

4. Harman – This alkaloid is weakly psychoactive and can have a stimulating effect on the nervous system. Analogous alkaloids can be found in trace amounts in tobacco smoke and brewed coffee.

5. Peganine – is minimally psychoactive and has an antispasmodic effect.

Pursuant to the Law of the Republic of Azerbaijan No. 960-IIQ of 28 June 2005, “On the approval of the lists of narcotic drugs, psychotropic substances

prohibited, restricted, or controlled in circulation within the territory of the Republic of Azerbaijan, as well as precursors requiring a license for import, export, transit, and manufacture within the Republic of Azerbaijan”, and the Law of the Republic of Azerbaijan No. 961-IIQ of 28 June 2005, “On the approval of the lists of significant, large, and especially large quantities of narcotic drugs and psychotropic substances constituting grounds for criminal liability”, the plant *Peganum harmala* and its psychoactive alkaloids are not included in the relevant lists. Accordingly, the circulation of this plant within the country is not subject to restriction.

From a chemical standpoint, *Peganum harmala* contains alkaloids such as harmaline, harmalol, and harman, which possess psychoactive properties (capable of inducing hallucinations). For this reason, in certain jurisdictions, it is recognized as a substance with restricted circulation.

From the perspective of legal liability, countries may be grouped into the following categories with respect to whether the circulation of *Peganum harmala* is unrestricted or prohibited:

№	Country	Specification of circulation	Notes
1.	USA	The circulation of the <i>Peganum harmala</i> plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
2.	Australia	The <i>Peganum harmala</i> is included in the list of prohibited psychotropic substances.	
3.	Federal Republic of Germany	The circulation of the <i>Peganum harmala</i> plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
4.	Republic of Latvia	The circulation of the <i>Peganum harmala</i> plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
5.	Republic of Lithuania	The <i>Peganum harmala</i> is included in the list of prohibited psychotropic substances.	
6.	Republic of Turkiye	The circulation of the <i>Peganum harmala</i> plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
7.	Portuguese Republic	The <i>Peganum harmala</i> is classified within the list of prohibited psychotropic substances.	
8.	Kingdom of Belgium	The circulation of the <i>Peganum harmala</i> plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	

9.	Republic of Poland	The circulation of the Peganum harmala plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
10.	Republic of Moldova	The Peganum harmala is classified within the list of prohibited psychotropic substances.	
11.	Republic of Estonia	The circulation of the Peganum harmala plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
12.	Ukraine	The Peganum harmala is classified within the list of prohibited psychotropic substances.	
13.	Israel	The circulation of the Peganum harmala plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
14.	Russian Federation	The Peganum harmala is classified within the list of prohibited psychotropic substances.	
15.	Georgia	The Peganum harmala is included in the list of prohibited psychotropic substances.	
16.	Republic of Belarus	The Peganum harmala is classified within the list of prohibited psychotropic substances.	
17.	Republic of Tajikistan	The Peganum harmala is classified within the list of prohibited psychotropic substances.	
18.	Kyrgyz Republic	The circulation of the Peganum harmala plant is unrestricted.	
19.	United Arab Emirates	The circulation of the Peganum harmala plant is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	
20.	Republic of China	The circulation of the Peganum harmala plant itself is unrestricted; however, the import, production, and sale of its extracts are subject to restriction.	

For the purpose of ensuring the safety of the citizens of the Republic of Azerbaijan, and taking into account that the transportation of the Peganum harmala to the countries listed, as well as from those countries into the Republic, may give rise to legal liability under the laws of those states, it is recommended that necessary measures be undertaken at border crossing points and customs checkpoints to prevent such cases, and that public awareness activities be carried out accordingly.

Reference list:

1. Callaway, J. C., & Grob, C. S. (1998). Ayahuasca preparations and serotonin reuptake inhibitors: A potential combination for severe adverse interactions. *Journal of Psychoactive Drugs*, 30(4), 367–369. <https://doi.org/10.1080/02791072.1998.10399713>
2. Herraiz T. (2010). Analysis of the bioactive alkaloids of Peganum harmala by GC-MS and HPLC-DAD. *Phytochemical Analysis*, 21(4), p. 295–302. <https://doi.org/10.1002/pca.1203>
3. Rättsch C. (2005). *The Encyclopedia of Psychoactive Plants: Ethnopharmacology and Its Applications*. Rochester, VT: Park Street Press.
4. World Health Organization. (2003). *Guidelines for the control of narcotic and psychotropic substances under international control*. Retrieved from <https://www.who.int/>
5. Republic of Azerbaijan. (2005). Law No. 960-IIQ on the Approval of the Lists of Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Prohibited or Restricted in Circulation. Baku: National Legislation Database.
6. Republic of Azerbaijan. (2005). Law No. 961-IIQ on the Quantities of Narcotic Drugs and Psychotropic

Substances Constituting Grounds for Criminal Liability. Baku: National Legislation Database.

7. Uthaug, M. V., van Oorsouw, K., Kuypers, K. P. C., et al. (2019). Sub-acute and long-term effects of ayahuasca on affect and cognitive thinking style and their association with ego dissolution. *Psychopharmacology*, 236, p.2979–2989. <https://doi.org/10.1007/s00213-019-05246-9>

8. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA). (2020). Legal status of psychoactive plants containing harmala alkaloids in the EU. Retrieved from <https://www.emcdda.europa.eu/>

ÜZƏRLİK (PEGANUM HARMALA) BİTKİSİNİN MƏNŞƏYİ, KİMYƏVİ TƏRKİBİ, HÜQUQİ STATUSU VƏ MƏSULİYYƏT DOĞURAN HALLARLA BAĞLI

SƏBİNƏ QƏDİROVA

*Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Bioloji ekspertizalar şöbəsinin rəisi*

MƏLAHƏT ƏLİYAROVA

*Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Bioloji ekspertizalar şöbəsinin aparıcı eksperti*

X Ü L A S Ə

Peganum harmala (xalq arasında "üzərlək" kimi tanınır) qədim zamanlardan bəri xalq təbabətində və mədəni-ritual mərasimlərində istifadə olunan bitkidir. Bu bitki əsasən Yaxın Şərqi, Orta Asiya və Anadoluda geniş yayılmışdır, Azərbaycanda da təbii olaraq yetişir. Peganum harmalanın toxumları, kökləri və gövdəsi müxtəlif müalicəvi və qoruyucu məqsədlərlə istifadə olunur. Lakin bu bitkinin tərkibində psixoaaktiv xüsusiyyətlərə malik β -karbolin alkaloidləri (harmalin, harmine, harmol, harman və peganin) mövcuddur. Bu maddələr serotonin, dopamin və noradrenalin kimi neyrotransmitterlərin parçalanmasını əngəlləyərək, mərkəzi sinir sistemində təsir edir və halüsinasiyalara səbəb ola bilər.

Aparılan laborator analizlər (GC-MS texnologiyası ilə) Peganum harmala toxumlarında bu alkaloidlərin mövcudluğunu təsdiqləmişdir. Bu səbəbdən bəzi ölkələrdə bitkinin və ya ondan əldə edilən ekstraktların dövriyyəsi qanunla məhdudlaşdırılmış və ya tamamilə qadağan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında isə Peganum harmala və onun tərkibindəki psixoaaktiv maddələr hazırkı qanunvericiliyə əsasən qadağan edilmiş maddələr siyahısına daxil deyil.

Lakin bir sıra ölkələrdə (məsələn, Avstraliya, Litva, Moldova, Ukrayna, Rusiya, Gürcüstan və s.) bu bitki psixotrop maddə kimi qiymətləndirilir və qanuni məsuliyyət doğura bilər. Bu baxımdan, Azərbaycan vətəndaşlarının xaricə səfərləri zamanı bu bitkini aparmaları hüquqi problemlərə səbəb ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq, sərhəd-keçid məntəqələrində maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi tövsiyə olunur.

ÜZERLİK BİTKİSİNİN KÖKENİ, KİMYASAL BİLEŞİMİ, HUKUKİ DURUMU VE SORUMLULUĞU GETİREN DURUMLAR

SABINA QADIROVA

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Biyolojik
Uzmanlık Dairesi Başkanı*

MALAHAT ALIYAROVA

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Biyolojik
Uzmanlık Dairesi Başuzmanı*

ÖZET

Üzerlik (halk arasında “harmala” olarak bilinir), eski çağlardan beri halk hekimliğinde ve kültürel ve ritüel törenlerde kullanılan bir bitkidir. Bu bitki ağırlıklı olarak Orta Doğu, Orta Asya ve Anadolu’da yaygındır ve Azerbaycan’da da doğal olarak yetişir. Üzerlik’in tohumları, kökleri ve gövdeleri çeşitli tedavi ve koruyucu amaçlarla kullanılmaktadır. Ancak bu bitki, psikoaktif özelliklere sahip β -karbolin alkaloidleri (harmalin, harmin, harmol, harman ve peganin) içerir. Bu maddeler, serotonin, dopamin ve noradrenalin gibi nörotransmitterlerin parçalanmasını engelleyerek merkezi sinir sistemini etkiler ve halüsinasyonlara neden olabilir.

Laboratuvar analizleri (GC-MS teknolojisi kullanılarak), bu alkaloidlerin *Peganum harmala* tohumlarında varlığını doğrulamıştır. Bu nedenle, bazı ülkelerde bitkinin veya bitkiden elde edilen ekstraktların dolaşımı yasalarla kısıtlanmış veya tamamen yasaklanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nde, *Peganum harmala* ve içerdiği psikoaktif maddeler, mevcut mevzuata göre yasaklı maddeler listesinde yer almamaktadır.

Ancak, bazı ülkelerde (örneğin Avustralya, Litvanya, Moldova, Ukrayna, Rusya, Gürcistan vb.) bu bitki psikotropik bir madde olarak kabul edilmekte ve yasal sorumluluğa yol açabilmektedir. Bu bağlamda, Azerbaycan vatandaşlarının yurt dışı seyahatleri sırasında bu bitkiyi yanlarında taşımaları yasal sorunlara yol açabilir. Bu bağlamda, sınır geçiş noktalarında bilinçlendirme önlemleri alınması ve kontrol mekanizmalarının güçlendirilmesi önerilmektedir.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ, ПРАВОВОЙ СТАТУС И СЛУЧАИ, ВОЗВРАЩАЮЩИЕ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ РАСТЕНИЯ PEGANUM HARMALA

САБИНА ГАДЫРОВА

*Заведующая отделом Биологической экспертизы
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

МАЛАХАТ АЛИЯРОВА

*Ведущий эксперт отдела Биологической э
кспертизы Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

Гармала обыкновенная (в народе «гармала») — растение, с древних времен используемое в народной медицине и культурно-ритуальных обрядах. Распространено преимущественно на Ближнем Востоке, в Центральной Азии и Анатолии, а также в естественной среде произрастает в Азербайджане. Семена, корни и стебли гармалы обыкновенной используются в различных лечебных и профилактических целях. Однако это растение содержит β -карболиновые алкалоиды (гармалин, гармин, гармол, гарман и пеганин), обладающие психоактивными свойствами. Эти вещества воздействуют на центральную нервную систему, ингибируя распад таких нейромедиаторов, как серотонин, дофамин и норадреналин, и могут вызывать галлюцинации.

Лабораторные исследования (с использованием технологии газовой хроматографии с масс-спектрометрией) подтвердили наличие этих алкалоидов в семенах гармалы обыкновенной (*Peganum harmala*). По этой причине в некоторых странах оборот растения или полученных из него экстрактов ограничен законом или полностью запрещён. В Азербайджанской Республике гармала обыкновенная (*Peganum harmala*) и содержащиеся в ней психоактивные вещества не включены в список запрещённых веществ согласно действующему законодательству.

Однако в ряде стран (например, в Австралии, Литве, Молдове, Украине, России, Грузии и др.) это растение считается психотропным веществом и может повлечь за собой юридическую ответственность. В связи с этим, перевозка данного растения гражданами Азербайджана во время поездок за границу может вызвать юридические проблемы. В этой связи рекомендуется проводить разъяснительную работу в пунктах пропуска через государственную границу и усиливать механизмы контроля.

Təqdim edən: S.M. Qədirova

Daxil olma tarixi: 03.08.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.61-67

ALMAZ BAYRAMOVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Əlyazmalar və səs-lərin ekspertizaları şöbəsinin böyük eksperti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: almazbayramova11@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/VTHP5856>

MƏHKƏMƏ-LİŊVİSTİK EKSPERTİZALARDA DƏYƏRLİ ƏLAMƏTLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: linqvistika, tədqiqat, nalayiq sözlər, təhqir, invektiv, alçaltma, mətn, söz.

Keywords: linguistics, research, obscene language, insult, invective, humiliation, text, word.

Anahtar kelimələr: dil bilimi, araşdırma, müstəhcən dil, hakaret, hakaret, aşağılama, mətn, kelime.

Ключевые слова: лингвистика, исследование, нецензурная лексика, оскорбление, инвектива, унижение, текст, слово.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi çərçivəsində bir çox hallarda yazılı və şifahi mətnlərdəki ifadələrin mahiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə məhkəmə-linqvistik ekspertizaları təyin edilir.

Kütləvi informasiya vasitələrində etik nitq davranışına riayət edilmədən və araşdırılmadan yayımlanan materiallar, yazılan ərizə və şikayətlərdə ifadə olunan qeyri-dəqiq məlumatlar, eləcə də sözün hansı formalarda məzmun qazanacağını nəzərə alınmadan işlədilən ifadələr şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuza xələl yetirdiyindən bu məsələlər üzrə cinayət və mülki işlərdə məhkəmə-linqvistik ekspertizasının təyin edilməsini zərurətə çevirir.

Son dövrlər bu növ məhkəmə işlərinin sayının artmasında təbii olaraq demoktarik mühitin dərinləşdirilməsi ilə yanaşı, səs və görüntü yazı qurğularından istifadənin artması, avadanlıqların daha da təkmilləşdirilməsi, internet məkanının və proqram təminatlarının sayının çoxalmasının da rolu böyükdür.

Bütün bunlarla yanaşı sosial və ictimai mühitdə bəzən təhqirlə tənqidin qarışdırılaraq, tənqidin harda bitdiyi və nəyi əhatə edə biləcəyi, təhqirin isə nədən ibarət olduğu çoxlarına məlum deyildir. Təəssüf doğuran odur ki, belə ifadələr ictimai televiziya və sosial platformalarda tanınmış simalar, o cümlədən müğənnilər, məmurlar, iş adamları tərəfindən səsləndirilir ki, onlar da yönəltdiyi kəlmələrin məsuliyyətini dərk etmir və yaxud edirsə belə, istifadə etməkdən çəkinmirlər.

Bu kimi məsələlərin həlli məqsədilə təyin olunan

məhkəmə-linqvistik ekspertizasının obyektivi şifahi və ya yazılı səsyazısında əks olunan mətnlər, sözlər və tək-tək ifadələrdir. Linqvistik ekspertizanın özünəməxsus xüsusiyyəti bu növ tədqiqatlarda müqayisə yaxud eyniləşdirmə məsələləri deyil, nəzəri elmi məlumatlar əsasında xüsusi təsnifləşdirici tədqiqatların aparılmasıdır.

Bundan əlavə bu tədqiqatların digər mühüm xüsusiyyəti isə elmi baza rolunun linqvist-ekspertin elmi-nəzəri biliklərinin təşkil etməsidir. Tədqiqatda hansı mötəbər elmi mənbələrdən yararlanmağın linqvistin şəxsi qənaəti əsasında seçilməsi bu fikri daha da əsaslandırır. Belə yanaşma eksperte araşdırılan sualın bir neçə aspektdən təhlil etməyə və nəticəni düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Linqvistik tədqiqatlarda bir çox hallarda müəyyən söz və fikirlər yalnız linqvistik vahidlərin məna və məzmun xüsusiyyətləri ilə deyil, həmin vahidlərin yaratdığı hüquq mənalı üzrə araşdırma zamanı ortaya çıxır. Bəzi hallarda sözün ümumi və ilkin məzmunu kəskin neqativlik əks etdirməsə də, həmin sözün fərqli məqamlarda təsiri və xarakteri nəzərə alınaraq tədqiq edilir. Misal olaraq, “şəxsiyyət” ifadəsini neytral məzmunlu söz və hüquqi müstəvidə termin kimi araşdırmaq. Qeyd olunan ifadəyə “siz” şəkilçisi artırıldıqda “şəxsiyyətsiz” kimi yeni forma olaraq sözün birbaşa təhqir məzmunu qazandığını müşahidə edirik. Məhz bu hallar nəzərə alınaraq linqvistik ekspertizanı digər tədqiqat sahələri kimi iki elmin birləşməsi fonunda yaranan yeni sahə hesab etmək olar.

Lakin linqvistik tədqiqatlar sırf filologiya və

hüquq elmi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Linqvistik ekspertiza, həmçinin bir çox hallarda psixoloji məqamların, məntiqi qavramanın və siyasi-politoloji faktların da öyrənilməsində əsas şərt kimi çıxış edir.

Beləliklə, dil və nitq ünsürlərinin araşdırılması, ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsi məntiq və psixologiya elmləri, etimologiya, dialektologiya, bəzən politologiya və tarixi biliklərin cəmi şəklində məhkəmə-linqvistik ekspertizası daxilində tədqiq olunur.

Linqvistik ekspertizanın material əhatəsi bəzən geniş, bəzən isə məhdud olur. Belə ki, bu növ tədqiqatlar həm böyük həcmli mətnlər, bir neçə cild kitab, saatlarla uzanan video və yaxud səs yazıları, həm də tək söz, deyim və söz birləşməsi üzrə aparıla bilər.

Məhkəmə-linqvistik tədqiqatlarda “dəyərli əlamət” anlayışı əsasən daha qabarıq xüsusiyyətlərə malik, ekspert qarşısında qoyulan suala birbaşa cavab verə bilən nitq vahidləri ilə ölçülür. Linqvistik ekspertiza kontekstində “dəyərli əlamət” müəllifin nitq fəaliyyətində mübahisəli məsələnin daha sürətli və dəqiq müəyyən edilməsinə imkan verən nitqin fərdi xüsusiyyətidir.

Linqvistik tədqiqatlarda bir çox hallarda ilkin materiallarla tanışlıq zamanı bəzi söz və ifadələr ekspertin diqqətini daha tez çəkir. Məhz bu fakt “dəyərli əlamət” olaraq sonradan qiymətləndirilir. Ekspertlər tərəfindən tədqiqat zamanı təhqir kimi qeydə alınan söz qruplarından biri “zoonimlər”dir.

Zoonimlərin məndə mövcudluğu iş materiallarında tez-tez rast gəlinən hallardan biri hesab edilir. Ekspert təcrübəsi göstərir ki, zoonimlər bir çox məqsədlərlə şifahi və yazılı nitqdə istifadə edilir. Bu ifadələr birbaşa və yaxud deyim, o cümlədən frazeoloji vahid şəklində işlədilər. Bu ifadələrin linqvistik aspekti isə şəxsiyyətin forma və əlamətcə hansı heyvanla yaxınlaşdırılması və ya eyniləşdirilməsidir. Ekspert tədqiqatlarında məndə zoonimin olduğunu müəyyən etdikdən sonra ilk öncə ifadə ilə yanaşı gələn fikirlərə, mətnin ümumi xarakteristikasına, sözügedən şəxsin hansı hadisələrin fonunda təsvir etdiyini və linqvistik materialın, maddi sübutun hansı nitq məqsədi ilə təqdim edilməsini aydınlaşdırır.

Zoonimlərin linqvistik ekspertizası onların məndə hansı dərəcədə alçaldıcı əlamətlərinin olduğunu müəyyən edir. Bu tip ekspertiza mübahisəli durumların həll yolunu tapmasını, sözügedən zoonimin insana birbaşa və ya dolayısı yolla aid edildikdə əsas olaraq hansı mənə yükünü daşdığını aydınlaşdırır. Təsadüfi deyil ki, hər bir şəxs öz ana

dilində işlətdiyi zoonimin müsbət və mənfi mənə çalarına malik olduğunu, eləcə də təsvir etdiyi heyvanın xüsusiyyətlərini tam dərk edir.

Ümumi götürüldükdə nitq müəllifinin zoonimdən istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilmir. İnsan ali varlıqdır. Ən pozitiv anlamlı zoonim də bənzətmə olaraq düzgün anlaşılmağa bilər, kimlənsə qınaq və ya gülüş hədəfinə çevrilə bilər. Məsələn, at ən pozitiv anlam daşıyan zoonimlərdəndir. At bir növ “sədaqət, mərdlik, qoçaqlıq” rəmzi kimi tanınır. Lakin bəzən at mənfi anlamlarda bənzətmə yarada bilər. Misal olaraq, “At Balaxanım”- əsasən qadına qarşı işlədilir, əlamət olaraq “qadının kobudluğunu, yöndəmsizliyini” ifadə edir. Atla bağlı frazeoloji nümunələrə “At kimi üzə dayanmaq”, “at ölib itlərin bayramıdır”, “at olmayan yerdə eşşək də atdır”, “atı atası ilə tanıdılar, qatırı anası ilə” misal çəkmək olar.

Ekspert təcrübəsi göstərir ki, bu zoonim mənfi, müsbət və ya neytral anlamlarda istifadə edilə bilər. Bəzi zoonimlər isə birmənalı olaraq neqativ mənə ifadə edir. Misal olaraq, “çaqqal” canlı adı olmaqla yanaşı, heyvana məxsus xüsusiyyətlər vurğulanmaqla atalar sözləri və məcazi ifadələrdə insanların xarakteri və davranışları barədə qiymət vermək məqsədi ilə işlədilir. “Çaqqal” bəzi heyvanlardan fərqli olaraq birmənalı mənfi anlamda çıxış edir. “Çaqqal” sözü bəzi atalar sözlərində “qorxaqlıq, fırldaqçılıq, satqınlıq yaxud başqa mənfi xüsusiyyətlərə malik insanları” təsvir etmək üçün metafora kimi istifadə olunur. Lakin “çaqqal” ifadəsinin bənzətmə kimi yox birbaşa söyüş kimi istifadə edildiyi hallara nümunə olaraq “çaqqalın biri çaqqal” fikrini göstərmək olar.

Qeyd olunmalıdır ki, yazılı və şifahi nitqdə “çaqqal”la yanaşı “donuz”, “uzunqulaq”, “it”, “qurbağa” və “ilan” kimi heyvanların da istifadə edilməsinə rast gəlinir. Məlumdur ki, bu zoonimlər tək-tək istisnalar olmaqla əsasən mənfi əlamətlərə dildə məşhurdur.

Bəzən zoonimlərin istifadəsi bilavasitə, deyim və atalar sözlərinin tərkibində işlədildikdə mübahisə yaradır. Belə ki, məhkəmə proseslərində tərəflərin vəkilləri və ya nümayəndələri bu ifadələrin sadəcə bir el məsəli olduğunu xatırladırlar. Misal olaraq “it hürər, karvan keçər” və yaxud “iti yiyəsinə görə tanımaq” kimi məsələlərdə məndə konkret şəxsdən söhbət gedirsə, məlumatlar həmin şəxsə aid edilsə, bu sadəcə atalar sözü ifadə etməklə qalmır. Məsəlin məzmunu ilə bərabər adresatın təsəvvüründə adı çəkilən heyvanın əlamətləri canlanır və məndə mənfi-emosional mənə çalarları yaranır. Bu cür

cümlələrə məsəl deyib keçmək doğru olmaz. Belə ki, adı çəkilən canlı ilə bərabər şəxsi alçaltmaq niyyəti ortaya çıxır.

Qeyd olunur ki, pişik, dovşan, ceyran və digər bəzi canlılar xoş əlamətli heyvanlar sırasında yer alsalar da, tədqiqatda əminliklə belə nəticəyə gəlmək düzgün deyildir. Ola bilər ki, ceyran gözəllik və zəriflik bildirən canlıdır. Lakin müəllifin ümumi məzmununda müsbət fikir deyil, əksinə mənfi anlam yaratmaq, eləcə də daha obrazlı ifadə etmək istəyi araşdırılmalıdır. Misal olaraq, ötən il “İcra başçısı öz ceyranlarına tam sərbəstlik verir, onları hər cür təmin edir, iş o yerə çatıb ki, o “ceyranlar” idarə rəhbərlərini də, xalqı da saymırlar” ifadəsi üzrə tədqiqat aparılmışdır. Bu cümlədəki “ceyran” sözünün mənası artıq xüsusi mənada çıxış etməklə heç bir müsbət anlam ifadə etmir. Bir neçə il öncə Türkiyədə Adnan Oktar adlı həbs edilən məşhur şəxs ətrafında gedən söhbətlərdə “Adnan Oktarın kedicikləri” ifadəsi də bu tip tədqiqatlara misal ola bilər.

Məhkəmə-linqvistik tədqiqatlarında dəyərli əlamətlər kimi nalayiq sözlər yaxud invektiv leksika nümunələri çıxış edir. Hər bir dilin öz invektiv qatı var.

“İnvektiv ifadələr” leksikada nalayiq, alçaldıcı tərkibi və xüsusiyyəti olan, istifadəsi və tətbiqi əxlaqə zidd xarakter daşıyan, təkrarlanması və istifadəsi ictimai yerdə məqbul sayılmayan sözlərdir. İnvektiv leksika nümunələri tədqiqat materiallarında bir çox hallarda birbaşa və dolayısı yolla tədqiq olunur.

Böyük dilçi alim Boduen de Kurtene qeyd edir ki, “linqvist üçün dildəki bütün sözlər eyni dərəcədə mədənilik daşıyır”. Jelvin qeyd edir ki, “invektivlər də digər sözlər kimi ifadə formasıdır. Nalayiq sözlər hər bir mədəniyyətin dilində öz yerini tutur. Bu səbəbdən bu kateqoriya sözlərin diqqətdən kənar qalması dilin müəyyən məqamda ifadə formasının danılması kimi qiymətləndirilə bilər”.

Dilçi alimlərin mövqeyinə görə invektiv leksikanın nalayiqlik səviyyəsi daha artıqdır. Bu elə ifadələrdir ki, mədəni insan təklikdə belə bu cür ifadələri işlətməkdən çəkinir və çox az adam bu ifadələrin işlədilməsini öz səviyyəsinə yaraşdırmır. Məhz bu səbəbdən həmin sözlərin istifadəsi böyük münaqişələrlə nəticələnir.

A.Babayev qeyd edir ki, “insana tərifdən çox söyüş və ədəbsiz söz təsir edir”. Təcrübə bu fikrin həqiqətdə öz təsdiqini tapdığını sübut edir. İnvektiv leksika nümunələrinin, yəni söyüş məzmunlu ifadələrin və sözlərin emosionallığı yüksəkdir.

Bəzən linqvist ekspertin tədqiqatına ədəbi dildə olmayan, lakin yetərli qədər geniş yayılmış invektiv kəlmə daxil olur. Bu cür sözün və ya ifadənin tərəflər arasında mübahisəyə səbəb olması da məhz həmin dil ünsürünün elmi ədəbiyyatda əksini tapmamasıdır. Bu halda tədqiqata təqdim olunan söz yaratdığı kəskin təəssürata və konfliktə baxmayaraq, qazandığı mənənin izahından məhrum olmamalıdır. “İnvektiv leksika” Azərbaycan dilində müxtəlif cür məsələ, “nalayiq sözlər, ədəbsiz sözlər” və s. kimi adlandırıla bilər. Azərbaycan danışıq dilində işlədilən invektivlər dərindən araşdırıldıqda dilimizin təsirinə məruz qaldığı digər dillərdə də izahlara malikdir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində müxtəlif dillərdən gəlmə sözlər kifayət qədər çoxdur. Xüsusilə də, ərəb-fars mənşəli sözlər dilin bütün dil qruplarında yer almışdır. Ümumilikdə götürüldükdə invektiv sayılan ara sözlərin çoxu başqa dillərdən dilimizə daxil olmuşdur. Bu cür sözlər insanlar tərəfindən mənası bilərəkdən və ya bilməyərəkdən istifadə olunur. Bu cür sözlərdən istifadə bir az da psixoloji məsələdir. Belə ki, əgər hər hansı şəxsin nitqində nalayiq sözlər ardıcıl və səbəbsiz müşahidə olunursa, bu həmin şəxsin mənəvi keyfiyyətləri- əxlaqı, tərbiyyəsi, mədəni səviyyəsi, yaşadığı mühitlə əlaqəli hesab oluna bilər. Lakin bəzən yüksək əxlaqı keyfiyyətlərə malik şəxsin də gözlənilmədən müəyyən nalayiq kəlmə işlətdiyi məqamlara rast gəlmək olur. Təbii ki, həmin hallarda ilk növbədə şəxsin psixoloji vəziyyəti, yəni kənardan gələn təhrik nəzərə çarpır. Bu bir psixoloji savaştır. Hər bir insan yaşadığı müddətdə gərgin anlar yaşayır. Aydın məsələdir ki, insan bərk hirsənərkən qeyri-ixtiyari ağır kəlmələr seçməyə çalışır. Hirsəndiyi anda şəxs daxili stressini müxtəlif formalarda “çölə atmağa” cəhd göstərir. Bu formaların biri də insanın nə vaxtsa eşitdiyi, onun şüuru altında gizlətdiyi nalayiq söz və ifadələrdir. Belə kəlmələrdən (söyüşlərdən) istifadə etməklə psixoloji rahatlıq tapır.

Linqvistik tədqiqatlarda dəyərli əlamət kimi müəyyən olunan nalayiq sözlər təbii olaraq lüğətlərdə əksini tapmayan ifadələrdir. Məhz belə sözlər yaşadığımız cəmiyyətdə neqativ abu-hava və kəskin reaksiyalar yaradır. Təbii ki, adi sözlər deyil, məhz bu cür sözlər neqativ emosiyaların və konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Linqvistik tədqiqata göndərilən nitq ünsürlərinin əksəriyyəti həmin nalayiq sözlərdir.

Bu kateqoriyalı işlər üzrə məhkəmə proseslərində iş üzrə tərəflərin nümayəndələri və müdafiəçiləri mübahisəli sözün lüğətdə əks olunmadığını əsas

gətirərək təkrar və ya əlavə ekspertizanın təyin edilməsi ilə bağlı vəsatət qaldırırlar.

Nəzərə alınmalıdır ki, tədqiq olunan sözün və ya ifadənin lüğətdə izahını tapmaması hələ onun mövcud olmadığına, mənasının anlaşılmadığına göstəricisi deyildir. Ədəbi dildə yer almayan, lakin yetərli qədər nalayiqliyinə görə məşhur olan sözün izahını linqvist ekspert verməlidir. Ədəbi dildə olmaması əsas götürülməklə həmin ünsürlərin tədqiqatının aparılmaması düzgün olmaz. Çünki ədəbi dil elə cəmiyyətin dilinin əsasında yaranır. Sadəcə ədəbi dil nalayiq məzmunlu sözləri özündə ehtiva etmir.

Ekspert tədqiqatlarında digər dəyərli əlamətlər sırasında insanların fiziki və əqli qüsurlarlarının önə çəkilərək bildirilməsi, lağ və yaxud biabır etmək, alçaltmaq, ucuzlaşdırmaq məqsədi ilə yayılmasıdır. Burada da məlumatın ilk növbədə aid edildiyi şəxsə hansı emosional vəziyyətlərə məruz qalması əsas səbəblərdəndir. Aydın məsələdir ki, hər bir şəxsə fiziki və ya əqli qüsurların tutulması böyük mənəvi zərbədir. Son dövrlərdə gələn ekspertiza materialları arasında xalq arasında tanınan qadın müğənnilərin birinin digəri barəsində ifadə etdiyi fikirlər buna bariz nümunədir. Misal olaraq, "... nəyini gözümlə götürmür, diş saxta, saç saxta, dırnağı saxta, kiprikləri saxta, bədən yığma, nəyinə paxıllıq edəcəm, gözəl bir ailəsi yox ailəsinə paxıllıq edim", "onu saçlayacam", "külü qoyum onu gətirən adamın başına ki, belələrini gətirib bəy gəlinin müqəddəs günündə, ailə dağıdanı toyunda oxutdurur" kimi təqdimatda qadının fiziki və insani əlamətləri mənfi tərəfdən təsvir edilir. Belə ki, bir kimsənin ailəsinin dağılmasına səbəb olan qadın rəhimsiz, qəddar, zəif əxlaqlı, mənəvi dəyərlərdən məhrum, mənəviyatsız hesab edilir. Cəmiyyətdə belə insanlar mənfi qarşılanır, insanlarda ikrah yaradır.

Müşahidə edildiyi kimi məlumatın müəllifi tərəfindən ifadə edilən fikirlər və məlumatlar əks tərəfə qarşı nə dərəcədə qərəzli olduğunu göstərir. Həmin məlumatlarda şəxsin həm qadın olaraq görünüşü, həm də mənəvi dəyərləri aşağılanmış, mənfi qiymətləndirməyə məruz qalmışdır. Materiallarda yer almış fikirlər dolayısı yolla yönəldiyi şəxsin əxlaqı barədə də mənfi fikirlər irəli sürmüşdür. Həmin məlumatlar sözlər, ifadələr və cümlələr yazının tərkibinə yetərli qədər sərt məzmun yüklənmiş, mənfi-emosional mənə çalarları yaratmışdır. Bu cür məlumatlar aid edildiyi şəxs barədə cəmiyyətdə mənfi rəy yarada, fəaliyyətinə zərbə vura biləcək imkanlara malikdir. Analoji məlumatların geniş

kütlə arasında yayılması şəxsin nüfuzdan düşməsi ilə yanaşı utanmasına, ləyaqətinin alçalmasına səbəb olan məlumatlardır.

İnsanlar arasında hər hansı bir şəxsi mənfi tərəfdən təqdim etmək üçün işlədilən "potaboy", "küftəburun", "əyriayaq", "yekəqarın", "ağıldankəm", "dazbaş", "adamaoxşamaz" kimi sözlər də ədəbi dildə istifadə olunsa belə təhqirə yönələn, alçaltmaq niyyəti əks etdirən sözlərdir.

Linqvistik ekspertizalarda dəyərli əlamətlər kimi müəyyən edilən sözlərdən bir qrupu da əşyalarla bağlıdır. Frazoloji vahid tərkibində və ya sərbəst ifadə olaraq insanın əşyaya bənzədilməsi kəskin məzmun daşıya bilər. Məsələn, "yuyulmamış çömçə kimi özünü ortaya atmaq" ifadəsində "çömçə" sözü birbaşa əlaqə daşımaya və mənfi əlamət əks etdirməyə belə, özünü ortaya atmaq kimi hal, aid edildiyi şəxsin dəyərsizləşdirilməsi, dəvət almadan özünü göstərməsi kimi başa düşülür.

Əşyalarla yanaşı, bəzən meyvə və tərəvəzlərin də təhqir məqsədi ilə isimləşərək fərdə yönəldiyinin şahidi olur. Son dövrdə təcrübədə təhqir sözlər içində "xiyar", "balqabaq", "yemiş" kimi ifadələrə rast gəlinir. Bu sözlərin də insana aid edilməsi birmənalı olaraq xüsusi əlamət təşkil edir. Belə sözlər əsasən şəxsin kütlüyünü, mənasızlığı ifadə etmək niyyəti daşıyır, bəzən isə sadəcə təhqir etmək məramını reallaşdırır.

Azərbaycan dilində xüsusi təsirli alçaldıcı ifadələrdən bir qismi də şəxsin soykökü, daşdığı qan və milli mənliyi ilə əlaqələndirilməsidir. Son dövrlər ekspert tədqiqatına bu istiqamətdə çoxsaylı mübahisəli məsələlər daxil olmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı mənsub olduğu kökə və ailəyə çox bağlıdır. Digər millətlərdə və xalqlarda önəmli görünməyən məsələlər azərbaycanlılar üçün daha ciddi qəbul edilə və güclü emosionallığa səbəb ola bilər. Məsələn, hər hansı bir şəxsin qanı, nəsl-kökü, milliyyəti, eləcə də daşdığı genlə bağlı mənfi məzmunlu məlumat, söz və ya ifadə ağır məzmun daşımaqla alçaldıcı təsir yarada bilər. Ekspertiza tədqiqatına "1918-ci ildə erməni daşnaq-sütun təşkilatının terrorçu dəstələri Dərəzət kəndinə qədər olan əraziləri işğal ediblər. Bu baxımdan onun nəslinin qanında erməni qarışığı olması daha çox ehtimal olunur" və "psixopatik şəxsiyyət pozğunluğu var, ən yaxşı müdafiə hücumdur devizi ilə yaşayan və işləyən erməni xislətli aqressor" formasında ifadələr təqdim olunmuşdur. Azərbaycan xalqı uzun müddət erməni millətindən ən qəddar əməllər və aqressiya görmüşdür. Bu da öz növbəsində həmin millətin

nümayəndələrini azərbaycanlıların nəzərində vəhşi və terrorçu millət olaraq formalaşdırmışdır. “Erməni xislətli aqressor” ifadəsi aid edildiyi şəxsin olduqca zalım, qəddar, vəhşi obrazını yaradaraq həmin cizgilərlə təqdim edir. Lakin burada ən önəmli məqam da şəxsin kənar millətin nümayəndəsi kimi qeyd olunmasıdır.

Bəzən şəxsin ailə üzvləri, o cümlədən anası ilə bağlı xoşagəlməz söz və ifadələr ekspert tədqiqatının obyektinə olur.

Azərbaycan dilində başqa qeyri-türk dillərində olmayan “qarğış nalə” xarakterli söz qrupları da mövcuddur. Bu qrupdan olan nümunələrdə də bəzən təhqiredici və alçaldıcı məqamlar müəyyən edilir və araşdırılması bəzən geniş mübahisələr yaradır. Lakin bu zaman da işlədilən qarğışın yönəldiyi şəxsə qarşı hansı xüsusi əlamətlərin niyyət edildiyinin nəzərə alınması vacibdir. Qarğış əgər şablon formadadırsa, məsələn “evin yıxılsın”, bu cür qarğışın məzmun və üslubca xüsusi mənə kəsb etmədiyini demək olar. Əgər qarğışlarda xüsusi əlamətlər və istiqamətverici ifadələr olarsa ekspert-lingvist tərəfindən müvafiq araşdırma aparılır.

Ekspert təcrübəsi göstərir ki, bu növ tədqiqatlara xarici dillər üzərindən dilimizə keçən təhqir ifadələri də çoxluq təşkil edir. Mülki və cinayət işlərində “debil”, “manyak”, “urod”, “idiot” kimi

ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Bu növ tədqiqatlar zamanı təbii ki, bu sözlərin öncə lüğəti tərcüməsi, daha sonra isə dilimizdə əks etdirdiyi mənə çalarları tədqiq olunur.

Beləliklə, məhkəmə-lingvistik ekspertizası üzrə tədqiqatlar zamanı müəyyən olunan dəyərli əlamətlər müxtəlif söz qruplarında, atalar sözləri və zərb məsələrdə, nalayiq sözlərdə, ədəbi dildə yer alan və yaxud xarici dildən dilimizə keçən söz və ifadələrdə axtarılır. Tədqiqata təqdim olunan nitq ünsürünün mənə və məzmun tərkibi ilə yanaşı onun deyilmə və yazılma üslubu da önəmlidir. Tam aydın məsələdir ki, təhqir fikirlər yalnız söz, ifadə və yaxud cümlələrdə deyil, eyni zamanda mətn vasitəsi ilə də səsləndirilə bilər.

Linqvistik tədqiqatlar zamanı yalnız konkret söz qrupları deyil, dilə təsir edə bilən digər faktorlar da araşdırılmalıdır. Burada psixi, koqnitiv, emosional, sosial və digər amillərin araşdırılmaması tədqiqatın tam və hərtərəfli aparılmaması deməkdir. Məhz bu faktorlar nəzərə alınaraq müasir dövrdə müxtəlif elmlər və tədqiqat sahələrinin vahid sistemdə toplanmasına dair integrativ modelin yaradılması üzrə zəruri tədbirlər görülməlidir. Bu yanaşma sözügedən sahənin inkişaf perspektivlərinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Afad Qurbanov “Bədii mətnin linqvistikası”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019, 543 s.
2. Mədət Qarayev “Dilçilik metodları”. Bakı, 2022, 21 s.
3. Səidə Yusifova “Türkologiyada evfemizmlər linqvistik tədqiqat obyektinə kimi”. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları, 2024.
4. Hüseyinzadə Ç., Rəhmanov C. “Dil norması və kriminalistika”. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2005.
5. Abdullayev Ə. “Mətni anlama modelləri”. Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 1999.
6. Кусов Г. Анализ и диагностика признаков словесного оскорбления в судебно-лингвистических экспертизах. Монография, Краснодар, 2011.

XÜLASƏ

Məqalədə məhkəmə-lingvistik ekspertizasının rolu və əhəmiyyəti izah olunur. Müəllif vurğulayır ki, təhqir və alçaltma xarakterli ifadələrin sosial şəbəkələrdə və digər platformalarda artması bu sahəyə olan tələbatı yüksəltdi.

Linqvistik ekspertizanın məqsədi yazılı və şifahi nitqdəki söz və ifadələrin hüquqi və mənə yükünü müəyyən etməkdir. Tədqiqat zamanı yalnız sözün leksik mənası deyil, həmçinin kontekst, niyyət və emosional çalarlar da araşdırılır.

Məqalədə zoonimlər (heyvan adları), invektiv leksika (nalayiq sözlər), fiziki və əqli xüsusiyyətlərə yönəlmiş ifadələr, əşyalar və meyvələrlə müqayisələr, milliyyət və soy-kökə toxunan fikirlər kimi halların linqvistik baxımdan təhqir və alçaltma niyyəti ilə istifadə olunmasının hüquqi qiymətləndirilməsi izah olunur.

Nəticədə, müəllif məhkəmə-lingvistik ekspertizanı filologiya, hüquq, psixologiya və digər sahələrin qovuşduğu multidissiplinar sahə kimi təqdim edir və bu istiqamətdə elmi əsaslı, hərtərəfli yanaşmanın vacibliyini vurğulayır.

IDENTIFICATION OF VALUABLE SIGNS IN FORENSIC-LINGUISTIC EXPERTISES

ALMAZ BAYRAMOVA

Senior Expert of the Department of Manuscripts and Sound Examinations of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice, Doctor of Philosophy in Philology

SUMMARY

The article explains the role and importance of forensic linguistic expertise. The author emphasizes that the increase in insults and derogatory expressions on social networks and other platforms has increased the demand for this field.

The purpose of linguistic expertise is to determine the legal and semantic load of words and expressions in written and oral speech. During the study, not only the lexical meaning of the word is examined, but also the context, intention and emotional shades.

The article explains the legal assessment of the use of insults and derogatory intent from a linguistic point of view, such as zoonyms (animal names), invective lexicon (indecent words), expressions aimed at physical and mental characteristics, comparisons with objects and fruits, and ideas touching on nationality and ancestry.

As a result, the author presents forensic linguistic expertise as a multidisciplinary field where philology, law, psychology and other fields converge, and emphasizes the importance of a scientifically based, comprehensive approach in this direction.

ADLİ DİL BİLİMLERİNDE DEĞERLİ İŞARETLERİN BELİRLENMESİ

ALMAZ BAYRAMOVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi El Yazmaları ve Ses İncelemeleri Dairesi Kıdemli Uzmanı, Filoloji Doktoru

ÖZET

Makale, adli dilbilim uzmanlığının rolünü ve önemini açıklamaktadır. Yazar, sosyal ağlarda ve diğer platformlarda hakaret ve aşağılayıcı ifadelerin artmasının bu alana olan talebi artırdığını vurgulamaktadır.

Dilbilim uzmanlığının amacı, yazılı ve sözlü konuşmada kullanılan kelime ve ifadelerin hukuki ve anlamsal yükünü belirlemektir. Çalışma sırasında, kelimenin yalnızca sözcüksel anlamı değil, aynı zamanda bağlamı, amacı ve duygusal nüansları da incelenmektedir.

Makale, hakaret ve aşağılayıcı niyet kullanımının dilbilimsel açıdan hukuki değerlendirmesini açıklamaktadır; örneğin zoonimler (hayvan adları), küfürlü sözlükler (ahlaksız sözler), fiziksel ve zihinsel özelliklere yönelik ifadeler, nesne ve meyvelerle karşılaştırmalar ve milliyet ve kökene değinen fikirler.

Sonuç olarak yazar, adli dilbilim uzmanlığını filoloji, hukuk, psikoloji ve diğer alanların bir araya geldiği çok disiplinli bir alan olarak sunmakta ve bu doğrultuda bilimsel temelli, kapsamlı bir yaklaşımın önemini vurgulamaktadır.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ПРИЗНАКОВ В СУДЕБНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗАХ

АЛМАЗ БАЙРАМОВА

*Старший эксперт отдела Рукописей и звуковых экспертиз
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции,
доктор филологических наук*

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются роль и значение судебно-лингвистической экспертизы. Автор подчёркивает, что рост количества оскорблений и уничижительных выражений в социальных сетях и других платформах повысил востребованность этой области.

Цель лингвистической экспертизы - определение юридической и семантической нагрузки слов и выражений в письменной и устной речи. В ходе исследования изучается не только лексическое значение слова, но и контекст, намерение и эмоциональные оттенки.

В статье рассматривается правовая оценка использования оскорблений и уничижительных намерений с лингвистической точки зрения, таких как зоонимы (названия животных), инвективная лексика (нецензурные слова), выражения, направленные на физические и психические характеристики, сравнения с предметами и фруктами, а также идеи, затрагивающие национальность и происхождение.

В результате автор представляет судебно-лингвистическую экспертизу как междисциплинарную область, где сходятся филология, юриспруденция, психология и другие дисциплины, и подчёркивает важность научно обоснованного, комплексного подхода в этом направлении.

Təqdim edən: A.İ. Bayramova

Daxil olma tarixi: 12.08.2025

Təkrar işlənmə tarixi: 11.09.2025

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.2 Cinayət hüququ, s.68-78

NAİLƏ XƏLİLOVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Sumqayıt regional bölməsinin rəisi

E-mail: xelilova-naile@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.64498/OYAS2384>

YENİ PSIXOAKTİV MADDƏLƏRİN DÖVRIYYƏSİNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, yeni psixoaktiv maddələr, beynəlxalq təşkilatlar, xarici ölkələr, beynəlxalq nəzarət, milli qanunvericilik, beynəlxalq təcrübə, müyqayisəli-hüquqi təhlil, qanunvericiliyi təkmilləşdirilməsi

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, new psychoactive substances, international organizations, foreign countries, international control, national legislation, international experience, comparative legal analysis, improvement of legislation

Anahtar kelimələr: narkotik ilaclar, psixotrop maddeler, yeni psixoaktiv maddeler, uluslararası örgütler, yabancı ülkeler, uluslararası denetim, ulusal mevzuat, uluslararası deneyim, karşılaştırmalı hukuk analizi, mevzuatın iyileştirilmesi

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, новые психоактивные вещества, международные организации, зарубежные страны, международный контроль, национальное законодательство, международный опыт, сравнительно-правовой анализ, совершенствование законодательства

Məlum olduğu kimi, qloballaşma şəraitində dünya birliyi qarşısında duran ən mürəkkəb, sosial, iqtisadi, tibbi və digər aspektlərdən ən təhlükəli problemlərdən biri narkomanlıq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsidir [1, s.5]. V.S.Qulyev bununla bağlı düzgün olaraq yazır ki, “qloballaşan dünyada sürətlə yayılan neqativ sosial-hüquqi hadisələr sırasında millətin sağlamlığı üçün olduqca təhlükəli olan, ictimai şüuru deformasiyaya uğradan, son illərdə təhlükəli miqyas alan, ölkələrin iqtisadiyyatına ciddi zərər vuran, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi durumuna mənfə təsir edən, milli təhlükəsizliyi sarsıdan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir” [2, s.3].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2025- il 17 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2025-2030-cu illər üzrə Dövlət Proqram”ında da müasir dünyanın əsas problemlərindən birinin narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlıq olduğu, bu problemin global xarakter alaraq bəşəriyyət üçün böyük təhlükə yaratdığı göstərilir [5].

Rəsmi statistik məlumatlar dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu sahədə vəziyyətin heç də yaxşı olmadığını qeyd etməyə əsas verir. Belə ki, 2019-2024-cü illər ərzində hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən ümumilikdə 47.860 fakt aşkarlanmış, onlardan 16.458-i narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin satışı, 1.877-si isə narkotik xassəli bitkilərin qanunsuz olaraq kultivasiya edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd olunan illərdən 33,5 ton müxtəlif növ narkotik vasitə, psixotrop maddə və onların prekursorları (o cümlədən 12,73 ton heroin, 15,01 ton mariyuana və 2,2 ton tiryək) qanunsuz dövriyyədən çıxarılmışdır. Bu illər ərzində cinayət məsuliyyətinə 39002 şəxs, o cümlədən 510 əcnəbi cəlb olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin Respublika Narkoloji Mərkəzinin məlumatlarına görə, 2024-cü ilin sonuna dispanser qeydiyyatında olan narkotik istifadəçilərinin sayı 40.490 nəfər olmuşdur.

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq İdarəsinin (UNODC) təqdim etdiyi məlumatlara görə, 2023-cü ildə dünyada 22 milyon insan kokain, 36 milyon amfetamin, 60 milyon opioid, 219 milyon isə mariyuana kimi narkotik vasitədən istifadə etmişdir [4].

Eyni zamanda, son illərdə daha bir təhlükəli meyl, yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı hallarının artması, bu maddələrin yayılması miqyaslarının genişlənməsi müşahidə olunmağa başlamışdır.

Son bir neçə onillikdə kimyəvi texnologiyaların inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi, maddələrin sintezi proseslərinin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi, müxtəlif əcazılıq şirkətlərinin patentlərinin əlçatanlığı və digər amillərin təsiri nəticəsində BMT-nin uyğun konvensiyaları ilə dövrüyyəsi qadağan edilən və ya məhdudlaşdırılan narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin siyahısına düşməyən və yeni psixoaktiv maddələr adlandırılan maddələrin dövrüyyəsi, onların istehlakı hallarının sürətlə artması, miqyaslarının genişlənməsi beynəlxalq və milli orqanlar qarşısında duran ən ciddi problemlərdən birinə çevrilmişdir [6].

Biliklərin və texnologiyaların azad və sərbəst mübadiləsi və transferi şəraitində dövrüyyəsi qanunvericilik səviyyəsində qadağan edilməyən və deməli qanunsuz olmayan, eyni zamanda əhalinin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə kəsb edən yeni psixoaktiv maddələrin nəzarətsiz sintezi, onların “leqal narkotiklər” adı altında sürətlə yayılması, bu maddələrin satış bazarının ildən-ilə genişlənməsi və deməli, onların qeyri-tibbi məqsədlərlə istehlakı hallarının artması beynəlxalq birlik və milli dövlətlər qarşısında qanunvericilik səviyyəsində həlli tələb olunan aktual problemlərdən birinin də yaranmasına gətirmişdir [20, s.62-63].

Narkotiklərə nəzarət üzrə Beynəlxalq Komitə 2021-ci il üzrə illik məruzəsində psixoaktiv maddələrin istehlakı sahəsində mövcud vəziyyətdən böyük narahatlığını ifadə etmiş, belə bir mövqenin BMT-nin narkotiklər və cinayətkarlıq üzrə İdarəsi tərəfindən hazırlanmış 2019-cu ilin ümumdünya məruzəsində çıxarılmış nəticələrə əsaslandığını qeyd etmişdir.

2014-cü ildə Avropa İttifaqında 15-24 yaşda olan yeniyetmə və gənclər arasında keçirilmiş tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, 2011-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı 5%-dən 8%-ə qədər artmışdır. Qeyd edək ki, daha böyük artım İrlandiyada (16%-dən 22%-ə), İspaniyada (5%-dən 13%-ə), Fransada (5%-dən 12%-ə), Sloveniyada (7%-dən 13%-ə), Slovakiyada (3%-dən 10%-ə) və Böyük Britaniyada (8%-dən 10%-ə) müşahidə olunmuşdur [13, s.107].

Statistik məlumatlar dünyanın digər ölkələrində də bununla bağlı vəziyyətin heç də yaxşı olmadığını göstərir [9, s.221-222].

BMT-nin Narkotiklər və cinayətkarlıq İdarəsi terminoloji aydınlıq baxımından, ənənəvi narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən fərqləndirmə məqsədilə “yeni psixoaktiv maddələr” terminindən istifadə etmiş və göstərmişdir ki, yeni psixoaktiv maddələr - təmiz və ya preparat şəklində sui-istifadə predmeti olan, 1961-ci il Narkotiklər haqqında vahid Konvensiyaya və 1971-ci il Psixotrop maddələr haqqında Konvensiyaya uyğun olaraq nəzarət altına alınmayan, yəni dövrüyyəsi qadağan edilən və ya məhdudlaşdırılan narkotik vasitə və psixotrop maddələrin Siyahılarına düşməyən, lakin əhalinin sağlamlığı üçün təhlükə kəsb edən maddə kimi müəyyən etmişdir [7].

RF-nın “Dövrüyyəsi qadağan olan yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin Reyestri”nin 2.2-ci maddəsinin 1-ci bəndində də yeni psixoaktiv maddələrin definisiyası verilmiş və qeyd olunmuşdur ki, yeni psixoaktiv maddələr dövlətin səlahiyyətli orqanı tərəfindən sanitariya-epidemioloji tələblər və ya dövrüyyəsinə nəzarət tədbirləri müəyyən olunmayan, istehlakının insanda narkotik və ya digər toksiki sərxoşluq vəziyyəti doğuran, insanın həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəli olan maddələrdir [17, s.79].

Beləliklə, deyə bilərik ki, insanın psixi və fiziki vəziyyətini dəyişən, asılılıq yarada bilən, BMT-nin 1961 və 1971-ci il Konvensiyaları ilə narkotik vasitə və psixotrop maddələrin Siyahılarına daxil edilməyən kimyəvi və ya bitki tərkibli maddələr yeni psixoaktiv maddələr adlanır [3, s.3].

Bu termində işlədilən “yeni” sözü bu maddələrin tək-cə yeniliyini deyil, onların narkotiklərin və psixotrop maddələrin bazarına yeni daxil olmasını bildirir. Belə ki, onların sırasında 40 il əvvəl sintezləşdirilən maddələr də vardır [20, s.63].

Yeni psixoaktiv maddələri bəzən “dizayner” narkotiklər və ya “klub(bar)” narkotiklər adlandırılır [21, s.53-62]. Ekspertlər, dizayner narkotiklərin “spays”, “vanna üçün duzlar”, həmçinin “bitki gübrələri”, “kimyəvi reagentlər”, enteotenlər və sair adlar altında tanındığını qeyd edirlər. Yeni psixoaktiv maddələrin sintezi ilkin maddələrin kimyəvi strukturunun dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir ki, bu da ənənəvi diaqnostika metodlarından, qüvvədə olan qanunlardan yan keçməyə və deməli onların leqal və ya yarım leqal dövrüyyəsinə həyata keçirməyə, qeyri-tibbi məqsədlərlə istifadə etməyə imkan verir [16, s.53]. Təsirin xarakterindən və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yeni sintetik psixoaktiv maddələr sintetik kannabinoidlər (məsələn, spays), sintetik psixostimulyatorlar (məsələn, mefedron

və ya duzlar), sintetik hallüsinogenlər (məsələn, ketamin) və sair kimi qruplar üzrə təsnifləşdirilir [10, s.25-29].

Son illərdə yeni psixoaktiv maddələrin satışının əsas meydançası qismində İnternet, belə demək mümkünsə, veb-narkobazarların “kölgə şəbəkəsi” (məsələn, Silk Road və Agora) çıxış edir [12, s.82].

Yeni psixoaktiv maddələrin insan orqanizminə mənfi təsiri haqqında dəqiq məlumatların, elmi informasiyanın olmaması isə onların istehlakı zamanı böyük risklərin yaranmasına səbəb olur, profilaktik və müalicə işini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşir. Bir çox yeni psixoaktiv maddələrin toksikliyi və kanserogenliyi haqqında məlumatlar da olduqca azdır, onların uzunmüddətli mənfi təsiri və riskləri haqqında əvvəlki kimi tam və əhatəli mənzərə formalaşmamışdır.

BMT-nin Narkotiklər və cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin erkən profilaktika üzrə Məsləhət Şurası yeni psixoaktiv maddələrin 9 qrupunu fərqləndirir:

1) Aminoidlər – empatogen və entaktogen effektlər verə bilən preparatlar;

2) Fensiklidin tipli maddələr – fensiklidin və ekamin kimi preparatlara strukturca oxşardılar;

3) Fenetilaminlər - təsdiq olunmuş psixoaktiv və stimullaşdırıcı effektlərə malik maddələr sinfinə aiddirlər;

4) Piperazinlər - mərkəzi sinir sistemin üçün stimulyatorlar kimi təsir edirlər;

5) Bitki əsaslı maddələr – bu maddələrə kat, kratom və digərləri aid edilə bilər;

6) Sintetik kannaboidlər – adətən nəmləşdirmə və ya tozlaşdırma yolu ilə bitki materialına əlavə olunurlar (məsələn, spays);

7) Sintetik katinonlar – beta-keto fenetilaminlərdən ibarət olmaqla amfetamin və metamfetaminlə kimyəvi oxşarlığı vardır;

8) Triptaminlər - indolalkilaminin molekulları olmaqla əsasən hallüsinogen təsir göstərirlər;

9) Strukturca olduqca müxtəlif olmaqla qeyd olunan kateqoriyaların heç birinə aid olmayan maddələr, məsələn, mərkəzi sinir sisteminin depressantları olan sedativ vasitələr, kokain, amfetamin, metamfetamin və ekstazi kimi ənənəvi narkotiklərin effektini təkrarlayan stimulyatorlar [8].

Beləliklə, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqlarından fərqli olaraq yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddə artıq nəzarət edilən maddələr Siyahısına daxil edilmiş maddələrlə kimyəvi və morfoloji asılılıqda deyildir. Əksinə, maddənin yeni psixoaktiv maddə olduğunu təsdiq

etmək üçün onda belə bir “asılılığın” olmaması öz təsdiqini tapmalıdır, yəni bu maddəyə münasibətdə artıq uyğun dövlət nəzarəti tədbirlərinin müəyyən edilməsi faktı mövcud olmalıdır. Başqa sözlə, analoqlar artıq məlum olan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin effektini təkrarladığı halda, yeni psixoaktiv maddələr insan orqanizminə müstəqil (fərqli) narkotik, psixotrop və ya digər bihuşedici təsir göstərir [23, s.157].

Qeyd edək ki, BMT-in narkotiklər və cinayətkarlıq idarəsinin 2009-cu ildən yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı və yayılması səviyyəsini müəyyən etmək üçün monitorinqlərə başlamışdır. 2010-cu ildən isə 1961 və 1971-ci il konvensiyalarının iştirakçı-dövlətləri tərəfindən narkotiklərə nəzarət üzrə beynəlxalq Komitəyə öz ölkələrinin ərazisində yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı və yayılması barədə məlumatlar təqdim edilir. Məsələn, 2009-2017-ci illərdə iştirakçı-dövlətlər tərəfindən BMT-in narkotiklərə nəzarət üzrə Beynəlxalq Komitəsinə 803 yeni psixoaktiv maddələr haqqında informasiya daxil olmuşdur.

2020-ci ilin dekabrına dünyanın ən müxtəlif regionlarından olan 126 ölkə tərəfindən BMT-nin narkotiklər və cinayətkarlıq idarəsinə 1.047 yeni kimyəvi birləşmə haqqında məlumat göndərilmişdir ki, onların da əksəriyyəti müxtəlif kimyəvi strukturlu psixostimulyatorlardır (aminoindanamlar, trptaminlər, sintetik kannaboidlər, hallüsinogen və sintetik opioidlər və s.) [17, s.79].

Beynəlxalq ekspertlər hesab edirlər ki, yeni psixoaktiv maddələrin istehlakının zərərli nəticələri narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakı nəticələri ilə müqayisə olunandır. Bundan başqa, bu maddələrin yayılması ilə yeniyetmə və gənclər arasında deviant davranışın formalaşması və cinayətkarlığın artımı arasında da qarşılıqlı asılılığın mövcudluğu da qeyd olunur [26, s.80].

Deyə bilərik ki, son illərdə dünyanın bir çox ölkələrində və regionlarında yeni psixoaktiv maddələrin meydana gələrək sürətlə yayılması ciddi və qlobal miqyas alan bir problem kimi qiymətləndirilir.

Yeni psixoaktiv maddələrin sintezləşdirilməsinin (istehsalının), onların leqal və qeyri-leqal bazara daxil olmasının təhlükəli templəri və miqyasları dünyanın bir sıra dövlətlərini onların qanunsuz dövriyyəsinə qarşılıqlı olaraq üzrə cinayət-hüquqi tədbirlərin qəbulunu, qanunvericilik sistemlərinə uyğun müddəaların və normaların daxil edilməsinə vadar etmişdir. Məsələn, Macarıstan, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya,

Avstriya, Rumıniya, İrlandiya, Gürcüstan, RF və sair kimi ölkələrdə yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı hallarının artması, bu maddələrin daha da geniş yayılma meylləri, onların istehlakının, qeyri-tibbi məqsədlərlə sui-istifadə hallarının artması və bunun insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə kəsb etməsi nəzərə alınmaqla bu maddələrə münasibətdə xüsusi qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, mövcud qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir.

Macarıstanda 2014-cü ilin yanvarında CM-ə dəyişikliklər edilmiş və bu dəyişikliklərdə yeni psixoaktiv maddələrin daşınması, göndərilməsi və satışına görə nəzərdə tutulan azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalar sərtləşdirilmişdir. Məsələn, 10 qramdan artıq yeni psixoaktiv maddəni saxlamağa görə 3 ilədək müddətdə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir [11, s.485-486].

Avstriyada 2011-ci ildə əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında Federal qanun qəbul edilmişdir. Qanunda yeni psixoaktiv maddənin anlayışı verilmiş, onların dövriyyəsinin qadağan edilməsi və məhdudlaşdırılması üçün zəruri olan müəyyən rəqlament və prosedurlar nəzərdə tutulmuşdur.

İrlandiyada 23 avqust 2010-cu ildə “Ədalət Mühakiməsi haqqında (psixoaktiv maddələr)” Qanun qüvvəyə minmiş və bu Qanunda psixoaktiv maddələrin satışı, idxalı, ixracı və ya reklamına (o cümlədən onlayn vasitələrlə) görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Rumıniyada 10 noyabr 2011-ci ildə Yeni psixoaktiv maddələrə nəzarət haqqında Qanun qəbul edilmiş və bu qanunda narkotiklər haqqında qanunvericiliyə uyğun olaraq nəzarət edilən maddələr kimi psixoaktiv effekt verən istənilən məhsulun satışı üçün xüsusi razılığın tələb olunduğu qeyd olunmuşdur. Bu maddələrin sanksiyalaşdırılmamış yayılması və onların reklamına görə isə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir [20, s.65].

Gürcüstan CM-nin 260-cı maddəsində yeni psixoaktiv maddələri qanunsuz hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və satma ilə bağlı əməllər cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir.

Yeni Zelandiyanın 2013-cü il tarixli “Psixoaktiv maddələr haqqında” Qanunu ilə psixoaktiv maddələrin ölkəyə gətirilməsi, hazırlanması, satışı, göndərilməsi və ya saxlanmasına görə nəzarət qaydaları və məhdudlaşdırıcılar, dərman vasitələrinin, qida məhsullarının və kimyəvi maddələrin istehlakçıları və tədarükçüləri üçün müəyyən edilən tələblərə

uyğun müəyyən edilmişdir.

Böyük Britaniyanın 2016-cı il tarixli “Psixoaktiv maddələr haqqında Qanunu”nda psixoaktiv maddələrin, yəni narkotik vasitələr və psixotrop maddələr kimi psixoaktiv effekt yarada bilən istənilən maddənin istehsalı, tədarükü, daşınması, idxalı, ixracı və satışı cinayət kimi tövsif edilmiş, qeyd olunan hallarda maksimal cəza 7 ilədək müddətdə azadlıqdan məhrum etmə müəyyən olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu ölkədə 2011-ci ildən yeni psixoaktiv maddələrin reyestri qüvvədədir və bu reyestrə daxil edilmiş maddələrin istehsalı və satışı qadağan edilmişdir [12, s.83].

RF-da 2015-ci ildə CM-də dəyişiklik edilmiş və potensial təhlükəli yeni psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan 234-1-ci maddə cinayət qanunvericiliyinə daxil edilmişdir. Bu maddəyə görə, dövriyyəsi qadağan olunan yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələri qanunsuz olaraq satış məqsədilə əldə etmə, hazırlama, istehsal etmə, saxlama, daşıma, göndərmə, idxal və ya ixrac etmə və satma əməllərinə görə cərimə ilə yanaşı, həm də azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur. Bu ölkənin qanunvericiliyində, həmçinin belə maddələrin siyahısının normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunduğu göstərilmiş və onların “Yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin Reyestri”nə daxil edilməli olduğu təsbit olunmuşdur [26, s.79-80].

Yeni psixoaktiv maddələrə nəzarət üzrə cinayət-hüquqi tədbirlər, həmçinin Slovakiyada, Latviyada və digər ölkələrdə də qəbul edilmişdir [11, s.485].

Qeyd edək ki, bu məsələyə Azərbaycan hüquqşünasları da diqqət yetirməyə başlamış və yeni psixoaktiv maddələrin təhlükəli miqyaslarının qarşısının alınmasının cinayət-hüquqi vasitəsi kimi, cinayət qanunvericiliyinə bu maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan müstəqil bir maddənin daxil edilməsinin məqsəduyğunluğu göstərilmişdir. Məsələn, V.S.Quliyev “xarici ölkələrin (ABŞ, Böyük Britaniya, RF, Gürcüstan və s.) təcrübəsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin mövqeyi, son illərdə narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların analoqları olmayan və “yeni psixoaktiv maddələr” adlandırılan maddələrin və preparatların qanunsuz dövriyyəsi sahəsində müşahidə olunan neqativ meyillər nəzərə alınmaqla CM-nə “Güclü təsir edən yeni psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi” adı altında yeni 240-1-ci maddənin daxil edilməsi”

ni təklif etmişdir [2, s.12].

İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə kəsb edən yeni psixoaktiv maddənin nəzarət altında olan maddələrin siyahısına daxil edilməsi üzrə milli və ya beynəlxalq ekspertiza prosedurunun mürəkkəb və uzunmüddətli proses olduğu da qeyd edilməlidir. Avropanın bir çox ölkələrində bu prosedur hazırda ən azı bir il çəkir və bu maddələrin hazırlanması, sintezi və onların leqal və qeyri-leqal bazarda meydana gəlməsi templərinə qətiyyənlə uyğun deyildir [17, s.83].

Narkotiklərə nəzarət üzrə Beynəlxalq Komitə öz məruzələrində hökumətlərə beynəlxalq nəzarət altına alınmayan yeni psixoaktiv maddələrin üzə çıxarılması üçün kifayət qədər resursların ayrılması zəruriliyinə diqqət yetirir və göstərir ki, yeni psixoaktiv maddələrin nəzarət altında olan maddələr siyahısına daxil edilməsi məsələsinin mürəkkəbliyi və uzunmüddətliliyi ilə şərtlənən onların nəzarətsiz geniş yayılması təxirəsalınmaz tədbirlərin qəbulunu tələb edir [18, s.30-33; 26, s.25-28].

BMT-nin Narkotiklər və cinayətkarlıq İdarəsinin narkotik vasitələr üzrə Komissiyası “Sintetik narkotiklərin qlobal monitorinqi: analiz, hesabatlılıq və meyllər (SMART)” proqramı çərçivəsində və 55/1 və 56/4 qətnamələrinə uyğun olaraq 2013-cü ildə yeni psixoaktiv maddələrlə bağlı vəziyyətin ilk qlobal qiymətləndirilməsini həyata keçirmiş və qlobal səviyyədə yeni psixoaktiv maddələrin meydana gəlməsi və yayılmasına cavab olaraq onların erkən qarşısının alınması üzrə konsultativ Portal yaratmışdır. Portalın əsas məqsədi olaraq yeni psixoaktiv maddələrlə bağlı meyllərin monitorinqi, analizi və bu barədə məlumatlandırılmanın həyata keçirilməsi, iştirakçı-dövlətlərə effektiv, elmi əsaslı strateji qərarlar qəbul etməyə imkan verən informasiya ilə təmin edilməsi müəyyən edilmişdir [20, s.63].

Bu istiqamətdə Avropa İttifaqının və onun səlahiyyətləri qurumlarının fəaliyyəti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Belə ki, Avropa İttifaqı tərəfindən bu məqsədlə 1971-ci il tarixli BMT Konvensiyasının siyahılarına daxil edilməyən, lakin neqativ təsiri olan siyahılara daxil edilmiş maddələrlə müqayisə oluna bilən, əhalinin həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə kəsb edən yeni sintetik psixoaktiv maddələrlə bağlı 16 iyul 1997-ci il tarixli 7/396/JHA nömrəli qərar qəbul edilmişdir. Bu qərarla Milli polis orqanları, Avropol, Narkotiklərin və narkoasılılığın monitorinqi üzrə Avropa Mərkəzinin (EMCDDA) və Avropa Komissiyasının yeni sintetik psixoaktiv maddələrə nəzarət üzrə tədbirlərin müəyyən edilməsi üzrə birgə

qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət mexanizmi öz əksini tapmışdır. Avropa Parlamentinin və Avropa İttifaqı Şurasının 15 noyabr 2017-ci il tarixli 2017/2103 nömrəli direktivində “yeni psixoaktiv maddə” uyğun BMT konvensiyalarında qeyd olunan olunan narkotik vasitələr və psixotrop maddələr kimi effekt verən, lakin onlarda göstərilməyən, bununla belə narkotik vasitələr və psixotrop maddələr kimi sağlamlıq üçün ciddi tibbi və sosial nəticələr doğuran maddələr kimi müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, bu direktivdə yeni maddənin psixoaktiv maddə hesab edilməsi zamanı onların üzərində nəzarət tədbirlərinin təyini müddətləri və prosedurları da müəyyən edilmişdir. Avropa Parlamenti və Avropa İttifaqı Şurasının 15 noyabr 2017-ci il tarixli 2017/2101 nömrəli Reqlamentində yeni psixoaktiv maddələr haqqında EMCDDA-ya həvalə edilmiş ilkin məruzənin hazırlanması qaydası təsbit edilmişdir.

Avropa ittifaqının istənilən iştirakçı-dövlətinin tələbinə görə, həmçinin EMCDDA-da yeni psixoaktiv maddənin sağlamlıq üçün təhlükə kəsb etməsi barədə kifayət qədər əsaslı məlumatlar olduqda EMCDDA tərəfindən ilkin məruzənin hazırlanması proseduru işə salınır. Bu prosedura yeni psixoaktiv maddədən sui-istifadənin potensial təhlükəsini və mümkün sosial nəticələrini göstərən maddənin kimyəvi strukturu, farmakologiyası, toksikologiyası, həmçinin onlardan sui-istifadə hallarının sayı, miqyasları və xarakteri haqqında məlumatlar əks olunur. EMCDDA beşgünlük müddətdə yeni psixoaktiv maddələrin kimyəvi-farmakoloji xarakteristikaları, Avropoldan, Milli polis orqanlarından əldə edilmiş dövriyyə və istifadə nəticələri haqqında məlumatlar kompleksini ümumiləşdirir və ilkin məruzəni Avropa komissiyasına və Avropa İttifaqının bütün iştirakçı-dövlətlərinə göndərir. Avropa komissiyası yeni psixoaktiv maddənin nəzarət edilən maddələr siyahısına daxil edə və ya əsaslandırmaqla bu siyahıya daxil etməmək barədə qərar çıxara bilər. İkinci halda Avropa Komissiyası Avropa parlamentinə və Avropa Şurasına bu məsələ ilə bağlı belə bir mövqenin səbəblərini və motivlərini göstərməlidir. Avropa İttifaqının iştirakçı-dövlətləri 6 aydan gec olmayaraq özlərinin antinarkotik qanunvericiliklərində uyğun dəyişikliklər etməlidirlər [17, s.80-81].

Qeyd edək ki, bir sıra ölkələrdə maddənin potensial təhlükəli yeni psixoaktiv maddə qəbul edilməsinin sadələşdirilmiş proseduru mövcuddur. Məsələn, İsveç, Latviya, ABŞ-da müxtəlif dövlət orqanları nəzarət altında olmayan, lakin narkotik və ya psixotrop xassələrə malik olması barədə əsaslar

mövcud olduğu təqdirdə bu maddələrin dövriyyəsinə müvəqqəti qadağa qoymaq hüququna malikdirlər [16, s.23-28]. Latviya qanunvericiliyinə görə, xəstəliklərin profilaktikası və onlara nəzarət üzrə Mərkəz yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin hazırlanmasına, əldə edilməsinə, saxlanmasına, daşınması və göndərilməsinə, habelə yayılmasına 12 ay müddətinə qadağa qoya bilər. Belə qərar Latviyada nəzarət altında olan narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının Siyahılarına daxil edilməyən və barələrində erkən qarşısı alınma üzrə Avropa sistemindən informasiya əldə edilmiş və ya ekspertiza idarəsi tərəfindən rəy alınmış yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrə münasibətdə qəbul edilə bilər [23, s.155].

ABŞ-da Narkotiklərlə mübarizə İdarəsinə (DEA) yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddə haqqında informasiya daxil olduqda, bu maddənin uyğun siyahılara daxil edilməsi üzrə sürətli prosedür işə düşür. DEA, ABŞ-nın Sosial xidmət orqanlarını və Səhiyyə Nazirliyini yeni psixoaktiv maddələrin üzərində nəzarətin müəyyən edilməsi niyyəti barədə məlumatlandırır. Nazirlik Qida məhsullarının və tibbi preparatların keyfiyyətinə sanitar nəzarəti üzrə İdarəyə (FDA) maddənin dərman preparatı keyfiyyətində təsdiq olunub-olunmaması, onların kliniki sınaqlarının keçirilib-keçirilməməsi barədə məlumatlar təqdim etməyi tapşırır. Mənfi cavab aldıqda DEA maddənin 1970-ci il tarixli narkotiklər üzərində nəzarət haqqında Aktda göstərilən 8 meyardan yalnız üçü üzrə ekspertiza keçirir və uyğun inzibati qərar qəbul edir [17, s.83-84].

RF-da da bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüş, 2015-ci ildə “Yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələri Reyestrini”nin yaradılması haqqında Federal Qanun qəbul olunmuşdur.

RF-nın 1998-ci il tarixli “Narkotik vasitələr və psixotrop maddələr” haqqında Qanunun (2015-ci il redaksiyasında) 2.2-ci maddəsinin müddəalarına görə maddənin Reyestrə daxil edilməsindən sonra 2 ilədək müddətdə səlahiyyətli orqan tərəfindən bu maddəyə münasibətdə sanitar-epidemioloji tələblərin və ya onun dövriyyəsinə nəzarət tədbirlərinin müəyyən edilməsi haqqında qərar qəbul edilməlidir. Uyğun maddə ilə bağlı sanitar-epidemioloji tələblərin və ya onun dövriyyəsinə nəzarət tədbirlərinin müəyyən edilməsindən sonra bu maddə yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddə statusunu itirir və Reyestrədən çıxarılır [26, s85].

Burada əsas problemlə məsələlərdən biri potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin Reyestrə daxil

edilməsindən sonra onun iki il müddətində bu reyestrə qalması ilə bağlıdır. Reyestrə daxil olan hər bir maddəyə münasibətdə keçirilən ekspert tədqiqatı nəticələrinə görə sanitar-epidemioloji tələblər və ya nəzarət tədbirləri (maddə Konvensiyalarda olan 4 siyahıdan birinə daxil edilir) müəyyən olunmalıdır. Lakin qanunvericilikdə yeni psixoaktiv maddələrlə bağlı sanitar-epidemioloji və ya nəzarət tədbirlərinin müəyyən edilməsi proseduru tam şəkildə işlənilməmişdir. Həmçinin maddənin Reyestrə olduğu 2 il müddətində hansı dövlət qurumunun maddənin təhlükəlilik dərəcəsini qiymətləndirəcəyi də müəyyən olunmamışdır. Daha bir vacib məqam maddələrin yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələr kateqoriyasının aid edilməsi üçün zəruri olan sosial, hüquqi və tibbi əlamətlərdir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, tibbi meyarlar daha dəqiq müəyyən olunmalıdır [12, s.85-86].

Bu ölkədə yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin Reyestrə daxil edilməsinin əsasları qismində maddənin aşağıdakı əlamətlərə uyğun olması çıxış edir:

- insanda narkotik və ya digər toksik sərxoşluq (bihuşluq) vəziyyəti doğura bilməsi;
- bu vəziyyətin insanın həyat və sağlamlığı üçün təhlükəli olması;
- maddənin istehlak məqsədi ilə dövriyyədə olması və bu dövriyyənin sosial təhlükə kəsb edilməsi;
- bu maddələrin 1961 və 1971-ci il tarixli Konvensiyalara əlavə edilən dövriyyəsi qadağan olunan və ya məhdudlaşdırılan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin siyahılarına daxil olmaması;
- maddə ilə bağlı sanitar-epidemioloji tələblər və ya onun dövriyyəsinə nəzarət tədbirlərinin olmaması;
- maddənin istehlakı faktı bu maddənin təsiri altında olan şəxsin tibbi müayinə nəticələri ilə təsdiqini tapmalıdır [19, s.145-146; 24, s.141].

Lakin A.A.Lixoteov və O.A.Reşnyak hesab edirlər ki, tibbi müayinə prosesində yeni psixoaktiv maddənin insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükənin xarakteri və dərəcəsini müəyyən etmək mümkün deyildir. Çünki kimyəvi-toksikoloji laboratoriyada bu və ya digər maddənin qəbulundan irəli gələn sərxoşluq vəziyyəti müəyyən edilir, insan həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəlilik dərəcəsi qiymətləndirilmir [22, s.28].

Bunun üçün kompleks məhkəmə-tibbi, məhkəmə-toksikoloji və məhkəmə fiziki-kimyəvi ekspertizaların tətbiqi və aparılması zəruridir. Yalnız kompleks ekspert tədqiqatları vasitəsilə ekspertizaya təqdim olunmuş maddələrin eyniləşdirilməsi və onların insan həyatı

və sağlamlığı üçün təhlükəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsi həyata keçirilə bilər [24, s.141-142].

V.V.Tixomirova daha bir problemlə məsələyə toxunur və yazır ki, bu maddələr yeni olduğundan onların, yəni yeni psixoaktiv maddələrin kliniki farmakodinamikasının və farmakinetikasının təsvirini əks etdirən xüsusi ədəbiyyat, onların xassə və xüsusiyyətlərinin, əlamətlərinin toplandığı kompüterləşdirilmiş məlumatlar bankı da yoxdur [25, s.25-28].

Beləliklə, deyə bilərik ki, yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən yeni maddənin cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməsi, bu cinayətin predmetinin “yeni potensial psixoaktiv maddələr” olaraq müəyyən edilməsi ilə yeni ekspertiza predmeti və deməli yeni ekspertiza növünün yaranmasını şərtləndirmişdir [26, s.79].

Bu isə yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin ekspertiza icraatının elmi-nəzəri, metodoloji, metodiki, təşkilati-texniki, texnoloji və prosessual əsaslarının işlənilib hazırlanmasını zəruri edir.

Şərh olunanlar nəzərə alınmaqla hesab edirik ki, cinayət qanunvericiliyinin və ekspert fəaliyyətinin məqsədləri üçün yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin anlayışının, hüquqi və sosial-tibbi mahiyyətinin, xassə və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və qanunvericilikdə, o cümlədən cinayət qanunvericiliyində uyğun dəyişikliklər edilməsi aktual olmaqla elmi-təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunanları, həmçinin perspektivdə xarici

ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla AR cinayət qanunvericiliyində yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunma ehtimalının yüksəkliyini nəzərə almaqla ölkə ərazisində yeni psixoaktiv maddələrin dövriyyəsinin qarşısının alınması üzrə tədbirlər sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilməlidir:

- yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin reyestrinin yaradılması və bu məqsədlə uyğun normativ-hüquqi aktların, o cümlədən qanunların işlənilib hazırlanaraq qəbul edilməsi;

- ölkə ərazisində yeni sintetik psixoaktiv maddələrin dövriyyəsinə qanunvericilik nəzarəti tədbirlərinin müəyyən edilməsinin normativ-hüquqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- Azərbaycanın ekspertiza idarələrinin yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin tədqiqatı üçün müasir fiziki-kimyəvi avadanlıqlarla, ən müasir cihaz və qurğularla, materiallarla təmin edilməsi;

- yeni psixoaktiv maddələrin ekspertiza icraatının, bu sahədə ekspert tədqiqatlarının elmi-nəzəri, metodoloji, metodiki və texnoloji əsaslarının yaradılması;

- ekspertiza idarələrinin bu istiqamətdə informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi (yeni psixoaktiv maddələrin kütlə-spektrləri, onların strukturu və xassələri haqqında avtomatlaşdırılmış məlumatlar bankının daimi əsaslarla yenilənməsi, onların tədqiqatının yeni yanaşma və metodiki materiallarla təmin edilməsi və s.).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavadov F.M., Abdullayev Y.S. Narkomaniya və narkotizm. Bakı, 2004, s.5
2. Quliyev V.S. Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi: cinayət-hüquqi və kriminoloji təhlil. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2025.
3. Narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən sui-istifadə edən şəxslərin müəyyənləşdirilməsinə kömək üçün metodik tövsiyələr. Bakı, 2021.
4. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizənin nəticəsinə dair illik hesabat. Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının daimi fəaliyyət göstərən İşçi qrupu Bakı: 2024.
5. Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2025-2030-cu illər üzrə Dövlət Proqramı.
6. Vari M., Monnocchi G., Tittarelli R. New Psychoactive Substances: Evolution in the Exchange of information and innovative Legal Responses in the European Union//Int.J.Envir. Res. Public Health. 2020. Nov. 23.17(22). p.8704-8719.
7. UNODC Early Warning Advisory on New Psychoactive Substances. What are NPS//URL: <http://>

www.unodc.org/LSS/Page/NPS

8. www.unodc.org/document/scientific/Global_SMART-Update_2018_Vol.14.
9. Алтынбекова Г.И., Прилуцкая М.В., Садвакасова Г.А. Анализ ситуации потребления новых психоактивных веществ в Республике Казахстан//Наука и здравоохранение. 2022, № 5(24), с.220-225.
10. Апель А.Л., Бобьянская Н.С. Классификация психоактивных веществ, наркотиков в системе ПАВ//Антинаркотическая безопасность. 2013. №1, с.25-29.
11. Бычкова А.М. Новые потенциально опасные психоактивные вещества: неадекватность правового регулирования на вызовы наркорынка//Известия Иркутской государственной экономической академии. 2016. Т.26. №3, с.485-486.
12. Вершицкая Г.В. Правовые аспекты незаконного оборота новых потенциально опасных психоактивных веществ//Вестник Поволжского института управления. 2018. Том 18. №1, с.81-87.
13. Доклад Международного комитета по контролю над наркотиками за 2014 год. Нью-Йорк: ООН, 2015.
14. Доклад Международного комитета по контролю над наркотиками за 2019 год. Нью-Йорк: ООН, 2020.
15. Зиновьев В.В. О зарубежном опыте правового регулирования оборота новых психоактивных веществ//Наркология. 2014. №11, с.23-28.
16. Зотова Е.П. Новые психоактивные вещества – эпидемия XXI века//Здравоохранение: опыт и инновации. 2020. №3, с.53-56.
17. Кириленко В.П., Молоковский Д.С. Международно-правовые аспекты за оборотом новых психоактивных веществ// Евразийская интеграция: экономика, право, политика. 2022. №1, с.79
18. Кирилишин В.А. Об активизации противодействия распространению новых видов синтетических психоактивных веществ на национальном и международном уровнях//Наркоконтроль. 2014. №4, с.30-33.
19. Корма В.Д. Опасные вещества и их классификация в криминалистике//Актуальные проблемы российского права. 2018. №5(90), с.143-146.
20. Кухарук В.В. Новые психоактивные вещества как современный фактор угрозы безопасности здоровью населения//Право и политика. 2021. №2, с.61-68.
21. Ленчик М.В. Пути совершенствования национального законодательства, направленного на противодействия распространению «дизайнерской» наркомании//Вестник Сибирского юридического института ФСКН России. 2014. №4(17), с.53-62.
22. Лихолетов А.А., Решняк О.А. Противодействие новым потенциально опасным психоактивным веществам: проблемы правоприменения //Наркокон-троль. 2015. №2.
23. Понимание рынка синтетических наркотиков: фактор НПВ//Вестник глобальной программы SMART (изд. УНП ООН). 2018. Вып.19(март).
24. Пономаренко Е.В. Совершенствование уголовного законодательства в части незаконного оборота новых потенциально опасных психоактивных веществ// Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2018. №3(122), с.154-160.
25. Темботова М.А. Реестр новых потенциально опасных психоактивных веществ, оборот которых в РФ запрещен: вопросы нормативно-правового регулирования//Актуальные проблемы российского права. 2018. №2(87), с.139-142.
26. Тихомирова В.В. Правовые механизмы борьбы с незаконным оборотом синтетических психоактивных веществ//Эксперт-криминалист. 2014. №2, с.25-28.
27. Федоров А.В. Правовая составляющая определения новых потенциально опасных веществ для целей уголовного законодательства и экспертной деятельности//Вестник университета им. О.Е.Кутафина (МГЮА). 2016. №2, с.77-88.

X Ü L A S Ə

Məqalədə yeni psixoaktiv maddələrin dövriyyəsinin bir sıra hüquqi aspektləri nəzərdən keçirilmişdir. Yeni psixoaktiv maddələrin anlayışı verilmiş, əlamətləri göstərilmişdir. BMT-nin, Avropa İttifaqının səlahiyyətli qurumlarının yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı hallarının artmasına, yayılması miqyaslarının genişlənməsinə münasibəti qeyd olunmuş, bu təhlükəli meyllərin qarşısının alınması üzrə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin bəzi istiqamətləri göstərilmişdir. Həmçinin yeni psixoaktiv maddələrin sintezləşdirilməsinin (istehsalının), onların leqal və qeyri-leqal bazara daxil olmasının təhlükəli templəri və miqyaslarının dünyanın bir sıra dövlətlərini onların qanunsuz dövriyyəsinə qarşıdurma üzrə cinayət-hüquqi tədbirlərin qəbulunu, qanunvericilik sistemlərinə uyğun müddələrin və normaların daxil edilməsinə vadar etdiyi qeyd olunmuş, xüsusi halda Macarıstan, Böyük Britaniya, Yeni Zelandiya, Avstriya, Rumıniya, İrlandiya, Gürcüstan, RF və sair kimi ölkələrdə yeni psixoaktiv maddələrin dövriyyəsinin qarşısının alınması məqsədilə qəbul edilən və hazırda qüvvədə olan hüquqi vasitələr, o cümlədən cinayət qanunvericiliyi təhlil edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, yeni psixoaktiv maddələrin istehlakı hallarının artması, bu maddələrin daha da geniş yayılma meylləri, onların istehlakının, qeyri-tibbi məqsədlərlə sui-istifadə hallarının artması, bunun insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə kəsb etməsi nəzərə alınmaqla qeyd olunan ölkələrdə bu maddələrə münasibətdə xüsusi qanunvericilik aktları qəbul edilmiş, mövcud qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər və əlavələr edilmiş, onların dövriyyəsinin cinayət-hüquqi vasitələrlə qarşısının alınması üçün cinayət qanunvericiliyinə yeni norma və müddəalar əlavə edilmişdir. Qeyd olunanları, həmçinin yaxın gələcəkdə Azərbaycanın da oxşar problemə üzləşə biləcəyi nəzərə alınmaqla cinayət qanunvericiliyində yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunmasının məqsədəuyğunluğu, Azərbaycan hüquqşünasları arasında da artıq belə bir təkliflə çıxış edənlərin olduğu göstərilmişdir. Bu məqsədlə xüsusi halda bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi qeyd olunmuşdur.

LEGAL ASPECTS OF THE CIRCULATION OF NEW PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

NAİLA KHALILOVA

*Head of the Sumgayit Regional Department of the Forensic
Science Center of the Ministry of Justice*

SUMMARY

The article considers a number of legal aspects of the circulation of new psychoactive substances. The concept of new psychoactive substances is given, its signs are indicated. The attitude of the competent bodies of the UN and the European Union to the increase in cases of consumption of new psychoactive substances, the expansion of the scale of their distribution is noted, some directions of the activities of international organizations to prevent these dangerous trends are indicated. It is also noted that the dangerous pace and scale of the synthesis (production) of new psychoactive substances, their entry into the legal and illegal market have forced a number of countries of the world to adopt criminal-legal measures to combat their illegal circulation, to include appropriate provisions and norms in their legislative systems, in particular, the legal instruments adopted and currently in force in countries such as Hungary, Great Britain, New Zealand, Austria, Romania, Ireland, Georgia, the Russian Federation and others are analyzed.

It is shown that taking into account the increase in the consumption of new psychoactive substances, the tendencies of their wider spread, the increase in their consumption, abuse for non-medical purposes, and the danger to people's life and health, special legislative acts have been adopted in the mentioned countries regarding these substances, certain changes and additions have been made to the existing

legislation, and new norms and provisions have been added to the criminal legislation to prevent their circulation by criminal-legal means. Taking into account the above, as well as the fact that Azerbaijan may face a similar problem in the near future, it is indicated that it is appropriate to establish criminal liability in criminal legislation for the illegal circulation of new potentially dangerous psychoactive substances, and that there are already some Azerbaijani lawyers who have made such a proposal. For this purpose, the necessity of implementing a number of measures in this particular case has been noted.

YENİ PSİKOAKTİF MADDELERİN DOLAŞIMININ HUKUKİ YÖNLERİ

NAILA KHALILOVA

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Sumgayıt Bölge Dairesi Başkanı*

ÖZET

Makale, yeni psikoaktif maddelerin dolaşımının çeşitli yasal yönlerini ele almaktadır. Yeni psikoaktif madde kavramı verilmekte ve belirtileri gösterilmektedir. BM ve Avrupa Birliği yetkili organlarının yeni psikoaktif madde tüketimindeki artışa karşı tutumu, dağıtımlarının kapsamının genişlemesi ve uluslararası kuruluşların bu tehlikeli eğilimleri önlemek için faaliyetlerinin bazı yönleri belirtilmektedir. Ayrıca, yeni psikoaktif maddelerin sentezlenmesinin (üretimnin) tehlikeli hızı ve kapsamı ile yasal ve yasadışı pazara girmelerinin, dünyanın birçok ülkesini yasadışı dolaşımlarıyla mücadele etmek için cezai-hukuki önlemler almaya, mevzuat sistemlerine uygun hükümler ve normlar eklemeye, özellikle Macaristan, Büyük Britanya, Yeni Zelanda, Avusturya, Romanya, İrlanda, Gürcistan, Rusya Federasyonu ve diğer ülkelerde kabul edilen ve halen yürürlükte olan yasal düzenlemelere değinilmektedir.

Yeni psikoaktif maddelerin tüketimindeki artış, bunların daha geniş bir alana yayılma eğilimleri, tüketimlerinin artması, tıbbi olmayan amaçlarla kötüye kullanılmaları ve insan hayatı ve sağlığı için oluşturdukları tehlike göz önüne alındığında, anılan ülkelerde bu maddelerle ilgili özel yasal düzenlemeler çıkarılmış, mevcut mevzuatta bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmış ve ceza hukuku mevzuatına, bu maddelerin cezai hukuki yollarla dolaşımını önlemek için yeni normlar ve hükümler eklenmiştir. Yukarıdakiler ve Azerbaycan'ın yakın gelecekte benzer bir sorunla karşı karşıya kalabileceği göz önüne alındığında, potansiyel olarak tehlikeli yeni psikoaktif maddelerin yasadışı dolaşımı için ceza mevzuatında cezai sorumluluk düzenlemesinin uygun olduğu ve halihazırda böyle bir öneride bulunan bazı Azerbaycanlı hukukçuların bulunduğu belirtilmektedir. Bu amaçla, bu özel durumda bir dizi önlemin uygulanmasının gerekliliği belirtilmiştir.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОБОРОТА НОВЫХ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ

НАИЛЯ ХАЛИЛОВА

*Начальник Сумгаитского регионального управления
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается ряд правовых аспектов оборота новых психоактивных веществ. Дано понятие новых психоактивных веществ, указаны их признаки. Отмечено отношение компетентных органов ООН и Европейского союза к росту случаев потребления новых психоактивных веществ,

расширению масштабов их распространения, обозначены некоторые направления деятельности международных организаций по предотвращению этих опасных тенденций. Также отмечено, что опасные темпы и масштабы синтеза (производства) новых психоактивных веществ, их выход на легальный и нелегальный рынок вынудили ряд стран мира принять уголовно-правовые меры по борьбе с их незаконным оборотом, включить соответствующие положения и нормы в свои законодательные системы. В частности, анализируются правовые акты, принятые и действующие в таких странах, как Венгрия, Великобритания, Новая Зеландия, Австрия, Румыния, Ирландия, Грузия, Российская Федерация и других. Показано, что, учитывая рост потребления новых психоактивных веществ, тенденции их более широкого распространения, рост потребления, злоупотребления ими в немедицинских целях, а также опасность для жизни и здоровья людей, в указанных странах приняты специальные законодательные акты в отношении этих веществ, внесены определенные изменения и дополнения в действующее законодательство, а также добавлены новые нормы и положения в уголовное законодательство, направленные на предотвращение их оборота уголовно-правовыми средствами. Учитывая вышеизложенное, а также тот факт, что Азербайджан может столкнуться с аналогичной проблемой в ближайшем будущем, указывается на целесообразность установления в уголовном законодательстве уголовной ответственности за незаконный оборот новых потенциально опасных психоактивных веществ, и что некоторые азербайджанские юристы уже выступили с таким предложением. С этой целью отмечена необходимость реализации ряда мер в данном конкретном случае.

Rəyçi: Fiziki-kimyəvi ekspertizalar şöbəsinin rəisi N.E.Sadiqova

Təqdim edən: N.N.Xəlilova

Daxil olma tarixi: 05.09.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.79-87

QAMƏT YAQUBOV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Bioloji ekspertizalar şöbəsinin eksperti
E-mail: qamet.yaqubov@justice.gov.az

GÜLŞƏN HÜMMƏTOVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Fiziki-kimyəvi ekspertizalar şöbəsinin eksperti
E-mail: gulshen.hummatova@justice.gov.az
DOI: <https://doi.org/10.64498/LQSC9460>

QARA KÜRÜNÜN SAXTALAŞDIRILMASI, İDENTİFİKASIYASI VƏ KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏT

Açar sözlər: kürü məhsulları, nərə cinsli balıqlar, saxtalaşdırma, delikates, balıq xammalı, tədqiqat

Key words: caviar products, sturgeon, adulteration, delicacy, fish raw materials, research

Anahtar kelimələr: havyar ürünleri, mersin balığı, sahtecilik, lezzet, balıq hammaddeleri, araştırma

Ключевые слова: икорная продукция, осетровые, фальсификация, ароматизатор, рыбное сырье, исследования.

Kürü" - əsasən nərə cinsli, kefal, durna, sazan və s. balıqlardan diri halda sağlaraq, yaxud da qarın nahiyəsi parçalanaraq çıxarılan yumurtaların yuyulduqdan sonra xaşlama, quru və ya yaş duzlama, hisə vermə yolu ilə əldə edilən, zəruri hallarda müxtəlif qatışıqlar da əlavə olunaraq hazırlanan və isidilərək qablaşdırılan balıq məhsuludur.

Kürü - soyuq delikates qəlyanaltıdır. Həm konservləşdirilmiş, həm də təzə halda süfrəyə verilir. Bu məhsulun qida kimi insan orqanizminə böyük faydaları vardır. Belə ki, qara kürü orqanizmdə kollagen və elastin maddələrin sintezini aktivləşdirməklə dərinin qocalmasının qarşısını alır, hətta demək olar ki, cavanlaşdırır (kosmetik sənayedə onun bu xüsusiyyətindən müxtəlif dəri kremlərinin hazırlanmasında istifadə olunur). Qara kürüdə 24-28% zülali maddə, 16-18% yağ, 1,0-3,5% mineral maddələr, o cümlədən yod, fosfor, kükürd, kalsium, kalium, maqnezium, dəmir, manqan və s. elementlər olur. Bundan əlavə məhsulun tərkibində boy artırıcı və insan orqanizminin normal inkişafı üçün əvəz olunmaz A, B1, B2, B12, D, C, PP, E, H vitaminləri və digər vitaminəbənzər maddələr vardır.

Kürü yağında olan yarı doymamış karbohidrogen yağ turşuları kompleksi - "Omega 3" ürək, qan-damar, dəri, aşağı ətraf xəstəliklərinin müalicəsində çox faydalıdır. Qara kürünün tərkibində xeyli miqdarda aminoturşular vardır ki, onlardan ən əhəmiyyətli

hesab edilən lesitin biostimullaşdırıcı təsirə malikdir.

Hal-hazırda Azərbaycanın ərzaq bazarlarında kürü məhsulları geniş yer tutur. Əvvəllər bir qab kürü əldə edən alıcı bunu böyük müvəffəqiyyət hesab edirdisə, hal-hazırda bu məhsulu marketlərdən əldə etmək mümkündür. Marketlərdə olan kürü məhsulları yeni növlər və müxtəlif qablaşdırmalarda alıcını cəlb edir. Bu cür müxtəlif çoxçəşidlilik bəzən alıcının keyfiyyətli mal seçimini çətinləşdirir. Faydalı məhsul olan qara kürüyə olan tələbatın çoxluğu əlavə qazanc əldə etməyə niyyətlenen bəzi istehsalçıları və satıcıları həmin məhsulu saxtalaşdırmağa və yaxud həcmi sünü olaraq artırmağa yönəldir. Bu cür hallarla rastlaşan istehlakçıların haqlı şikayətləri qara kürü məhsullarını məhkəmə ekspertizasının obyektinə çevirir.

Kürü məhsulları ilə bağlı təyin olunan ekspertizalar zamanı aşağıdakı suallar üzrə tədqiqatlar aparılır:

- Təqdim olunan məhsul yeyinti məhsuluna aiddirmi? Əgər aiddirsə, hansı növə aiddir? Onun adı və təyinatının müəyyən edilməsi
- Təqdim olunan məhsul yeyinti məhsulu və xammal tədqiqat aparılması üçün yararlıdır mı?
- Təqdim olunan məhsul emalına, qablaşdırılmasına, markalanmasına görə hansı üsulla (zavod və ya kустar) istehsal olunmuşdur?
- Məhsulun kütləsi nə qədər təşkil edir?
- Təqdim olunan məhsulun keyfiyyət göstəriciləri qüvvədə olan standartlara, sanitariya

tələblərinə (toksik elementlərin miqdarına görə) cavab verirmi?

• Təqdim olunan məhsulda saxtalaşdırma əlamətləri varmı, müsbət halda onlar nədən ibarətdir?

• Təqdim olunan məhsulların qablaşdırılması, markalanması və digər əmtəə göstəriciləri mövcud standartlara uyğundurmu? Əgər uyğun deyilsə, bunlar nədən ibarətdir?

Kürü məhsulları - yetişmiş balıq kürüsünün xarab olmağa qarşı davamlılığının təmin edilməsi üçün pasterizə olunmuş hermetik metal, şüşə qablara və ya çəlləklərə qablaşdırılmaqla hazırlanmış qida məhsullarıdır.

Balıq xammalının növünə, emalına və əlavələrinə görə aşağıdakı növlərdə kürü məhsulları istehsal olunur:

- Nərə balığının növlərindən alınan kürü;
- Qızıl balıqdan alınan kürü;
- Delikates duzlu kürü.

Dad və qida xüsusiyyətlərinə görə nərə cinslərindən: ağ balıq, çökə balığı, uzunburun balıq və nərə balığından alınan kürülər daha dəyərlidirlər. Lakin "qara" adı bəzən heç də kürünün əsl rənginə uyğun olmur. Belə ki, əksinə kürücük nə qədər açıq rəngdə olarsa, bir o qədər daha qiymətli hesab olunur. Məsələn, ən keyfiyyətli kürü (altmış yaşdan böyük olan nərə cinsli balıqlardan əldə edilir) kəhrəba rəngindədir. Keyfiyyətli nərə kürüsünün rəngi gümüşü-qaradan gümüşü-qəhvəyi rəngədək olur. Bu cür kürü zəif hiss edilən balıq aromasına, parlaqlığa, eyni ölçülü, bir-birinə yapışmayan kürücüklərə malik olur.

Ağ balıq kürüsü qidalılıq dəyərinə görə birinci sıradadır və ən bahalı kürü hesab edilir. Kürücükləri digərləri ilə müqayisədə ən böyükdür (ölçüləri 3.5 mm-dək çatır və digərlərindən böyüklüyünə görə fərqlənir), sədəfi-boz rəngdədirlər və tamına görə meşə fındığını xatırladırlar. Kürücüklərin pərdəsi çox zərifdir və buna görə də sanki ağızda əriyir. Bu kürünün arxasınca çökə balığının kürüsü diqqətə layiqdir. Onun rəngi nəm asfalt örtüyünün rənginə uyğundur və kürücüyü ölçüsünə görə digərlərindən daha kiçikdir, lakin faydalılığına görə ağ balıq kürüsündən geri qalmır.

Uzunburun balığın kürüsü həqiqətən də adına uyğun olaraq qara rəngdədir, dənəciklərin ölçüsü 1mm-dək olur, tərkibində çox miqdarda yağ və zülallar vardır.

Nərə balığının kürüsü adətən qəhvəyi rəngdə olur, dənəciklər orta ölçüdədir (2,5 mm-dək), tamına görə uzunburun balığın kürüsündən daha xoşagələndir.

Qablaşdırma zamanı növünə görə kürü məhsulu müvafiq rənglərdə qablara yığılır: ağ balığın və çökə balığının kürüsü göy rəngli, uzunburun balığın kürüsü-sarı rəngli, nərə balığının kürüsü isə qapaqlarında qırmızı rəngli naxışları (adətən balıq şəkli) olan şüşə qablara yığılır.

Hazırlanma mərhələlərində görünüşünə görə kürü 3 növə ayrılır:

- dənəvari;
- sıxılmış;
- təmizlənmiş.

Nərə cinsli balıqlardan dənəvari, sıxılmış və yastıq kürüsü alınır. Bunlardan əlavə emalından asılı olaraq xəlbirdən keçirilmiş, qaxac edilmiş kürü məhsulları da istehsal edilir. Kürünün əsas konservləşdirilmə üsulu duzlamadır. Balıqlar tutulduqdan sonra onlar qansızlaşdırılır, yuyulur, qarın boşluğunu ehtiyatla açılaraq kürü yastıqları çıxarılır. Emal edənə qədər kürünü 20C -dən mənfi 10C arasında 4-5 saatdan çox saxlamaq olmaz.

Ən dəyərli hesab edilən dənəvari kürünün istehsalı zamanı ancaq yetişmiş, yastığından asan ayrılacaq kürü toplanılır. Narın və quru süfrə duzu əlavə olunmaqla bankalara qablaşdırılır. Banka kürüsü bir qədər aşağı duzluluğa malik olur, belə ki, duzlanmada məhsulun ümumi çəkisinin 5%-i qədər xörək duzundan istifadə olunur və belə məhsul digər məhsullarla müqayisədə daha az saxlanma müddətinə (2-2.5 ay) malik olur. Məhsulu bankalara ağzının kənarlarındakı doldurmaqla bağlayıb, qapağın üzərindən basılmanı təmin edirlər. Bu qayda ilə doldurulma məhsulun zavod üsulu ilə istehsalını sübut edir (kürünün səthi güzgü kimi hamar və parlaq, qapağın alt səthi isə dənəcik yapışmadan quru vəziyyətdə olur).

Çəllək kürüsü bir qədər kobud alınır, belə ki, onun duzlanmasında 10% -li duzdan istifadə olunur. Pasterizə etmə sayəsində kürü şüşə bankada səkkiz ayadək, metal qabda bir ilədək saxlanıla bilər, lakin dad və qida xüsusiyyətləri dəyişə bilər.

Təzə kürüdən, həmçinin sıxılmış kürü də alınır. Onun istehsalında kürüçüklərin yatağından ayrılması tələb olunmur və duzlanmasında xüsusi duz məhlulundan istifadə edilir. Nəticədə xəff presləmə sayəsində kürü həmcins kütləyə çevrilir və bankalara doldurulur. Belə məhsul səkkiz ay saxlanıla bilər.

Kürü məhsulu üzrə ekspertiza tədqiqatı həmin məhsulun saxtalaşdırılma üsullarının müəyyən edilməsinə əsasən aparılır. Bu zaman aşağıdakı saxtalaşdırılma qaydaları və növləri ortaya çıxır:

Çeşid saxtalaşdırılması- kürü məhsulunun bir növünün digəri ilə dəyişdirilməsi, yəni markalanma adının məhsulun növünə uyğun olmaması.

Qiymətli kürü məhsullarının süni kürü məhsulları ilə dəyişdirilməsi - son illərdə süni qara kürü istehsalı texnologiyasının ortaya çıxması ilə geniş yayılmışdır. İstehsalçılar xarici əlamətlərinə görə süni kürünün təbii kürüyə bənzərliyinə nail olmuşdurlar. Lakin konsistensiya və aromat əlamətlərinin oxşarlığı baxımından məqsədlərinə nail olmamışdılar. Hətta kürüdən ən az istifadə edən istehlakçı belə həmin kürünün saxta olduğunu ayırd edə bilər. Bu cür saxtalaşdırma aşağıdakı əlamətlərdən ibarətdir:

1) təbii kürü zəif balıq qoxusu verməlidir, saxta kürü isə süni aromatlandırıcının vasitəsilə kəskin siyəmək balığının qoxusunu verir;

2) təbii kürü əzilərkən ağızda sıçrayır və partlayır, süni kürü isə əzilərkən adi jelatin kimi dişlərə yapışır;

Lakin bu incəlikləri bir çox istifadəçilər bilmir və bundan istifadə edən saxtakarlar jelatindən alınan qara (və yaxud qırmızı) kürünü təbii kürü adı altında müştərilərə satırlar.

Kürü məhsullarının saxtalaşdırılması aşağıdakı formalarda ortaya çıxır:

- reseptur tərkibinin pozulması;
- kənar əlavələrin tərkibə daxil edilməsi;
- Texnoloji prosesin və saxlanma şəraitinin pozulması;
- Çəkiyə görə saxtalaşdırma;
- İnformasiya saxtalaşdırması.

Qara kürünün reseptur tərkibinin pozulması tərkibinə lazımından artıq miqdarlarda xörək duzunun (bu cür kürü kəskin duzlu olur), bor turşusunun (anseptik olaraq) əlavə edilməsi ilə əlaqəlidir.

Kənar əlavələrin tərkibə daxil edilməsi dedikdə, təbii kürüyə hissə-hissə süni kürünün qatılması nəzərdə tutulur, yəni çəki süni surətdə artırılır. Təbii kürü kütləsinə 15-20%-dək süni kürü qatıldıqda, bu cür saxtalaşdırmanı orqanoleptik üsulla (duyğu üzvləri vasitəsilə hiss etmə) müəyyən etmək mümkün deyildir. Bu əlamətin yalnız instrumental ekspertiza üsulları ilə təyin edilməsi mümkündür.

Kürü məhsulları yalnız təzə xammaldan hazırlanır. Kürü məhsulları üçün heç bir dondurulma texnologiyası mövcud deyildir. Buna görə də kürü dəniz sahilində yerləşən müəssisə və ya üzücü məntəqələrdə istehsal edilir.

Çəkiyə görə saxtalaşdırılma zamanı - məhsulla birlikdə qabın çəkisi bağlamanın üzərindəki çəki göstəricisindən aşağı olur. Bunu dəqiqləşdirmək üçün müvafiq elektron tərəzilərdən istifadə edilir.

İnformasiya saxtalaşdırılması - çox zaman istehlakçını qablaşdırma üzərindəki məhsul barəsində qeyri-səhih olan informasiyanın olması zəminində ortaya çıxır. Belə məlumatlara aşağıdakılar aiddir:

- Məhsulun adı;
- Məhsulun istehsalçısı (şirkətin adı);
- Məhsulun miqdarı;
- Tərkibə daxil edilən qida əlavələri.

Qabın qapağında qabarıq formada basma yazılar (son istehsal tarixi, məhsulun kodu və s.) olmalıdır. Əgər yazılar qabarıq deyil, batmış vəziyyətdə olarsa, deməli məhsul saxtadır.

İnformasiya saxtalaşdırılmasına, həmçinin keyfiyyət sertifikatının, gömrük sənədlərinin, ştrix kodunun, kürü məhsulunun istehsal tarixi və s. saxtalaşdırılması da daxildir.

Azərbaycanda əsasən nəre cinsli balıqdan kürü məhsulu istehsal olunur. Bu məhsulun nişanlanması onun saxtalaşdırılmasının qarşısının alınmasında müsbət əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 9 noyabr 2005-ci il tarixli 206 nömrəli qərarına əsasən “Nəre cinsli balıq ehtiyatlarının istifadəsi və dövriyyəsinin tənzimlənməsi Qaydaları”nın 6-cı bəndində kürünün dövriyyəsinə və eyniləşdirilməsinə (identifikasiyasına) universal nişanlama qaydası verilmişdir. Həmin qaydaya əsasən kommərsiya və qeyri-kommərsiya məqsədləri üçün istehsal edilən, daxildə və xaricə realizə olunan kürünün universal nişanlama qaydası - CİTES Konvensiyasının tələblərinə uyğun hər ilkin qabın üzərində emal müəssisələri tərəfindən birdəfəlik istifadə edilən etiketin yapışdırılmasından ibarətdir və etikətlərdə aşağıdakılar əks olunmalıdır:

- növün standart kodu;
- kürünün mənbəyinin kodu;
- ölkənin ikihərflı İSO kodu;
- tutulma ili;
- emal müəssisəsinin dövlət qeydiyyatı kodu;
- malın partiyasının eyniləşdirmə nömrəsi.

Çox zaman istehlakçı qarşısında kürü məhsulunun təzəliyi ilə bağlı sual yaranır. Təzə məhsulu ayırd etmək və saxlamaq üçün aşağıdakı əlamətlərə diqqət vermək məqsəduyğundur:

- Qara kürünün xarici əlamətlərinə əsasən – kürüçüklər elastik və formaca aydın seçilməli, bir-birindən asanca ayrılmalı, aromatu və dadı növünə uyğun olmalıdır;
- Düzgün saxlanma şəraiti olmalı - nəre balığının kürüsü -2°C –dən 4°C-dək temperaturda saxlanılmalı və açıq banka bir həftə ərzində istifadə

olunmalıdır.

- Bankanın içərisindəki məhsulun su ilə təmas etməməsi - əks təqdirdə bakteriyaların inkişafı üçün mühit yaranır.

Ölkəmizdə nəre cinsli balıqlardan alınan dənəvari qara kürünün üç çeşidi üzrə (yüksək, I, II) keyfiyyət göstəricilərinə (texniki şərtlərinə) Azərbaycanın da qoşulduğu dövlətlərarası QOST 7442-2002

standartı üzrə nəzarət aparılır. Bu standartta əsasən üç çeşiddə kürünün orqanoleptik əlamətləri – xarici görünüşü, rəngi, konsistensiyası və vəziyyəti, dad və qoxusu, fiziki-kimyəvi göstəriciləri-xörək duzunun kütlə payı, ağır metallar, kənar qarışıqlar, pestisidlər, radionuklidlər və mikrobioloji göstəricilər müəyyən edilir.

1. Orqanoleptik əlamətlərə görə dənəvər qara kürü məhsulu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

Göstərici	Çeşidlərin xüsusiyyətləri		
	yüksək	birinci	ikinci
Xarici görünüşü	Eyni növə aid balıqdan alınan məhsulda kürücüyün ölçüsü:		
	Iri və orta	Iri, orta və xırda kürüçüklərin ölçüsündə çüzi fəqlərinin olmasına yol verilir	Iri, orta və xırda kürüçüklərin ölçüsündə fəqlərin olmasına yol verilir
Rəngi	Balığın növünə uyğun həmrəng		
	a ç i q b o z r ə n g d ə n t ü n d b o z r ə n g ə d ə k	açıq boz rəngdən qara rəngədək	
	kürüçük- lərin rəng lərində fərqə yol verilmir	kürüçüklərin rənglərində fərqə yol verilir (acıq boz və qara rəngli kürüçüklərin qarışdırılmaması şərtilə)	kürüçüklərin rənglərində fərqə yol verilir
Göstərici	Çeşidlərin xüsusiyyətləri		
	yüksək	birinci	ikinci
Konsistensiya və vəziyyəti	Seçiləndir- kürüçüklər biri digərindən asan ayrılır		
		nəm təhər və ya sıx vəziyyətdə olmalarına; birinin digərindən zəif aralanmasına yol verilir	nəm təhər və ya sıx vəziyyətdə olmalarına; birinin digərindən aralanması zamanı kürüçük pərdəsinin qismən zədələnməsinə yol verilir
Dadı və qoxusu	Balığın növünə görə xarakterik, kənar dad və qoxusuz		

		dəniz otunun əhəmiyyətsiz dərəcədə hiss ediləcək təbii təmi	dəniz otunun və çamurun hiss ediləcək təbii təmi
--	--	---	--

2. Kimyəvi göstəricilərinə görə dənəvari qara kürü məhsulu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

Göstərici	Çeşidlərin xüsusiyyətləri		
	yüksək	birinci	ikinci
Xörək duzunun kütlə payı,%	3.5-5.0		
Kənar qarışıqlar	Yol verilmir		

3. Kürü məhsullarının tərkibində toksiki elementlərin, pestisidlərin, radionuklidlərin miqdarına və mikrobioloji göstəricilərə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən “Qida məhsullarının təhlükəsizliyinə və qida dəyərliliyinə gigiyenik tələblər” Sanitariya -epidemioloji qaydalar və normativlərə əsasən nəzarət olunur:

Balıq kürüləri və toxumları, onlardan alınan məhsullar; kürülərin analoqları	Toksiki elementlər:		Yol verilən hədd, mq/kq, çox olmamalı	
	qurğuşun		1,0	
	arsen		1,0	
	kadmium		1,0	
	civə		0,2	
	Pestisidlər:			
	Heksaxlorcikloheksan (α,β,γ - izomerlər)		0,2	
	DDT və onun metabolitləri		2,0	
Balıq kürüləri və toxumları, onlardan alınan məhsullar; kürülərin analoqları	Radionuklidlər Bk/kq:			
	Sezium - 137		130	
	Stronsium - 90		100	

Mikrobioloji göstəricilər:								
N ə r ə balığının kürüsü	MAFAnMM, KƏGV/qr, çox olmamalı	Məhsulun kütləsində (qr) yol verilmir				Kif KƏGV/ qr, çox olma- malı	Maya, KƏGV/ qr, çox olma- malı	QEYD
		B Ç Q B (kolifor- malar)	S. Au- reus	Sulfitre- duksiya- e d i c i klostridilər	Patogenlər, o c ü m l ə d ə n salmonel- lalar			
Bankada d ə n l i , sıxılmış	$1 \cdot 10^4$	1,0	1,0	1,0	25	50	50	
Pasterizə edilmiş, dənli	$1 \cdot 10^3$	1,0	1,0	1,0	25	0,1*	0,1*	Kütləsinə (qr) yol verilmir
Sıxılmış, duzlanmış, az duzlan- mış	$5 \cdot 10^4$	1,0	1,0	1,0	25	50	100	

Ədəbiyyat siyahısı:

- ГОСТ 7442 -2002. Икра зернистая осетровых рыб. Технические условия.
- AZ SN “Qida məhsullarının təhlükəsizliyinə və qida dəyərliliyinə gigiyenik tələblər”. Sanitariya-epidemioloji qaydalar və normativlər.
- Филиппова С.В. Новое в стандартах на икру //Рыбпром, 2009. №1. с. 17-19.
- Серегин И.Г., Дунченко Н.И., Михалева Л.П. Ветеринарно-санитарная экспертиза икры рыбной. М.: ДеЛи принт, 2009, 100 с
- Сафронова Т.М., Дацун В.М. Сырье и материалы рыбной промышленности. М.: Мир, 2004, 272 с.
- Рубцова Т.Е., Копыленко I.P. Пищевая ценность икры лососевых рыб // Рыбпром, 2009. №1. с. 8-11.
- Позняковский В.М. Экспертиза рыбы, рыбопродуктов и нерыбных объектов водного промысла. Качество и безопасность / В.М. Поздняковский и др. Новосибирск.: Сибирское университетское изд-во, 2005, 311 с.
- Радакова Т.Н. Икра и икорные продукты на мировом рынке // Рыбпром, 2009. № 1. с. 6-7.
- Леванидов И.П., Бухрякова Л.К. Физико-химические свойства икры лососевых//Известия ТИНРО, 1963. Т. 19. с.201-214.
- Леванидов И.П., Теплицкая А.М., Решетник М.С. О замене буры при приготовлении зернистой лососевой икры //Сборник научных трудов ТИНРО «Исследования по технологии рыбных продуктов», 1969. -Вып.1. с.98-103.
- Лисунов В.Е. Определение соответствия икры показателям безопасности // Методы оценки соответствия, 2007. № 3. с. 16-18.
- Axundova N.Ə., Qədimova N.S. Balıq və balıq məhsullarının texnologiyası, Bakı, 2018.
- Balıq kürülərinin keyfiyyətinin tədqiqatı. Vilayət Abbas oğlu Əliyev, Afət Adil qızı Quliyeva “KOOPERASIYA” elmi-praktiki jurnalı.

XÜLASƏ

Kürü əsasən nərə cinsli və digər balıqlardan (kefal, durna, sazan və s.) əldə edilən, xüsusi emal (yuyulma, duzlama, hisə vermə) vasitəsilə hazırlanan soyuq delikates məhsuludur. Qara kürünün tərkibində zülal, yağ, minerallar və çoxsaylı vitaminlər (A, B, C, D, E və s.) var. Bu məhsul orqanizm üçün faydalı olub, xüsusilə dərinin qocalmasının qarşısını almaqda, ürək və damar xəstəliklərinin müalicəsində əhəmiyyətlidir.

Kürü müxtəlif növlərdə olur: nərə, qızıl, delikates duzlu kürü və s. Keyfiyyətli kürü elastik, parlaqlığı olan və bir-birindən asan ayrılan kürüküklərə malikdir. Azərbaycanda kürü istehsalı əsasən nərə balığından aparılır və məhsulun nişanlanması qanunvericiliklə tənzimlənir.

Kürü məhsullarının saxtalaşdırılması geniş yayılıb və buna reseptur pozuntuları, kənar əlavələr, çəki saxtalaşdırılması və informasiya saxtakarlığı daxildir. Saxta kürünü təbii kürüdən fərqləndirmək mümkündür (məsələn, təbii kürü balıq qoxuludur, süni kürü isə aromatlaşdırıcı qoxusu verir).

Keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəriciləri Azərbaycan və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq orqanoleptik, kimyəvi, toksikoloji və mikrobioloji üsullarla yoxlanılır.

COUNTERFEITATION, IDENTIFICATION AND QUALITY CONTROL OF BLACK CAVIAR PRODUCTS

GAMET YAGUBOV

*Expert of the Biological Expertise Department of the
Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice*

GULSHAN HUMMATOVA

*Expert of the Physical and Chemical Expertise Department of the
Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice*

SUMMARY

Caviar is a cold delicacy product obtained mainly from sturgeon and other fish (mullet, crane, carp, etc.) and prepared through special processing (washing, salting, smoking). Black caviar contains protein, fat, minerals and numerous vitamins (A, B, C, D, E, etc.). This product is beneficial for the body, especially in preventing skin aging and treating heart and vascular diseases.

Caviar comes in various types: sturgeon, gold, delicacy salted caviar, etc. High-quality caviar has elastic, shiny and easily separated caviar. Caviar production in Azerbaijan is mainly carried out from sturgeon, and product labeling is regulated by legislation.

Counterfeiting of caviar products is widespread and includes recipe violations, extraneous additives, weight falsification and information falsification. It is possible to distinguish fake caviar from natural caviar (for example, natural caviar has a fishy smell, while artificial caviar has a flavoring smell).

Quality and safety indicators are checked using organoleptic, chemical, toxicological and microbiological methods in accordance with Azerbaijani and international standards.

SİYAH HAVYER ÜRÜNLERİNİN SAHTECİLİĞİ, TANIMLANMASI VE KALİTE KONTROLÜ

GAMET YAGUBOV

*Adalet Bakanlığı Adli Tıp Uzmanlık Merkezi
Biyolojik Uzmanlık Dairesi Uzmanı*

GULSHAN HUMMATOVA

*Adalet Bakanlığı Adli Tıp Uzmanlık Merkezi
Fiziksel ve Kimyasal Uzmanlık Dairesi Uzmanı*

ÖZET

Havyar, çoğunlukla mersin balığı ve diğer balıklardan (kefal, turna, sazan vb.) elde edilen ve özel işlemlerle (yıkama, tuzlama, tütsüleme) hazırlanan soğuk bir lezzet ürünüdür. Siyah havyar, protein, yağ, mineraller ve çok sayıda vitamin (A, B, C, D, E vb.) içerir. Bu ürün, özellikle cilt yaşlanmasını önlemede ve kalp ve damar hastalıklarının tedavisinde vücut için faydalıdır.

Havyar çeşitli türlerde bulunur: mersin balığı, altın, tuzlu havyar vb. Yüksek kaliteli havyar, elastik, parlak ve kolayca ayrılabilir bir havyardır. Azerbaycan'da havyar üretimi ağırlıklı olarak mersin balığından yapılmakta ve ürün etiketlemesi mevzuatla düzenlenmektedir.

Havyar ürünlerinde sahtecilik yaygındır ve tarif ihlalleri, yabancı katkı maddeleri, ağırlık sahteciliği ve bilgi sahteciliği gibi konuları içerir. Sahte havyarı doğal havyardan ayırt etmek mümkündür (örneğin, doğal havyar balık kokusuna sahipken, yapay havyar aromalı bir kokuya sahiptir). Kalite ve güvenlik göstergeleri Azerbaycan ve uluslararası standartlara uygun olarak organoleptik, kimyasal, toksikolojik ve mikrobiyolojik yöntemlerle kontrol edilmektedir.

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ, ИДЕНТИФИКАЦИЯ И КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА ПРОДУКЦИИ ИЗ ЧЕРНОЙ ИКРЫ

ГАМЕТ ЯГУБОВ

*Эксперт отдела Биологической Экспертизы Центра
Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

ГУЛЬШАН ХУММАТОВА

*Эксперт отдела Физико-химической Экспертизы Центра
Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

Икра это холодный деликатесный продукт, получаемый преимущественно из осетровых и других рыб (кефали, щуки, карпа и др.) и приготовленный специальными способами (мойка, соление, копчение). Чёрная икра содержит белки, жиры, минеральные вещества и множество витаминов (A, B, C, D, E и др.). Этот продукт особенно полезен для организма, предотвращая старение кожи и помогая при сердечно-сосудистых заболеваниях.

Икра бывает разных видов: осетровая, серебряного карася, соленая и др. Высококачественная икра эластичная, блестящая и легко отделяется. В Азербайджане производство икры осуществляется преимущественно из осетровых пород рыб, а маркировка продукции регулируется законодательством.

Фальсификация икорной продукции широко распространена и включает в себя нарушение рецептуры, использование посторонних добавок, фальсификацию веса и фальсификацию информации. Контрафактную икру можно отличить от натуральной (например, натуральная икра имеет рыбный запах, а искусственная – ароматизатор). Показатели качества и безопасности контролируются органолептическими, химическими, токсикологическими и микробиологическими методами в соответствии с азербайджанскими и международными стандартами.

Rəyçi: Bioloji ekspertizalar şöbəsinin rəisi S.M.Qədirova

Təqdim edən: Q.Yaqubov

Daxil olma tarixi: 14.07.2025

Təkrar işlənmə tarixi: 10.08.2025

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.88-92

AFET MUSAYEVA

*Expert of the Department of Manuscript and Audio
Expertise of the Forensic Center of the Ministry of Justice
E-mail: afet.musayeva@justice.gov.az
DOI: <https://doi.org/10.64498/IWLE9172>*

APPLICATION PROSPECTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND NEURAL NETWORKS IN PHONOSCOPIC ANALYSIS

Açar sözlər: Neyron şəbəkə texnologiyaları, generativ modellər, məxfilik və audio nəzarət, RNN və LSTM modelləri, konvolyusiya neyron şəbəkələri, AI əsaslı ekspert rəylərinin qəbulunda problemlər, problemlər və risklər, gələcək perspektivlər.

Keywords: Neural network technologies, generative models, privacy and audio surveillance, RNN and LSTM models, convolutional neural networks, challenges in the acceptance of AI-based expert opinions, challenges and risks, future perspectives.

Anahtar kelimeler: Yapay sinir ağı teknolojileri, üretken modeller, gizlilik ve ses gözetimi, RNN ve LSTM modelleri, evrişimli sinir ağları, yapay zeka tabanlı uzman görüşlerinin kabulündeki zorluklar, zorluklar ve riskler, gelecek perspektifleri.

Ключевые слова: технологии нейронных сетей, генеративные модели, конфиденциальность и аудионаблюдение, модели RNN и LSTM, сверточные нейронные сети, проблемы принятия экспертных мнений на основе ИИ, проблемы и риски, перспективы на будущее.

For many years, phonoscopy has been applied as one of the key areas of forensic examination, particularly in the identification of voices, authentication of phonograms, and study of the acoustic features of speech. Traditionally, the methods employed in this field were mainly limited to measuring acoustic parameters, visually comparing spectrograms, and conducting instrumental analyses. However, the rapid advancement of information technologies, particularly the emergence of artificial intelligence (AI) and neural networks, has brought a completely new dimension to phonoscopy. AI technologies make it possible to process large volumes of audio data with high precision, recognize individual voice biometrics, and detect manipulated audio files. Neural networks, in turn, possess the ability to learn even the most complex phonetic and acoustic features of human speech. This makes them an invaluable tool not only in forensic examinations but also in the fields of national security and combating cybercrime.

At the same time, the application of AI in phonoscopy also raises a number of challenges and controversial issues. The development of deepfake technologies, the risk of erroneous outcomes from neural networks, as well as ethical and legal

limitations, have become subjects of serious debate in this field.

Therefore, this article will analyze the role of AI and neural networks in forensic phonoscopy, outlining their advantages, risks, and future development prospects.

Artificial intelligence enriches the classical methods of phonoscopy with modern approaches that provide more accurate, faster, and more reliable results. Whereas traditional methods required manual measurement of acoustic parameters and visual comparison of spectrograms, AI technologies automate this process, reducing workload while increasing objectivity in results. Voice is regarded as a unique biometric characteristic inherent to each individual. AI algorithms, particularly neural networks, analyze personal voice parameters (such as timbre, pitch, intonation, and articulation features) with high accuracy. As a result, comparing numerous voice samples and identifying an individual becomes significantly easier. These methods greatly accelerate the forensic examination of telephone conversations and audio recordings in criminal cases.

One of the most common problems in phonoscopy is related to the editing and manipulation of phonograms. In classical methods, this often requires

lengthy analysis and does not always produce accurate results. Artificial intelligence, however, can detect even minor inconsistencies in the spectral, temporal, and amplitude indicators of sound. For instance, neural networks can immediately identify background noise changes, waveform interruptions, or rhythmic irregularities in edited sections.

One of the most complex challenges in phonoscopy is the accurate assessment of speaking style, dialects, and accents. Modern AI systems, trained on large datasets in various languages and dialects, are capable of determining the regional and social background of a speaker. This feature is invaluable both in criminological investigations and in linguistic-related phonoscopic analyses. AI systems can analyze large volumes of audio files within seconds, which is of exceptional importance in court cases involving numerous materials. Moreover, since neural networks minimize the influence of subjective factors, they increase the objectivity of results in disputed cases.

Neural networks are among the most powerful directions of artificial intelligence, and their application in phonoscopy allows the detection of even the subtlest acoustic nuances of sound. Different types of neural network models are selected for different analytical purposes, each offering unique advantages. Convolutional Neural Networks (CNNs), although primarily used in image processing, also play a significant role in phonoscopy. This is because sound signals are often converted into spectrograms and processed as images. CNNs can detect even the slightest differences in these spectrograms that may be imperceptible to the human ear. This method proves highly effective in voice identification, detection of edited segments, and the analysis of emotional states in speech.

Since Recurrent Neural Networks (RNNs) and LSTM models have speech sequencing (time-series) nature, RNNs and their advanced variant, LSTM (Long Short-Term Memory) models are widely applied in phonoscopy. They analyze the intonation sequence, rhythm, and tempo of speech. These models are particularly effective in studying dialect and accent differences, detecting repetitions and pauses in speech, and analyzing long-duration telephone conversations.

Transformer-based Models – in recent years, models built on Transformer architecture (such as wav2vec, Whisper, HuBERT) have come to the forefront in phonoscopy. Since these models are trained on large audio datasets, they demonstrate

high accuracy both in transcription (converting speech to text) and in source voice recognition. Their advantages include the ability to operate in multilingual and multi-dialect environments, to produce reliable results even with low-quality or noisy recordings, and to establish automatic alignment between text and audio.

Generative Neural Networks and the Deepfake Problem – generative models (GAN – Generative Adversarial Networks) represent one of the greatest challenges of recent years. Through this technology, completely synthetic yet highly realistic voice deepfake audio files can be generated. This brings both opportunities and risks to forensic phonoscopic examination. On the positive side, such models can expand voice datasets and generate synthetic samples for training. On the negative side, detecting deepfake voices is becoming increasingly difficult, casting doubt on the reliability of audio files presented as evidence in court.

The application of AI and neural networks in phonoscopy is not only theoretical but also widely implemented in real court cases and forensic practice. These technologies facilitate the work of modern law enforcement agencies while enhancing the accuracy of evidence. One of the most common scenarios in legal proceedings is the identification of audio recordings. For instance, in telephone conversations, the suspect's voice can be compared through neural networks for identity verification. Covert voice recordings and audio files used in illegal activities are subject to expert examination. Manipulated evidence is detected by AI systems, which identify cut-and-joined or altered recordings. In such cases, artificial intelligence accelerates the work of experts and eliminates subjective biases. In the field of national security, analyzing the voice messages of terrorists, criminal groups, or foreign intelligence agencies is one of the main directions of phonoscopy. AI technologies are capable of automatically filtering large-scale audio databases, quickly identifying individuals with specific speaking styles, and extracting information from encrypted or poor-quality recordings.

Looking at the legal context, in some countries, AI-based phonoscopic opinions are already being presented in courts as evidence. However, a number of legal issues remain. Reliability – The complete objectivity of AI algorithms' results is still under debate. Accountability – The "black-box" nature of neural networks complicates the explanation of

their outcomes. Regulatory Gaps – In many legal systems, the legal status of AI-based expert opinions has not yet been fully regulated.

It is important to note that phonoscopy is not limited to forensic applications. Artificial intelligence technologies are also widely used in voice biometrics for customer identification, in call-center systems for recognizing customer voices and personalizing services, and in biometric authentication for securing access with voice passwords.

Alongside the innovations that AI and neural networks bring to forensic phonoscopy, their application also introduces certain risks and limitations. Ignoring these may negatively affect the reliability of expert opinions and the proper evaluation of evidence in legal proceedings. One of the most serious challenges in recent years has been related to deepfake technologies. Artificially generated voices created through neural networks resemble real human voices so closely that even the most advanced phonoscopic systems sometimes struggle to distinguish them. This can lead to falsification of court evidence, criminals evading responsibility, and a growing public mistrust in synthetic voices. The application of AI systems also raises concerns about privacy rights. Voice biometrics is a unique characteristic of each individual, and its unauthorized collection or use constitutes a violation of privacy rights. Furthermore, the automatic monitoring of phone conversations, creation of large-scale voice databases, and storage of voice samples without citizens' consent are ethically controversial practices.

In the legislation of various countries, the acceptance of AI-based expert opinions as legal evidence is still not fully regulated. The main risks here include the lack of transparency of AI algorithms, the challenge of how experts should explain AI-generated results, and the variations in regulatory frameworks across different jurisdictions.

As with any technology, AI-based systems also have certain technical limitations. If the training dataset is of poor quality, the model's results may lack accuracy. In noisy or low-quality recordings, the probability of misidentification increases. Neural networks may occasionally produce false classifications, which can, in turn, lead to unjust court decisions.

Although the use of AI and neural networks in phonoscopy is still at an early stage, it is expected that this field will undergo a complete transformation in the coming years. The directions of development will manifest themselves in both technological and legal-ethical dimensions. In the future, the most effective approach in phonoscopy will be a combination of classical acoustic methods with AI technologies. That is, experts will analyze traditional parameters (frequency, amplitude, intonation) while also relying on the refined results provided by AI systems. This hybrid approach will ensure that outcomes are both scientifically grounded and technologically precise.

For the training of neural networks, the creation of large-scale and high-quality audio databases at both national and international levels is essential. In the future, the establishment of national phonoscopic databases in each country, as well as the development of shared international voice banks, may be planned. This would support the unification of methodologies and strengthen cooperation in the investigation of cross-border crimes. Alongside the development of synthetic voice technologies, the creation of systems designed to detect them will also become a priority. AI-based "deepfake detectors" will become an integral part of future forensic phonoscopy. These systems will be capable of automatically detecting spectral inconsistencies, artificial alterations in harmonic structures, and unnatural characteristics in speech dynamics. Since voice biometrics represent highly sensitive data, future efforts will focus on strengthening ethical standards and legal frameworks. This will involve clarifying the conditions under which AI-based expert opinions are accepted in courts, developing international standards for the protection of personal voice data, and improving codes of professional ethics for experts. In the near future, the implementation of semi-automated or fully automated forensic systems will also be possible. Such systems will allow an audio file to be uploaded, conduct a preliminary analysis, generate likely outcomes, and guide the expert in their assessment. This will significantly minimize the influence of the human factor and greatly accelerate the overall process.

Reference list:

1. Musayev H., Əliyev L., Rəhmanov C. “Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası”, Bakı, 2007.
2. Идентификация звукозаписывающих устройств. Методические рекомендации / под ред. Г.Л. Грановского. – М.: ВНИИСЭ, 1986, 51с.
3. Каганов А.Ш. Судебная экспертиза звукозаписей. М.: Юрлитинформ, 2005, 272 с.
4. Иванов И.Л. Экспертное исследование формата GSM. Экспертная практика. //http://www.illidiy.orel.ru/Pages/publ.htm
5. Галяшина Е.И. Судебная фоноскопическая экспертиза. М.: Триада; Лтд., 2001, 302 с.
6. ГОСТ 13699-91. Запись и озвучивание информации. Термины и понятия.

ANNOTATION

The application of artificial intelligence and neural networks in phonoscopy has opened new horizons in this field. Compared to traditional methods, it has enabled the achievement of more accurate, faster, and more objective results, while also bringing significant progress in detecting edited or manipulated phonograms. With the use of CNN, RNN, LSTM, and Transformer-based models, biometric identification of human voices, analysis of dialects and accents, and the examination of low-quality recordings are now conducted with greater reliability. Nevertheless, the development of deepfake technologies, issues of privacy and ethics, and the lack of sufficient legal regulations present serious challenges for forensic phonoscopy. For this reason, not only technological advancements but also the refinement of ethical and legal frameworks are essential. The application of hybrid methods, the creation of national and international voice databases, the enhancement of deepfake detection algorithms, and the development of automated forensic systems stand as priority tasks for the future of phonoscopic examination. Altogether, these advancements will ensure that forensic phonoscopy becomes a more powerful and reliable source of evidence, both scientifically and legally.

FONOSKOPIK ANALİZDƏ SÜNİ İNTELLEKT VƏ NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRİN TƏTBİQİ PERSPEKTİVLƏRİ

XÜLASƏ

Süni intellektin və neyron şəbəkələrin fonoskopiya tətbiqi bu sahədə yeni üfüqlər açıb. Ənənəvi üsullarla müqayisədə bu sistemlər daha dəqiq, daha sürətli və daha obyektiv nəticələr əldə etməyə imkan verib, eyni zamanda redaktə edilmiş və ya manipulyasiya edilmiş fonogramların aşkar edilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilib. CNN, RNN, LSTM və Transformer əsaslı modellərin istifadəsi ilə insan səslərinin biometrik identifikasiyası, dialekt və ləhcələrin təhlili, keyfiyyətsiz yazıların yoxlanılması artıq daha etibarlı şəkildə aparılır. Buna baxmayaraq, “deepfake” texnologiyalarının inkişafı, məxfilik və etika məsələləri və kifayət qədər hüquqi tənzimləmələrin olmaması məhkəmə fonoskopiya üçün ciddi problemlər yaradır. Bu səbəbdən təkcə texnoloji irəliləyişlər deyil, həm də etik və hüquqi çərçivələrin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Hibrid üsulların tətbiqi, milli və beynəlxalq səs məlumat bazalarının yaradılması, dərin saxtakarlığın aşkarlanması alqoritmlərinin təkmilləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmış məhkəmə ekspertiza sistemlərinin inkişafı fonoskopik ekspertizanın gələcəyi üçün prioritet vəzifələr kimi dayanır.

FONOSKOPIK ANALİZDE YAPAY ZEKA VE SİNİR AĞLARININ UYGULAMA BEKLENTİLERİ

AFET MUSAYEVA

Adalet Bakanlığı Adli Merkezin El Yazma ve Ses Ekspertiz Dairesinin Uzmanı

ÖZET

Yapay zekâ ve sinir ağlarının fonoskopide uygulanması bu alanda yeni ufuklar açmıştır. Geleneksel yöntemlere kıyasla bu sistemler daha doğru, daha hızlı ve daha objektif sonuçlara olanak sağlarken, düzenlenmiş veya değiştirilmiş fonogramların tespitinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. CNN, RNN, LSTM ve Transformer tabanlı modeller kullanılarak insan seslerinin biyometrik olarak tanımlanması, lehçe ve aksanların analizi ve düşük kaliteli kayıtların doğrulanması artık daha güvenilirdir. Ancak "deepfake" teknolojilerinin gelişimi, gizlilik ve etik sorunları ve yeterli yasal düzenlemelerin olmaması adli fonoskopi için ciddi zorluklar yaratmaktadır. Bu nedenle, yalnızca teknolojik gelişmelere değil, aynı zamanda etik ve yasal çerçevelerin iyileştirilmesine de ihtiyaç vardır. Hibrit yöntemlerin uygulanması, ulusal ve uluslararası ses veri tabanlarının oluşturulması, derin sahtecilik tespit algoritmalarının iyileştirilmesi ve otomatik adli inceleme sistemlerinin geliştirilmesi fonoskopik incelemenin geleceği için öncelikli görevlerdir.

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ В ФОНОСКОПИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ

АФЕТ МУСАЕВА

*Эксперт Отдела Почерковедческой и голосовой экспертизы
Судебного Центра Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

Применение искусственного интеллекта и нейронных сетей в фоноскопии открыло новые горизонты в этой области. По сравнению с традиционными методами, эти системы позволяют получать более точные, быстрые и объективные результаты, а также достигнут значительный прогресс в выявлении отредактированных или модифицированных фонограмм. Биометрическая идентификация человеческого голоса, анализ диалектов и акцентов, а также проверка некачественных записей стали более надежными благодаря использованию моделей на основе сверточных нейронных сетей (CNN), рекуррентных нейронных сетей (RNN), LSTM и Transformer. Однако развитие технологий «дипфейка», вопросы конфиденциальности и этики, а также отсутствие адекватного правового регулирования создают серьезные проблемы для судебной фоноскопии. Следовательно, существует необходимость не только в развитии технологий, но и в совершенствовании этических и правовых основ. Применение гибридных методов, создание национальных и международных звуковых баз данных, совершенствование алгоритмов глубокого обнаружения подделок и разработка автоматизированных систем судебной экспертизы являются приоритетными задачами будущего фоноскопической экспертизы.

Рәүҗи: h.e.d. F.Xəlilov

Təqdim edən: A.Q.Musayeva

Daxil olma tarixi: 01.09.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı, s.93-101

SAMİR QƏDİROV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsinin eksperti
E-mail: qadirovsamir55@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/FQVB8256>

MƏHKƏMƏ-PORTRET EKSPERTİZASININ TƏDQİQAT OBYEKTLƏRİNİN (ORİJİNAL RƏQƏMSAL SÜBUTLARIN) BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Məhkəmə-portret ekspertizası, foto, videogörüntü, portret identifikasiyası, rəqəmsal kriminalistika, orijinal görüntülər, sübutların təhlili, ekspert rəyi, texnoloji innovasiyalar, beynəlxalq standartlar, təlim proqramları, preventiv tədbirlər, metodların standartlaşdırılması, sübutların etibarlılığı, metaməlumatları, rəqəmsal sübutların toplanılması.

Keywords: Forensic portrait expertise, photo, video, portrait identification, digital forensics, original images, evidence analysis, expert opinion, technological innovations, international standards, training programs, preventive measures, standardization of methods, reliability of evidence, metadata, collection of electronic evidence.

Anahtar kelimələr: Adli portre incelemeşi, fotoqraf, video, portre tespiti, dijital adli tıp, orijinal görüntülər, delil analizi, uzman görüşü, texnolojik yeniliklər, uluslararası standartlar, eğitim proqramları, önleyici tədbirlər, yöntemlərin standardizasyonu, delillərin güvənirliyi, meta verilər, dijital delillərin toplanması.

Ключевые слова: Судебная портретная экспертиза, фотография, видео, портретная детекция, цифровая криминалистика, исходные изображения, анализ доказательств, экспертное заключение, технологические инновации, международные стандарты, программы обучения, профилактические меры, стандартизация методов, надежность доказательств, метаданные, сбор цифровых доказательств.

Cəmiyyətlərin zaman axarında tarixi inkişafı ərzində, cinayət hadisələrinin təqibi və ədalətin təmin edilməsi daim aktual məsələ olmuşdur. Bu prosesdə, şübhəli şəxslərin müəyyən edilməsi, cinayətkarların identifikasiyası və təqsirsizlik prezumpsiyasının qorunması hüquq sistemlərinin fundamental məqsədləri sırasındadır. Kriminalistik fəaliyyətdə bu məqsədlərə nail olunmasında mühüm rol oynayan vasitələrdən biri də portret ekspertizasıdır, xüsusilə də fotosəkil əsasında şəxsin xarici görünüşünün eyniləşdirilməsi üzrə aparılan tədqiqatlardır. Bu ekspertiza, cinayət təhqiqatlarında sübutların toplanılması və təhlili, həmçinin məhkəmə proseslərində ədalətli qərarların qəbul edilməsi üçün əhəmiyyətli bir vasitə hesab edilir.

Kriminalistik praktikada insanın xarici görünüş əlamətlərindən geniş istifadə olunur. Bu məlumatların qeydə alınmasının ən geniş yayılmış üsullarından biri operativ axtarış tədbirləri, ekspertizalar, istintaq hərəkətləri prosesində həyata keçirilən təsvirdir. Ekspert insanın xarici görünüşünü və onun əkslərini

tədqiq edərkən, əlamətlərinin təsvirini aparan xüsusi biliyə malik şəxsdir. Əldə edilən təsvir, insanın xarici görünüşü və ya onun əksləri ilə, o cümlədən digər təsvirlərlə müqayisə edilir ki, bu da eyni adlı elementlərin və xarici görünüş əlamətlərinin eyni şəkildə təqdim olunmasını tələb edir.

Məhkəmə- portret ekspertizası, əsasən cinayət işləri üzrə istintaq proseslərində tələb olunur. Bu ekspertiza cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin, daha nadir hallarda isə zərərçəkənlərin, şahidlərin, hətta kimliyi müəyyən edilməmiş meyitlərin şəxsiyyətini təsdiq etmək məqsədi daşıyır. Müasir dövrdə müşahidə kameralarının geniş tətbiqi, portret ekspertizasına tələbatı xeyli artırmışdır. Müxtəlif məkanlarda quraşdırılan bu kameralar, oğurluq, quldurluq, soyğunçuluq və xuliqanlıq kimi cinayətləri əks etdirən görüntülər əldə etməyə imkan verir. Bu ekspertizaya ticarət mərkəzləri, banklar, yaşayış binaları kimi yerlərdə törədilən oğurluq və soyğunçuluq, silahlı hücumlar, quldurluq, terror aktları, ekstremist qrupların fəaliyyəti, insan alveri,

qanunsuz miqrasiya, insanları qul kimi istismar etmə halları, məlum olmayan şəxsə aid meyitlərin tapılması kimi hallarda tez-tez müraciət edilir. Bu baxımdan portret ekspertizasının nəticələri, çox vaxt bir insanın konkret cinayətə cəlb edilməsinə dair əsaslı sübutlardan biri kimi çıxış edir.

Məhkəmə-portret ekspertizasının praktiki tətbiqini görmək üçün, müxtəlif hadisələrdən bir neçə misala nəzər salaq. Bu misallardan birincisi, cinayət işləri üzrə portret ekspertizasına aiddir.

Bir ölüm hadisəsi ilə qısa tanış olaq, gecə saatlarında Ramal (ad şərtidir) adlı bir şəxs yaşadığı binanın qarşısında bıçaqlanaraq öldürülür. Polis hadisə yerinə gələrək binanın müşahidə kameralarının

görüntülərini əldə edir. Görüntülərdə hadisədən sonra hadisə yerindən qaçan bir şəxs əks olunur. Polis əməkdaşları ilkin təhqiqat aparır və əməliyyat-axtarış tədbirləri nəticəsində şübhəli şəxsi saxlayır. İstintaq orqanı görüntüdə əks olunmuş şəxs, şübhəli şəxs qismində saxlanılan fərdin olub-olmadığını müəyyən etmək məqsədilə portret ekspertizası təyin edilməsinə dair qərar qəbul edir. Ekspert kamera görüntüsünü və şübhəli şəxsin eksperimental fotosəkilləri arasında müqayisəli tədqiqat apararaq rəy tərtib edir.

Nadir hallarda olsa da mülki işlərin icraatı zamanı da məhkəmə tərəfindən portret ekspertizası təyin edilir. Nümunə üçün, “Şerti Geyim” adlı məşhur bir geyim şirkəti yeni kolleksiyasını tanıtmmaq üçün prezentasiya keçirir, paralel olaraq tədbir foto çəkilişlə müşayiət olunur. Çəkilişdə müxtəlif modellər iştirak edir. Çəkiliş zamanı şərti olaraq Samirə adı ilə adlandırdığımız modelin əynində xüsusi bir dizayna malik olan gödəkçə çox diqqət çəkir. Bir neçə ay sonra Samirə, öz şəklini “Şerti Geyim” şirkətinin internet sahifəsində, həmçinin bir neçə reklam billboardlarında

görür. Samirə şirkətlə heç bir müqavilə bağlamayıb və tədbirdə çəkilən şəkillərin reklam məqsədləri üçün istifadəsinə xüsusi icazə verməyib. O, əvvəlcə şirkətə müraciət edərək vəziyyəti aydınlaşdırmaq istəyir. Şirkət nümayəndələri, bu şəkillərin çəkiliş zamanı təsadüfən çəkildiyini, həmçinin eyni gödəkçədən bir neçə modellərin əynində olduğunu, Samirənin olmadığını iddia edirlər. Xanım bu cavabla razılaşmır və öz xarici görünüşünün (fotosəkilinin) reklam məqsədilə istifadə edilməsi ilə əlaqədar qanuni yollarla hüquqlarını müdafiə etmək qərarına gələrək məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə prosesi zamanı “Şerti Geyim” şirkəti reklam materiallarında istifadə olunan fotosəkiləki modelin Samirə olmadığını, oxşar bir modelin olduğunu iddia edir. Bu mübahisəni həll etmək və geyim reklamında görünən modelin

Samirə olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün məhkəmə-portret ekspertizası təyin edilir. Ekspertiza zamanı təqdim olunan fotosəkillərin müqayisəli tədqiqatı aparılmaqla verilən ekspert rəyi əsasında Samirənin haqlı olduğu təsdiqləndi.

Qeyd olunan nümunədən də görüldüyü kimi, şəxs müəyyən bir fotosəkilə özünün təsvir edildiyini sübut etmək məqsədilə məhkəməyə müraciət edə bilər. Bundan əlavə, mülki işlərdə məhkəmə-portret ekspertizası, şəxsin digər fərdlərin identifikasiyası üçün də təyin edilə bilər. Belə ki, məhkəmədə davam edən boşanma prosesində şərti olaraq Akif adlandırdığımız kişi ilə keçmiş həyat yoldaşı, şərti olaraq Elnarə adlandırdığımız qadın arasında əmlak mübahisəsi yaranır. Akif boşanma prosesində evindən, həyat yoldaşı tərəfindən toydan əvvəl cehiz olaraq gətirilmiş avadanlıqlarını (məişət texnikası, elektronika və s.) və mebellərini Elnarə və onunla

birlikdə gələn fəhlələr tərəfindən bir müddət əvvəl yük maşınına yüklənərək aparıldığını iddia edir.

Akif həmin prosesin baş verdiyi gün evin ətrafında olan təhlükəsiz şəhər sisteminin kameralarında qeydə alınmış görüntüləri məhkəməyə təqdim edir. Lakin Elnarə və onun tərəfindən gətirilən fəhlələr bu görüntülərdəki şəxslərin özlərinin olmadığını, başqa şəxslər olduğunu bildirirlər. Məhkəmə tərəfindən təyin edilən portret ekspertizası ilə bağlı ekspert təqdim edilmiş videogörüntülərdə əks olunmuş şəxslərin fotosəkillərini çıxardaraq, araşdırılan şəxslərin eksperimental fotosəkilləri ilə müqayisəli tədqiqat aparır. Tədqiqat olunan subyektlərdən biri rəhmətə gedərsə bu halda müqayisə üçün sərbəst nümunələrdən istifadə edilir. Sərbəst nümunə dedikdə, şəxsin əvvəl çəkdiyi və ailə üzvlərində olan fotosəkilləri və ya rəsmi sənədlərdə əks olunan şəkilləri (xarici pasport, şəxsiyyət vəsiqəsi və s.) başa düşülür.

Qeyd edilən bu misallar portret ekspertizasının mülki işlərdə ədalətin bərqərar olunmasında nə qədər böyük rol oynadığını açıq şəkildə göstərir. Beləliklə, bu ekspertiza hüquqi prosedurların vicdanla aparılmasına, iddiaların həqiqətə uyğunluğunun təsdiqinə və ən əsası ədalətli məhkəmə qərarlarının verilməsinə zəmin yaradır.

Portret ekspertizası sadəcə texniki bir prosedur olmaqdan daha çox ədalətli mühakimənin təmin edilməsində həlledici rol oynayan elmi bir yanaşmadır. Bu ekspertiza insan simasının anatomik elementlərini və xüsusiyyətlərini təhlil etməklə, fərdlərin identifikasiyasını həyata keçirir. Məhkəmə-portret ekspertizası kriminal təhqiqatlardan mülki mübahisələrə, şəxsiyyətin eyniləşdirilməsindən sənədlərin saxtalaşdırılmasına qədər geniş bir

sahədə tətbiq olunur.

Müasir dövrün texnoloji inkişafı portret ekspertizası ilə əlaqədar yeni məsələlər və problemlər ortaya çıxarır. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı, foto və video materialların yayılması və redaktəsi (düzəliş edilməsi) üçün yeni imkanlar yaradır. Bu inkişaf ekspertiza fəaliyyətinə yeni perspektivlər gətirməklə yanaşı keyfiyyətsiz, təhrif olunmuş və ya redaktə edilmiş sübutların meydana çıxmasına da səbəb olur. Bu kontekstdə, portret ekspertizasının düzgün aparılması üçün orijinal rəqəmsal sübutların (foto və videoların) təqdim edilməsi vacib məsələdir. Belə ki, təhrif edilmiş və ya keyfiyyətsiz sübutlar ekspertiza prosesinin dəqiqliyini və etibarlılığını azaldır, bəzi hallarda isə ekspertizanın icrasını qeyri-mümkün edir.

Müasir dövrdə elm və texnologiyanın inkişafı, o cümlədən süni intellekt və blokçeyn texnologiyası kimi innovativ yanaşmalar portret ekspertizasının daha dəqiq, sürətli, obyektiv və şəffaf şəkildə aparılmasına imkan yaradır. Bu innovasiyalara açıq olmaq və onları hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevirmək hər bir cəmiyyətin öhdəliyidir.

Portret ekspertizasında istifadə olunan müqayisə üsullarının əksəriyyəti (əvəzləmə, üst-üstə qoyulma, əlamətlərin işarələnməsi ilə vizual tutuşdurma, maska, koordinat torlarından istifadə etməklə tutuşdurma, nisbi ölçülərin və bioloji asimmetriyanın tutuşdurulması) müxtəlif proqramların köməyi ilə reallaşdırılır.

Operativ videoçəkiliş materialında (əməliyyat – axtarış tədbirləri nəticəsində əldə edilmiş) əksər hallarda təsvir olunan şəxsin zahiri görünüşü haqqında informasiya məhdud və natamam olur. Bu cür videoçəkilişdən əldə olunan fotosəkillərə görə portret ekspertizasının aparılması müsbət nəticə vermir. Tədqiqatı portret təsvirinin orijinalına görə aparmaq daha məqsəduyğundur, çünki tədqiqatda reproduksiya metodunun tətbiqi zamanı təsvirin keyfiyyəti azalır, o cümlədən xırda xüsusiyyətlər, məsələn, xallar, qırıqlar və s. eyniləşdirmə əhəmiyyəti kəsb edən xüsusiyyətlər itir.

Printer vasitəsilə alınan surətlərdə isə saçın sıxlığı, görünüşü, bəzən saç xətti, üzde qırıqların dərinliyi və miqdarı, qaşın qalınlığı, göz yarığının konturu, göz almasının qabarıqlıq dərəcəsi, gözaltı qırışın forması və ifadə olunma dərəcəsi, kirpiyin kosmetik tərtibatı, burun-dodaq süzğəcinin eni və forması və s. əlamətlər təhrif olunur. Videogörüntülərin surətində dəri örtüyünün vəziyyəti, həmçinin qulaq seyvanları, traqus (qulaq seyvanında olan çıxıntı) və

digər bu kimi elementlər kifayət qədər əks olunmur.

Portret ekspertizası elmi prinsiplərə əsaslanan tədqiqatdır və onun təməlinə bir çox nəzəriyyə və elmi araşdırmalar dayanır. Portret ekspertizasında insan sifətinin müəyyənləşdirməyə yönəlmiş antropometriya, morfoloji təhlil və digər elmi yanaşmalardan istifadə edilir.

Antropometriya, insan bədəninə ölçü və nisbətlərinin öyrənilməsidir. Bu sahədə Alfons Bertilyon kimi alimlər insanın bədən ölçülərinin identifikasiyası üçün istifadə edilməsi ideyasını irəli sürmüşlər. Bertilyonun işləri XIX əsrdə cinayət təhqiqatlarında antropometrik ölçülərdən istifadənin əsasını qoymuşdur. Bu metod portret ekspertizasının elmi əsaslarından biridir. Morfoloji təhlil insan sifətinin strukturunu, cizgilərini və xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bu sahədə Kaliforniya Universitetinin professoru Paul Ekman şəxsiyyətin üz təsvirlərini əks etdirmək xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir. Ekmanın işləri portret ekspertizasının üz cizgilərinin təhlili aspektində mühüm rol oynayır. Geometrik morfometriya - obyektlərin formasının və dəyişikliklərinin riyazi şəkildə təhlilini təmin edir və portret ekspertizasında sifət elementlərinin ölçülməsi, o cümlədən müqayisə edilməsi üçün istifadə olunur. Vyana Universitetinin morfometriya üzrə professoru Fred Buksteyn bu sahənin inkişafına böyük töhfə vermişdir. Biometriya insanların fiziki və bioloji xüsusiyyətlərini ölçərək onları identifikasiya etmək üçün istifadə olunan texnologiyadır. Üz tanıma sistemləri biometrik texnologiyaların bir hissəsi kimi portret ekspertizasında da istifadə olunur. Miçiqaq Dövlət Universitetinin kompüter elmləri və mühəndisliyi Departamentinin fəxri professoru Anil Jayn bu sahənin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Portret ekspertizası sahəsində qoyulan suallar üzrə bir çox elmi tədqiqatlar aparılır. Bu tədqiqatlar üz (sifət) tanıma alqoritmlərinin dəqiqliyinin artırılması, ekspertizanın metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və yeni identifikasiya texnikalarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Antropometriya morfoloji təhlil, geometrik morfometriya və biometriya kimi müxtəlif elmi sahələrin bu ekspertizaya töhfə verməsi onun əhəmiyyətini daha da artırır.

Fikrimizcə, elmi və əsaslı tədqiqatlara söykənmək ekspertiza prosesinin əsasını təşkil etməlidir. Elmi biliklərin praktiki tətbiqi daha etibarlı, mötəbər və ədalətli nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaradır. Məhkəmə ekspertizasının gələcəyi bu sahədə aparılan tədqiqatların diqqətlə izlənilməsi, yeni metodikaların

öyrənilməsi və praktikada tətbiq edilməsi kimi amillərin inkişafından asılıdır.

Orijinal rəqəmsal sübutların vacibliyi portret ekspertizasının elmi əsasları ilə sıx bağlıdır. Orijinal görüntülər - təhrif olunmamış və keyfiyyətli məlumatları ehtiva edir ki, bu da ekspertin dəqiq tədqiqat aparmasına imkan verir.

Portret ekspertizasının düzgün aparılması üçün foto və videolarda keyfiyyət vacib şərtlərdən biridir. Keyfiyyətsiz məlumatlar üz cizgilərinin, xüsusi əlamətlərin və digər fərqləndirici elementlərin dəqiq müəyyən edilməsinə mane olur. Məhkəmə ekspertizası sahəsində tanınmış mütəxəssis olan Leyn Vilkinson öz tədqiqatlarında orijinal sübutların vacibliyini və keyfiyyətsiz sübutların ekspertiza prosesinə mənfi təsirini araşdırmışdır.

Tədqiqat original foto və videolarda olan metaməlumatların (çəkiliş tarixi, vaxtı, yeri, cihaz modeli və s.) etibarlılığını təsdiq etmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Metaməlumatlar sübutun mənşəyini müəyyənləşdirməyə və saxtakarlıq hallarının qarşısını almağa kömək edir. Hüquq sahəsində tanınmış alim Dr. Michael J. Saks məqalələrində metaməlumatların (məlumat haqqında məlumat) məhkəmə prosesində sübut kimi əhəmiyyətini və etibarlılığını vurğulayır.

Orijinal sübutların təhrif olunma və ya redaktə olunma ehtimalı azdır. Keyfiyyətsiz və ya ekran üzərindən telefonla çəkilmiş görüntülər asanlıqla dəyişdirilə və ya redaktə oluna bilər. Hüquqşünas alim Dr. Jennifer L. Mnukin sübutların təhrif edilmə riski və bunun ekspertiza nəticələrinə mənfi təsirinə dair fikirlərini bildirmişdir.

Orijinal rəqəmsal sübutların təqdim edilməməsi və ya keyfiyyətsiz sübutların təqdim edilməsi üz cizgilərinin düzgün qiymətləndirilməsinə mane olur və nəticədə yanlış identifikasiya ehtimalını artırır. Bu isə günahsız insanların təqsirləndirilməsinə və ya cinayətkarların cəzasız qalmasına səbəb ola bilər.

Məhkəmə ekspertizası prosesinin düzgün və ədalətli keçməsi üçün sübutların, o cümlədən rəqəmsal sübutların keyfiyyətinin əsas olduğunu vurğulayan hüquqşünas alim Dr. Iteyl E. Dror keyfiyyətsiz sübutların yanlış nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini qeyd edir. Rəqəmsal sübutların xüsusi çətinliklər yaratdığını bildirən alim belə məlumatların asanlıqla redaktə edilə və ya silinə bilməsi səbəbindən rəqəmsal sübutların toplanılması, qorunması və təhlili zamanı daha diqqətli olmağın vacibliyini vurğulayır. Bu kontekstdə rəqəmsal sübutların orijinallığının və bütövlüyünün qorunmasının, yəni sübutların toplandığı andan ekspertizaya təqdim olunana

qədər hər hansı bir dəyişikliyə məruz qalmaması üçün müvafiq texniki və təşkilati-hüquqi tədbirlərin görülməsinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir.

Ekspert təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal sübutlarla birlikdə onların metaməlumatlarının da diqqətə alınması vacibdir, çünki bu məlumatlar faylın yaradılma tarixi, müəllifi, dəyişiklikləri və s. haqqında informasiya verərək sübutun etibarlılığını yoxlamaqda mühüm rol oynayır. Rəqəmsal sübutların təhrif edilməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq texniki vasitələrin və prosedurların tətbiq olunması, bu proseslərdə standartların tətbiq edilməsi və araşdırmalara təlim keçmiş mütəxəssislərin cəlb edilməsi işin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Beynəlxalq təcrübə portret ekspertizası sahəsində bir sıra təşkilatların, alimlərin və ekspertlərin fikirlərini əhatə edir. “Scientific Working Group on Facial Identification” adlı təşkilat portret identifikasiyası üçün metodikalar, təlimatlar və standartlar təqdim edir. SWG-FID üçün identifikasiyası sahəsində ABŞ-da fəaliyyət göstərən tanınmış elmi işçi qrupudur. Bu təşkilat hüquq-mühafizə orqanları, elmi tədqiqatçılar və digər mütəxəssislər daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdən olan ekspertləri bir araya gətirir. SWG-FID-in əsas məqsədi üz tanıma metodlarının elmi əsaslarını gücləndirmək, bu sahədə standartlar və tövsiyələr hazırlamaq, onları tətbiq etməkdir.

Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı ISO/IEC 19794-5:2011 “Information technology. Biometric data interchange formats. Part 5: Face image data - İnformasiya texnologiyaları. Biometrik məlumat mübadiləsi formatları. 5-ci hissə: Üz şəkli məlumatları” standartı üz cizgilərinin məlumatlarının mübadiləsi formatını və keyfiyyətini təyin edir. Bu standart portret ekspertizasında istifadə olunan foto və videolara keyfiyyət tələbləri müəyyən edir.

Avropa Məhkəmə Ekspertizası İnstitutları Birliyinin (ENFSI) məhkəmə-portret ekspertizası sahəsindəki metodiki təlimat və tövsiyələrində orijinal sübutların vacibliyi qeyd olunur.

Beynəlxalq təcrübə araşdırılan zaman bu məsələyə müstəvidə necə ciddi yanaşıldığı və etibarlı metodların tətbiq edildiyini müşahidə etmək olar. SWGFI, ISO, ENFSI kimi təşkilatlar portret ekspertizası sahəsində təqdim etdiyi standart və təlimatlarda tədqiqat obyektlərinin orijinallığının qeyd edilməsi bunun bariz nümunəsidir.

Ölkəmizdə məhkəmə-portret ekspertizasına olan tələbat artmaqdadır. Lakin bu sahədə hələ də bir sıra çətinliklər mövcuddur. Belə ki, məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən

edən prosessual qanunvericilikdə ekspertizanın təyin edilməsi, aparılması və ekspert rəyinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlər, “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Qanunda ümumi-nəzəri məsələlər tənzimlənilir. Lakin bu normativ sənədlərdə rəqəmsal sübutlarla bağlı xüsusi tələblər, o cümlədən orijinal rəqəmsal sübutların əldə edilməsi, saxlanması və təqdim edilməsi qaydaları müəyyən edilməmişdir. Mövcud vəziyyətdə “Orijinal rəqəmsal sübut” anlayışının qanunvericilikdə müəyyən edilməsi istiqamətində işlərin görülməsi məqsədmüvafiq hesab olunur.

Qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi, ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına diqqətin artırılması, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, eləcə də beynəlxalq təcrübə bu sahənin davamlı inkişafı istiqamətində atılan addımlar ölkədə portret ekspertizası sahəsinin gələcəkdə daha da güclənməsinə töhfə verəcəkdir.

Portret ekspertizası sahəsində postsövet ölkələrindən Rusiya, Ukrayna və Qazaxstan kimi ölkələrdə bu sahədə mövcud vəziyyət, tətbiq olunan metodlar və qarşıda duran vəzifələr təhlil olunaraq ümumiləşdirilmişdir.

Bu ölkələrin cinayət prosessual qanunvericiliyində ekspertizanın təyin edilməsi, aparılması qaydaları və rəy verilməsi kimi mühüm məsələlər tənzimlənilir. Bununla belə bu ölkələrin qanunvericiliyində rəqəmsal sübutlarla bağlı bəzi məqamlarda daha dəqiq və detallı tələblərə ehtiyac duyulur.

Mövcud problemlər sadəcə texniki və ya hüquqi aspektlərlə deyil, həm də ölkələrin daxili dinamikası, tarixi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Məsələn, maddi-texniki təminatın qismən yetərsizliyi, ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı, korrupsiya riskləri ehtimalı, qanunvericilikdəki müəyyən boşluqlar və rəqəmsal (digital) sübutların idarə edilməsindəki çətinliklər bu problemlərin əsas göstəriciləridir. Bu problemlərin həlli üçün dövlət səviyyəsində, həmçinin müvafiq qurumlar və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə ciddi islahatların aparılması, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Məhkəmə-portret ekspertizasının tam, hərtərəfli və obyektiv aparılması orijinal rəqəmsal görüntülərin ekspertizaya təqdim olunması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu əsas prinsipi nəzərə alaraq, məhkəmə ekspertizasını təyin edən orqanlara aşağıdakı profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunmalıdır:

1. İlk növbədə, bütün foto və video materialların orijinal rəqəmsal nümunələri əldə edilməli, təhlükəsiz

şəkildə saxlanılmalı və ekspertə tam şəkildə təqdim olunmalıdır. Bu prosesdə keyfiyyətsiz və ya redaktə edilmiş (təhrif olunmuş) görüntülərin istifadəsinə qətiyyənlər yol verilməməlidir.

2. Orijinal rəqəmsal görüntülərin ilk çəkildiyi və ya yaradıldığı formada saxlanması və onların təhrif olunmamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məqsədlə istintaq zamanı hadisə yerində monitor və ya hər hansı ekran üzərində mobil cihazların (smartfonlar, planşetlər və s.) video çəkiliş üçün istifadəsi qəti şəkildə qadağan edilməlidir. Çünki bu cihazlar keyfiyyət itkisinə, təhrifə və məlumatın redaktəsinə (müdaxiləsinə) yol açır.

3. Mobil cihazlarla çəkilmiş görüntülər əvəzinə, işlərin rəsmi qeydləri və məlumatların köçürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi cihazla əvəz olunmalıdır. Hadisə yerində bütün rəqəmsal sübutların (video, foto, məlumatlar) orijinal formada (rəqəmsal yaddaş kartı, CD disk, USB yaddaş qurğusu və s.) köçürülməsi təmin edilməlidir. Hər hansı bir çevirmə və ya redaktə, orijinal informasiyanın itirilməsinə və ya redaktəsinə (dəyişikliklərə məruzə qalmasına) səbəb ola bilər.

4. Rəqəmsal sübutların köçürülməsi üçün xüsusi təlimatlar hazırlanmalı və bütün təhqiqat və istintaq orqanlarına təqdim olunmalıdır. Bu təlimatlarda orijinal faylların necə birbaşa cihazdan kompüterə köçürülməsi, təhlükəsiz disklərə yazılması, faylların adları və metadata (məlumat haqqında məlumat) məlumatlarının qorunması, həmçinin bütün əməliyyatların qeydiyyatının aparılması dəqiqliklə göstərilməlidir. Hadisə yerində rəqəmsal məlumatların

toplanması zamanı bütün əməliyyatların ciddi şəkildə təsvir olunmuş, tarixlənmiş və imzalanmış qeydiyyat forması vasitəsilə qeyd edilməsi təmin edilməlidir.

5. Hadisə yerində mobil cihazların istifadəsinə qadağa qoyan qaydalar hazırlanmalı, o cümlədən bu barədə müvafiq iltizamlar alınmalıdır. Burada məsul şəxs dedikdə, məlumatlarla ilkin işləyən (götürən) şəxs nəzərdə tutulur.

6. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq hadisə yerində rəqəmsal sübutların toplanması üçün xüsusi mobil laboratoriyalar yaradılması təklif olunmalıdır. Bu laboratoriyalar lazımi cihaz və proqram təminatı ilə təchiz edilərək, rəqəmsal sübutların operativ və təhlükəsiz şəkildə toplanmasını təmin edəcəkdir.

7. Rəqəmsal sübutların idarə edilməsi və təhlili üçün mərkəzləşdirilmiş bir sistem qurulmalı, bu sistem bütün orijinal rəqəmsal sübutların təhlükəsiz saxlanması, etibarlı şəkildə qeyd alınmasını və ekspertə çatdırılmasını təmin etməlidir. Mərkəzləşdirilmiş sistem, həmçinin sübutların nəzarət altında olmasını və hər hansı bir qanunsuz müdaxilənin qarşısını almalıdır.

Ədalət mühakiməsi hər bir demokratik cəmiyyətin təməl sütunlarından biridir. Ədalətli mühakimə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün bütün sübutlar, o cümlədən məhkəmə-portret ekspertizası zamanı təqdim olunan sübutlar, etibarlı, dəqiq və qanuni yollarla əldə edilməlidir. Orijinal rəqəmsal sübutların təqdim edilməsi bu etibarlılığın əsasını təşkil etməklə yanaşı, həmçinin hüquq sistemində olan ictimai inamı qorumağa və gücləndirməyə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Snetkov V.A. “İnsanın xarici görünüşünün kriminalistik təsviri”- SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Moskva 1984.
2. Bertillon, A. (1883). Identification anthropométrique: instructions signalétiques. Imprimerie administrative.
3. Ekman, P., & Friesen, W. V. (1978). Facial Action Coding System. Consulting Psychologists Press.
4. Bookstein, F. L. (1991). Morphometric tools for landmark data: Geometry and biology. Cambridge University Press.
5. Jain, A. K., Ross, A., & Prabhakar, S. (2004). An introduction to biometric recognition. IEEE Transactions on circuits and systems for video technology, 14(1), 4-20.
6. Wilkinson, I. D. (2017). Digital forensic science: An introduction. Routledge.
7. Saks, M. J., & Koehler, J. J. (2005). The coming paradigm shift in forensic identification science. Science, 309(5736), 892-895.
8. Mnookin, J. L. (2008). The courts, the DNA debate, and the future of forensic science. Brooklyn Law Review, 75, 1071-1124.
9. Dr. Dror “Cognitive and human factors in expert decision making: Six fallacies and the need for

transparency”, 2017 - “Forensic Science International” journal.

10. Dr. Dror & Cole “The vision in “blind” justice: Expert perception, judgment, and visual cognition in forensic science”, “Psychonomic Bulletin & Review” journal, 2010.

11. <https://www.nist.gov/topics/forensic-science/swg>

12. <https://www.iso.org/standard/51215.html>

13. <https://enfsi.eu/practice-areas/forensic-facial-examination/>

14: Wilkinson I. D. Digital forensic science: An introduction. Routledge, 2017.

15. Saks M.J. & Koehler J.J. The coming paradigm shift in forensic identification science. Science, 309(5736), 2005, p.892-895.

16. Mnookin J.L. The courts, the DNA debate, and the future of forensic science. Brooklyn Law Review, 75, 2008, p.1071-1124.

17. Dror I. E. Cognitive and human factors in expert decision making: Six fallacies and the need for transparency. Forensic science international, 257, 2015, p.184-190.

18. Garrett B. L. Autopsy of a crime lab: Exposing the flaws in America’s forensic system. University of California Press, 2016.

XÜLASƏ

Portret ekspertizası məhkəmə və istintaq proseslərində şəxsin foto və ya video görüntülər əsasında identifikasiyasını təmin edən mühüm ekspertiza növüdür.

Ekspertiza zamanı insanın sifətindəki morfoloji xüsusiyyətlər (qaş, göz, burun forması və s.) müqayisə olunur. Burada antropometriya, morfoloji təhlil, geometrik morfometriya və biometriya kimi elmi yanaşmalardan istifadə edilir. Müxtəlif proqram təminatları vasitəsilə əlamətlərin üst-üstə qoyulması, koordinat torları ilə müqayisə kimi metodlar tətbiq olunur.

Müasir texnologiyaların (video müşahidə sistemləri, süni intellekt və s.) yayılması portret ekspertizasına olan tələbatı artırır. Eyni zamanda bu texnologiyalarla əldə edilən rəqəmsal sübutların keyfiyyəti və orijinallığı məsələsi də önə çıxır. Təhrif olunmuş və ya redaktə edilmiş görüntülər ekspertiza prosesini çətinləşdirir və nəticələrin etibarlılığına mənfi təsir göstərə bilər.

Beynəlxalq təcrübədə (SWG-FID, ISO, ENFSI və s.) portret ekspertizasında istifadə olunan görüntülərin orijinal və keyfiyyətli olmasına xüsusi önəm verilir. Azərbaycanda isə bu sahədə hələlik normativ boşluqlar mövcuddur və “orijinal rəqəmsal sübut” anlayışına qanunvericilikdə dəqiq tərif verilməyib.

Məqalədə rəqəmsal sübutların düzgün toplanması və saxlanması üçün hadisə yerində mobil cihazlardan istifadənin məhdudlaşdırılması, xüsusi mobil laboratoriyaların yaradılması, məlumatların qorunması və sübutların mərkəzləşdirilmiş sistemdə saxlanması kimi təkliflər irəli sürülür.

Nəticə etibarilə, portret ekspertizasının inkişafı üçün elmi əsasların gücləndirilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və texniki imkanların artırılması zəruridir.

ON SOME ISSUES OF RESEARCH OBJECTS (ORIGINAL DIGITAL EVIDENCE) OF FORENSIC PORTRAIT EXAMINATION

SAMİR GADIROV

*Ministry of Justice Center of Forensic Science Center of the
Department of Technical Examination of Documents*

SUMMARY

Portrait examination is an important type of examination that ensures the identification of a person based on photo or video images in court and investigative processes.

During the examination, morphological features of a person's face (eyebrow, eye, nose shape, etc.) are compared. Scientific approaches such as anthropometry, morphological analysis, geometric morphometry

and biometrics are used here. Methods such as superimposing features through various software and comparing with coordinate grids are applied.

The spread of modern technologies (video surveillance systems, artificial intelligence, etc.) has increased the demand for portrait examination. At the same time, the issue of the quality and originality of digital evidence obtained with these technologies also comes to the fore. Distorted or edited images can complicate the examination process and negatively affect the reliability of the results.

In international practice (SWG-FID, ISO, ENFSI, etc.), special importance is attached to the originality and quality of the images used in portrait examination. However, in Azerbaijan, there are still regulatory gaps in this area and the concept of "original digital evidence" has not been clearly defined in the legislation.

The article proposes such measures as limiting the use of mobile devices at the scene of a crime, creating special mobile laboratories, protecting metadata, and storing evidence in a centralized system for the proper collection and storage of digital evidence.

Consequently, it is necessary to strengthen the scientific basis, improve legislation, and increase technical capabilities for the development of portrait expertise.

ADLİ PORTRE İNCELEMESİNİN ARAŞTIRMA NESNELERİNİN (ORİJİNAL DİJİTAL DELİLLERİN) BAZI MESELELERİNE DAİR

SAMİR GADİROV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Evrakların Teknik İnceleme Dairesi Uzmanı*

ÖZET

Portre incelemesi, mahkeme ve soruşturma süreçlerinde fotoğraf veya video görüntülerine dayanarak bir kişinin kimliğinin belirlenmesini sağlayan önemli bir inceleme türüdür.

İnceleme sırasında, kişinin yüzünün morfolojik özellikleri (kaş, göz, burun şekli vb.) karşılaştırılır. Antropometri, morfolojik analiz, geometrik morfometri ve biyometri gibi bilimsel yaklaşımlar kullanılır. Çeşitli yazılımlar aracılığıyla özelliklerin üst üste bindirilmesi ve koordinat ızgaralarıyla karşılaştırma gibi yöntemler uygulanır.

Modern teknolojilerin (video gözetim sistemleri, yapay zeka vb.) yaygınlaşması, portre incelemesine olan talebi artırmıştır. Aynı zamanda, bu teknolojilerle elde edilen dijital delillerin kalitesi ve özgünlüğü konusu da ön plana çıkmaktadır. Bozulmuş veya düzenlenmiş görüntüler, inceleme sürecini zorlaştırabilir ve sonuçların güvenilirliğini olumsuz etkileyebilir.

Uluslararası uygulamada (SWG-FID, ISO, ENFSI vb.), portre incelemesinde kullanılan görüntülerin özgünlüğüne ve kalitesine özel önem verilmektedir. Ancak Azerbaycan'da bu alanda hâlâ düzenleyici boşluklar bulunmakta ve "orijinal dijital delil" kavramı mevzuatta net bir şekilde tanımlanmamıştır.

Madde, suç mahallinde mobil cihaz kullanımının sınırlandırılması, özel mobil laboratuvarların oluşturulması, meta verilerin korunması ve dijital delillerin uygun şekilde toplanması ve depolanması için delillerin merkezi bir sistemde depolanması gibi önlemler önermektedir.

Bu nedenle, portre uzmanlığının geliştirilmesi için bilimsel temelin güçlendirilmesi, mevzuatın iyileştirilmesi ve teknik kapasitenin artırılması gerekmektedir.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБЪЕКТОВ (ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ ЦИФРОВЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ) СУДЕБНО- ПОРТРЕТНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

САМИР ГАДИРОВ

*Эксперт отдела Технической экспертизы документов
Центра Судебных Экспертиз Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

Портретная экспертиза — важный вид экспертизы, обеспечивающий идентификацию личности человека по фото- или видеоизображениям в судебно-следственных и следственных процессах.

В ходе экспертизы сравниваются морфологические особенности лица человека (форма бровей, глаз, носа и т. д.). Применяются такие научные подходы, как антропометрия, морфологический анализ, геометрическая морфометрия и биометрия. Применяются такие методы, как совмещение признаков с помощью различных программ и сравнение с координатными сетками.

Распространение современных технологий (системы видеонаблюдения, искусственный интеллект и т. д.) увеличило спрос на портретную экспертизу. При этом на первый план выходит вопрос качества и оригинальности цифровых доказательств, полученных с помощью этих технологий. Искажённые или отредактированные изображения могут усложнить процесс экспертизы и негативно повлиять на достоверность результатов.

В международной практике (SWG-FID, ISO, ENFSI и др.) особое значение придаётся оригинальности и качеству изображений, используемых при портретной экспертизе. Однако в Азербайджане до сих пор существуют пробелы в регулировании в этой области, а понятие «оригинальные цифровые доказательства» не имеет чёткого определения в законодательстве.

В статье предлагаются такие меры, как ограничение использования мобильных устройств на месте преступления, создание специальных мобильных лабораторий, защита метаданных и хранение доказательств в централизованной системе для надлежащего сбора и хранения цифровых доказательств.

Следовательно, необходимо укрепление научной базы, совершенствование законодательства и повышение технических возможностей для развития портретной экспертизы.

Rəyçi: h.f.d. A.Z.Kişiyyəva

Təqdim edən: S.I.Qədirov

Daxil olma tarixi: 08.08.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.102-108

VƏFİQ SADIQOV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
İqtisad ekspertizaları şöbəsinin aparıcı eksperti

E-mail: sadiqov.vefiq@justice.gov.az

KAMRAN DÜNYAMALIYEV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
İqtisad ekspertizaları şöbəsinin böyük eksperti

E-mail: dunyamalyev.kamran@justice.gov.az

DOI: <https://doi.org/10.64498/PWYS5004>

AZƏRBAYCAN XALÇASI MƏHKƏMƏ-ƏMTƏƏŞÜNASLIQ EKSPERTİZASININ TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Açar sözlər: məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizası, xalça keyfiyyət göstəriciləri, fiziki-mexaniki sınaqlar, saxta və orijinal xalça, xalça sıxlığının ölçülməsi, saxlama şəraiti və şəffaflıq, məmulatın dəyərinin qiymətləndirilməsi.

Keywords: forensic commodity expertise, carpet quality indicators, physical-mechanical tests, fake and genuine carpet, carpet density measurement, storage conditions and transparency, product value assessment.

Anahtar kelimələr: adli uzmanlıq, halı kalite göstergeleri, fiziksel-mekanik testler, sahte ve orijinal halı, halı yoğunluk ölçümü, depolama koşulları ve şeffaflık, ürün deęerlemesi.

Ключевые слова: судебная товароведческая экспертиза, показатели качества ковров, физико-механические испытания, поддельные и настоящие ковры, измерение плотности ковров, условия хранения и прозрачность, оценка товара.

Azərbaycan xalq-tətbiqi sənəti və onun bir qolu olan xalçaçılıq xalqın milli mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur.

“Xalça” sənəti xalq sənətlərinin ən geniş yayılmış növü kimi Azərbaycan xalqının məişətində özünəməxsus yer tutmuşdur. Belə ki, müxtəlif naxış elementləri və təsvirlərlə bəzədilən xovlu və xovsuz xalçalar dəyələrin, çadırların, alaçıqların, habelə yaşayış evlərinin və digər binaların divarlarının və döşəmələrinin bəzədilməsində istifadə edilmişdir.

Azərbaycan xalçaları öz texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu və xovsuz olurlar. Xovsuz xalçalar toxuculuq sənətinin ən erkən dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan xalça sənəti öz yüksək bədii texniki keyfiyyətinə, xovsuz toxunuşunun müxtəlifliyinə görə fərqlənir. Xovsuz xalçaların, ümumiyyətlə xalça sənətinin yaranmasının əsasını onların ilk sadə nümunələri olan həsir, çətən, buriya təşkil edir. Xovsuz xalçalar öz toxuma üsuluna, kompozisiya quruluşuna, ornament zənginliyinə və rəng koloritinə görə bir-birindən fərqlənən aşağıdakı 8 növə bölünür:

- Palaz;
- Cecim;

- Ladı;
- Kilim;
- Şəddə;
- Vərni;
- Zili;
- Sumax.

Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi coğrafi mövqeyinə, naxış, kompozisiya, rəng həlli və texniki xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq 7 xalçaçılıq məktəbinə bölünür:

1. Quba
2. Bakı yaxud Abşeron
3. Şirvan
4. Gəncə
5. Qazax
6. Qarabağ
7. Təbriz

Xalçaçılıqda istifadə olunan materiallar içərisində əsas yeri yun tutur. Xalçanın xovunu təşkil edən, onun ərş və arğacdan ibarət əsasını əmələ gətirən, rəng və naxış daşıyıcısı yun ipidir. Ona görə də ipin fiziki-texniki xassələri, liflərinin uzunluğu, rəng qəbuletmə qabiliyyəti və növü diqqəti xüsusi cəlb edir.

Yun iplər əsasən 3 növə ayrılır:

- zərif,
- qaba,
- yarımqaba

Merinos qoyununun yununda hazırlanan liflərin diametri 15-25 mikron olduqda zərif yun, liflərinin diametri 25-35 mikron və daha çox olan qaba və yarımqaba yun hesab olunur. Zərif yunların liflərinin hər santimetrində 12-15, yarımqaba yunların liflərində 7-8, qaba yunların liflərində isə 6 və daha az buruq olur. Liflərdə olan təbii buruqların və qıvrımların sayca çoxluğu nazikliyə və yumşaqlığa səbəb olur.

Azərbaycanda olan Mazex, Qarabağ, Makı və Bazex növlü qoyunların yunları xalçaçılıq sənəti üçün əlverişli hesab edilir. Məlum olduğu kimi, qoyunun cinsi, yaşadığı iqlim şəraiti, yediyi otun tərkibi yunun fiziki-texniki xassələrini və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bundan əlavə, yunun hansı zaman, yəni yazda və ya payızda qırılması da onun liflərinin uzunluğuna, şəffaflıq və təmizliyinə, boyaq qəbuletmə qabiliyyətinə təsir göstərir. Yazda qırılmış yunun lifləri uzun, rəngi isə şəffaf olmaqla boyağı yaxşı qəbul edir. Bunların lifləri 3-45 qrama qədər ağırlığa dözə bilir. 15 qramdan az ağırlığa dözməyən liflərə az davamlı liflər deyilir. Lifli materiallar içərisində rütubət qəbuletmə və rütubətvermə cəhətdən ən yüksək hiqroskopik xüsusiyyətə malik olan material yundur. Yun çəkisinin təxminən 28-35%-i qədər rütubət qəbul edə bilir. Yun liflərinin fiziki tərkibindəki sudan əlavə, ümumiyyətlə, yunda müəyyən dərəcədə rütubət olmalıdır. Adi halda rütubət onun çəkisinin 16-17%-ni təşkil etməlidir. Buna yunun kondisiya çəkisi deyilir. Bu rütubəti 17%-dən yuxarı qaldırmaq və 15%-dən aşağı salmaq olmaz. Rütubət çox olanda ipin rəngi dəyişir, müqaviməti azalır və çəkisi süni sürətdə artır, normadan az olanda isə həm rəngi zəifləyir, davamlılığı azalır, həm də iş prosesində sürtünmə nəticəsində elektrikləşməsi şiddətlənir və lifləri dağılır. Lifli materiallar içərisində yun ən yüksək fiziki-texniki xassələri olan materialdır. Yun liflərinin səthi girintili-çixıntılı olduğu üçün onun yaxşı eşilmə, qıvrılma və nəticədə asan ayırılma qabiliyyəti vardır. Yunun bu xüsusiyyəti ilmənin gövdədə möhkəm dayanmasını, xalça məmulatının əsrlər boyu davamlı olmasını təmin edir. Eyni zamanda həmin xüsusiyyətə görədir ki, yun mexaniki təsirə məruz qaldıqda onun lifləri asanlıqla birləşərək bərk materiala çevrilir. Bu xüsusiyyətdən keçəçilik sənayesində istifadə olunur.

Azərbaycan xalçaçılığında istifadə olunan qaba yundan 2-8 nömrəli iplər, yarımqaba növlü yundan

isə 20-60 nömrəli iplər hazırlamaq mümkündür. Xalçaçılıqda qoyundan əlavə, dəvə, keçi və başqa heyvanların da yunundan istifadə edilir. Dəvə yunu, keçi tiftiyi, dovşan tükü yumşaq olduğu üçün onları qaba yunlarla qarışdırıb normaya uyğun ip əldə etmək olar. Gön-dəri sənayesində istifadə olunan qoyun dərilərindən alınan bu növ qısa lifli yuna zavod yunu deyilir. Qoyun yunu ağ şəkəri, açıq, tünd boz və qara rənglərdə olur. Bunlardan həm təbii, həm də boyanmış halda istifadə etmək mümkündür.

Xalçaçılıqda işlədilən lifli materiallardan biri də ipəkdir. Azərbaycan xalçaçılığında ipəyi uzun keçmişdən tətbiq etməyə başlamışlar. Orta əsrlərdə toxunmuş ipək xalçalardan bir neçəsi zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Lakin XIX əsrdə ipəkçiliyin geri qalması, ümumiyyətlə, ipəyin baha olması, hazırlanma və boyanma işindəki çətinliklər, əlverişsiz fiziki-texniki xassələri həmin materialın xalçaçılıqdan uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur.

Xalçaçılıqda ipəkdən həm əriş və arğac, həm də üz ipi kimi istifadə olunur. Lakin rəng qəbuletmə qabiliyyətinin zəifliyi ipəkdən üz ipi kimi geniş miqyasda istifadə etməyə imkan vermir. Bundan əlavə, ipək toz, günəş və rütubət kimi təbii amillərə qarşı zəif müqavimət göstərir.

Təbii növ ipəklərdən başqa, xalçaçılıqda süni ipəklərdən də istifadə etmək mümkündür. Süni ipəklər fabrik və zavodlarda hazırlandığı üçün onların fiziki-texniki xassələrini xalçaçılığın tələblərinə çətinlik çəkmədən uyğunlaşdırmaq mümkündür. Pambıq tiftiyi, küknar ağacından alınmış sellüloz və s. süni ipək üçün ən yaxşı xammaldır. Belə ipəklər texnoloji hazırlıq işlərinə görə bir neçə qrupa bölünür.

Sintetik liflər - hazırda maşınla toxunan xalçalarda geniş miqyasda tətbiq olunan bu liflərin növləri çoxdur. Poliefir, polivinil və poliamid qruplarında birləşən sintetik liflərin lavsan, xlorin, neylon, perlon, kapron və başqa növləri daha çox yayılmışdır. Yun və pambıqdan fərqli olaraq sintetik liflər kimyəvi təsirə çətin uğradığı üçün boyanı pis qəbul edir və bunların boyanması xüsusi rejim tələb edir. Lakin bu liflər yun, pambıq və digər materiallarla müəyyən normada qarışdırıldıqda həm boyanı yaxşı qəbul edir, həm də digər xassələrinə görə yaxşı xalça materialı olur. Məsələn, kapron, neylon, lavsan, perlon və təbii yun qarışığından toxunmuş xalça, daha davamlı olur, əzilmir, onu qat kəsmir, anbar və ev şəraitində, ictimai binalarda saxlandıqda tozdan və güvdən az zərər çəkir. Belə xalçalar forma dəyişikliyinə, çürüməyə və kiflənməyə qarşı müqavimətlidir. Yunun tərkibindəki süni liflər onun oksidləşmə prosesini

ləngidir. Bu cür qarışıq materiallardan hazırlanan məmulatın qırım işi yüksək səviyyədə aparıldıqda məmulat daha çox ipək görkəmi alır. Süni liflərin müsbət cəhətlərindən biri də budur ki, bu liflərə istənilən fiziki-texniki xassə vermək mümkündür. Keçmişdə xalçaçılıqda üz ipi, ərş və arğac kimi güləbətindən, metal tellərdən də istifadə edilmişdir.

Hazırda Azərbaycan xalçaçılığında ərş və arğacla əsasən pambıqdan düzəldilir. Azərbaycanda yetişdirilən pambıq dünyanın ən yaxşı pambıq növlərindəndir. Azərbaycan pambığının “Barbados” növü, uzun və nazik lifli növləri, xüsusilə tiftikli və ya orta lifli növü və digər növləri fiziki-texniki xassələrinə görə xalçaçılıq üçün əlverişlidir. Bunlar dartılma, möhkəmlilik, rütubət qəbuletmə, ağılıq, boyanma və digər xassələrinə görə sıfırdan altıncıya qədər müxtəlif növlərə bölünür. Bu növlərin orta liflilərindən trikotaj sənayesində və xalçaçılıqda istifadə olunur. Pambıq liflərinin qalınlığı 12-45 mikromillimetrlə, uzunluğu isə 1,5-5 sm-ə qədərdir. Pambıq saplar öz uzunluğunun 5-8%-i qədər uzanır, çəkisinin 35%-i qədər rütubət qəbul edir, normal nəmliyi 8-9%-dir. Azərbaycan pambığının lifləri yüksək mexaniki müqavimətə malikdir və xalçaçılıq sahəsində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Pambıq ərşlərdə ölü tellər yun iplərə nisbətən yox dərəcəsindədir. Bunun üçün də toxunma prosesində pambıq ərşi qarmaqlı bıçaqla tutmaq və ona ilmə salmaq asandır. Bunlardan əlavə, arğackeçmə prosesində ərşlər paralelləşmə və çarpazlaşma zamanı bir-birinə ilişib toxucu üçün çətinlik törətmir.

Xalçaçılıqda pambıqdan başqa, kətan və onun müxtəlif növlərindən də istifadə olunur. Kətan qamışabənzər bitkidən (qabığını siyirməklə) alınır. Kəpitmə, kənaf və kəndir də kətan növünə daxildir. Kətan liflərinin uzunluğu 10-100 sm, diametri isə 12-25 mk olur.

Xalçaların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində sıxlıq göstəricisinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Hər şeydən əvvəl xalçaların toxunma sıxlığı onun istiliyi saxlama, sürtünməyə qarşı davamlılığına, habelə xalçada yaradılan ornamentin aydın və gözəl görünməsinə əsaslı surətdə təsir göstərir. Sıxlıq dedikdə, xalçanın gövdəsində vurulmuş ilmələrin və ya düyünlərin bir-birinə yaxın və aralı məsafələrdə yerləşməsi başa düşülür. Xalçaların sıxlığının təyin edilməsi xalçanın 10 sm sahədəki enində çinin miqdarı nəzərə alınır. Məsələn, 50x50 sıxlığa malik xalça haqqında söhbət gedirsə, bu xalçanın eni istiqamətində qoşa ərş üzrə 50 ədəd ilmə düyünləri vardır. Buradan görüldüyü

kimi xalçanın sıxlığını həm onun uzunluğu, həm də eni istiqamətində təyin etmək olar. Sıxlıqdan asılı olaraq eyni zamanda onun toxunmasında material sərfini, texnoloji yararlılığı, iqtisadi səmərəliliyi də hesablamaq olar. Xalçaların sıxlığı ərş boyunca və arğac boyunca adlandırılır. Xalçanın eni üzrə olan sıxlıq ərş və uzun istiqamətində olan sıxlığı isə arğac sıxlığı adlanır.

Təcrübədə xalçanın sıxlığını 1 sm²-də və ya hər bir 1 m²-də olan sıxlıq göstəricisinə görə də təyin edirlər. Ona görə də xalçanın texniki xarakteristikasından söhbət gedən zaman onun neçə m²-dən ibarət olması təyin edilir. Deməli, xalçanın sıxlıq göstəriciləri hesablandıqdan sonra xalçanın eskizi üzrə çəkisinin hazırlanması, material sərfini, onun toxunmasına sərf edilən saatin miqdarı, texnoloji proseslərin necə aparılması müəyyən olunur.

Respublikamızda toxunan milli xalçalarımızın həm eni, həm də uzun istiqamətində sıxlıq göstəricisi eynidir və bu baxımdan xalçaların arxitektomatik gözəlliyi daha yüksək qiymətləndirilir. Lakin xovlu xalçalardan fərqli olaraq xovsuz xalça məmulatları sırasına daxil olan kilim, palaz, sumax, fərməş və s. kimi məmulatların sıxlığı eyni deyildir. Azərbaycan ərəzində qədim zamanlardan bu günədək toxunan xalçaların, məmulatların sıxlığı 25x25-dən 100x100 sıxlıq göstəricilərinə qədər dəyişir. Elə bu ölçülərdən asılı olaraq xalça və xalça məmulatlarının texniki və iqtisadi məsələləri həll olunur.

Xalçaların toxunması çox saylı əməliyyatların nəticəsində tamamlanır ki, hər bir əməliyyatların texnoloji baxımdan vacib əhəmiyyəti olmaqla yanaşı onların yerinə yetirilməsində xarakterik nöqsanlar da baş verir. İlk anda xananın qurulmasında, daha doğrusu ərş sapının oxlara sarınmasında yaranan nöqsanlar 2 yerə bölünür:

- ərş sapının oxlara sarınmasında ipin eyni səviyyədə dartılmamasında və bərkidilməsində yaranan nöqsanlar;

- ərş saplarının biri-birilərinin yanında bərabər səviyyədə dayanmaması zamanı yaranan nöqsanlar.

Dəzgahın ərş sapı ilə təmin edilməsi ən məsuliyyətli prosesdir. Bu əməliyyatı lap əvvəldən sona qədər ciddi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Eyni zamanda ərş sapının yumalara sarındığı kimi sapda baş verən zəif burulma, burulmamış, az təbəqəli, çox qatlı, düyünlü kimi və s. nöqsanların rast gəlməsinə yol verilməməlidir. Xalçanın sıxlığının pozulması da ərş saplarının sarınmasının düzgün yerinə yetirilməməsinin nəticəsidir. Bəzi nöqsanlar ərş sapının fiziki-mexaniki xassələrində baş verən

çatışmazlıqlardan əmələ gəlir. Belə nöqsanlara əriş sapının burulmasının azlığı və yaxud artıqlığı, müxtəlif dərəcəli elastik, üzülmə və s. nöqsanlar keyfiyyətə pis təsir göstərən nöqsanlara aiddir.

Xalçaların keyfiyyəti normativ-texniki sənədlərin tələblərinə cavab verməlidir. Xalçalara 3 cür tələb verilir:

- istismar;
- gigiyenik;
- estetik.

Istismar tələblərə - xalçanın uzun ömürlüliyü, xidmət müddəti, qatlanmaya davamlılıq, yuyulmaya, suyun təsirinə, temperatura, qələviyə, sabun-soda məhlulu və s. kimyəvi reagentlərə, həm də işığın və günəşli havanın təsirinə, yuyulma və ütülənməyə və s. təsirlərə davamlılıq nəzərə alınmalıdır.

Gigiyenik tələb - göstəricilərinə hiqroskopiklik, havakeçirmə, istidən mühafizə, su keçirmə, elektriclənmə, bərklik, buxarkeçirmə və zərərli qarışıqların olması aiddir.

Estetik tələb - göstəricilərinə xalçanın xarici forması, tərtibatı, xalçanın fakturası, üst səthinin keyfiyyəti və təmizliyi, parlaqlığı, görünüşün saxlanması, xarici tərtibatın müasir bədii tələblərə cavab verməsi və s. aiddir.

Xalça və xalça məmulatlarının keyfiyyətinin ekspertizası xarici, fiziki-mexaniki nöqsanlarına görə, alışı nümunəsinə və müqavilənin texniki şərtlərinin tələblərinə uyğun olaraq aparılır. Məmulatın xarici görünüşündəki nöqsanlarına görə keyfiyyətin təyini xüsusi çıxış masaların üstündə açıq şəkildə üz-astar tərəfinin elektrik işığında diqqətlə yoxlanılması yolu ilə aparılır. Mübahisəli hallarda məmulatların keyfiyyət göstəriciləri, o cümlədən gövdənin üzərindəki xovun hündürlüyü, köbələrin işlənməsi, palaz hissənin möhkəmləndirilməsi, xovlu ipliklərin boyağının davamlılığı, sıxlığı və s. tədqiq olunur.

Xarici nöqsanlarındakı görünüşünə görə xalça və xalça məmulatlarının keyfiyyətini təyin etmək üçün tək-tək məmulatlar üçün bir məmulat, ensiz xalçalar üçün 1,5 m, eni isə 2 sm olmaq şərti ilə nümunələr seçilir. Ensiz xalça kəsiklərində şərti uzunluq 1,5 m-dən az olmamalı və burada iki uzunluq nəzərdə tutulmalıdır. Məmulatın keyfiyyət itkisi faizi istehsal üsulundan asılı olaraq təyin edilir.

Xalça və xalça məmulatlarının saxlanma şəraiti xüsusi olmalıdır. Belə ki, təxminən nisbi rütubəti $65\pm 2\%$, temperaturu $20\pm 50^\circ\text{C}$ olan anbarlarda, stellajların üstündə qızdırıcı sistemdən azı 1 m aralı, döşəmədən 0,15 m-dən az olmamaq şərti ilə hündürdə saxlanmalıdır.

Əl xalçalarını açıq şəkildə saxlamaq lazımdır. Stellajların üstündə 50 ədəddən artıq olmamaq şərti ilə xovlu, 60 ədəddən artıq olmamaq şərti ilə isə xovsuz xalça saxlamaq olar. Maşınla toxunmuş xalça məmulatlarını rulon şəklində bükülmüş, üz hissəsi içəri olmaq şərti ilə saxlayırlar. Xalça və xalça məmulatları saxlanılan anbarlar azı hər 6 aydan bir güvəyə qarşı preparatlarla işlənməli və ya emal edilməlidir. Xalça və xalça mallarının keyfiyyətini xüsusi laboratoriyada yoxlayırlar. Xalçaların əsas keyfiyyət göstəriciləri dedikdə, hər şeydən əvvəl onun istifadəsinin əlverişli və yararlı olması üçün mühüm xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsi nəzərdə tutulur. Buna görə də xalça və xalça mallarının istehlak xassələrinə - cırılmaya, əzilməyə və təsirə, çirkəlməyə qarşı davamlılıq, üz səthi xovlarının boyağının davamlılığı, akustikliyi, istilik izolyasiya xassəsi, ölçülərin sabitliyi, 1 m² xalçanın çəkisi, 1 m²-ə düşən ilmələrin sayı, xalçanın sıxlığı daxildir.

Cırılmaya qarşı davamlılıq – xalçanın çox təsirə məruz qalan hissəsinin, yəni üz səthinin xarici təsirə davamlılığı onun mühüm xassəsidir. Xalçanın cırılmaya davamlılığı, hər şeydən əvvəl, xovun fiziki-kimyəvi xassəsindən, xalçanın strukturundan və son əməliyyatların keyfiyyətindən asılıdır.

Laboratoriyada aparılan sınaqlar zamanı xalçalar müxtəlif cihazlarda yuyulur və bu proseslər zamanı xalçanın qalınlığının azalıb-azalmaması müəyyən edilir. Bu sınaqların yekunu nəticəsində xalçanın istifadə vaxtı təyin olunur. Bu prosesi aparmaq üçün laboratoriyada xalçadan 100 sm²-ə qədər ölçüdə nümunə kəsirlər. Naxışlı hissə kəsilir, $65\pm 2\%$ -ə qədər nisbi rütubətli yerdə 24 saat ərzində $20\pm 20^\circ\text{C}$ temperaturda saxlanılır. Bütün bu sınaqlardan sonra həmin nümunənin ümumi qalınlığını müəyyən edirlər. Nümunənin təxminən yarısını yəni, 50 sm²-ni xüsusi cihazda sıxırlar, onun üzərinə 2 kq-a qədər ağırlıq salırlar. Bununla da q/sm² kütlə itkisini və mm-lə xovun qalınlığını öyrənirlər.

Beləliklə, xalça və xalça məmulatlarının texniki və estetik xüsusiyyətlərinin dərindən öyrənilməsi, onların məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizasının obyektinə çevrildiyi hallarda dəqiq və əsaslandırılmış nəticələr çıxarılmasına imkan yaradır.

Bu baxımdan xalça yalnız mədəni dəyər deyil, həm də hüquqi sübut kimi qiymətləndirilə bilən unikal bir əmtəədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənov Ə.P., Həsənov N.N., Vəliməmmədov C.M. “Əmtəəşünaslığın nəzəri əsasları”. Bakı, 2003.
2. Qeyri-ərzaq mallarının laboratoriya tədqiqatı. Dərslik. II hissə. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2005, 344 s.
3. Həsənov Ə.P. və başqaları. Qeyri-ərzaq mallarının ekspertizası. II hissə. Bakı, “Çaşıoğlu”. 2006, 616 s.
4. Qeyri-ərzaq mallarının ekspertizasının nəzəri əsasları. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010, 514 s.
5. “Qeyri-ərzaq mallarının ekspertizasının praktikumu” Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2014, 451 s.
6. “Mədəni – məişət təyinatlı mallarının ekspertizası” (I hissə). Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2014, 600 s.

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan xalq-tətbiqi sənətinin mühüm qolu olan xalçaçılıq sənətinin tarixi, texniki xüsusiyyətləri, material tərkibi və onun məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizasında tətbiq imkanları geniş şəkildə təhlil olunur. Xalçaçılıq sənəti təkcə mədəni irs nümunəsi deyil, eyni zamanda qiymətləndirilə bilən və ekspertiza obyektinə çevrilən yüksək texnoloji və estetik dəyərə malik əmtəə kimi təqdim edilir.

Məqalədə xovlu və xovsuz xalçaların fərqləri, onların texnoloji xüsusiyyətləri, toxunma sıxlığı, istifadə olunan lifli materiallar (yun, ipək, pambıq, sintetik liflər və s.) və bu materialların fiziki-mexaniki xassələri ətraflı araşdırılır. Azərbaycan xalçaçılığında istifadə olunan yun növləri, ipəklərin rəng qəbuletmə qabiliyyəti və toxumaya təsiri, pambığın üstünlükləri və sıxlıq göstəricilərinin xalçanın keyfiyyətinə təsiri izah edilir.

Xüsusi vurğu, xalçaların məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizasında qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu kontekstdə xalçaların orijinallığının müəyyənəşdirilməsi, keyfiyyət göstəricilərinin (xov hündürlüyü, sıxlıq, boyağın davamlığı və s.) ekspertiza metodu ilə yoxlanması, saxtalaşdırma hallarının aşkar olunması və istehsal dəyərinin hesablanması məsələlərinə toxunulur.

Nəticə olaraq, Azərbaycan xalçası yalnız estetik sənət əsəri deyil, həm də hüquqi və iqtisadi baxımdan dəyəri olan bir məmulat kimi dəyərləndirilir. Onun ekspertiza baxımından təhlili həm mədəni irsin qorunması, həm də mülki mübahisələrin obyektiv həllində mühüm rol oynayır.

AZERBAIJAN CARPET AS A RESEARCH OBJECT OF FORENSIC-COMMODITY EXPERTISE

VAFIQ SADIGOV

*Leading expert of the Economic Expertise Department of the
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

KAMRAN DUNYAMALIYEV

*Senior expert of the Economic Expertise Department of the
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

SUMMARY

This article extensively analyzes the history, technical characteristics, material composition and application possibilities of carpet weaving, an important branch of Azerbaijani folk applied art, in forensic commodity expertise. Carpet weaving is presented not only as a cultural heritage example, but also as a commodity with high technological and aesthetic value that can be evaluated and becomes an object of expertise.

The article examines in detail the differences between pile and non-pile carpets, their technological characteristics, weaving density, used fibrous materials (wool, silk, cotton, synthetic fibers, etc.) and the physical and mechanical properties of these materials. The types of wool used in Azerbaijani carpet weaving, the color-receiving ability of silks and their effect on the texture, the advantages of cotton and the effect of density indicators on the quality of the carpet are explained.

Special emphasis is placed on the evaluation of carpets in forensic commodity expertise. In this context, the issues of determining the authenticity of carpets, checking the quality indicators (pile height, density, dye durability, etc.) by expert methods, detecting counterfeiting cases, and calculating the production cost are touched upon.

As a result, the Azerbaijani carpet is valued not only as an aesthetic work of art, but also as a product with legal and economic value. Its expert analysis plays an important role in both the protection of cultural heritage and the objective resolution of civil disputes.

ADLİ UZMANLIK ARAŞTIRMA OBJESİ OLARAK AZERBAIJAN HALILARI

VAFIQ SADIGOV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Ekonomi Uzmanlık Dairesi Başkanı*

KAMRAN DUNYAMALİYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Ekonomi Uzmanlık Dairesi Kıdemli Uzmanı*

ÖZET

Bu makale, Azərbaycan halk uygulamalı sanatının önemli bir dalı olan halı dokumacılığının tarihçesini, teknik özelliklerini, malzeme bileşimini ve uygulama olanaklarını adli emtia uzmanlığında kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Halı dokumacılığı, yalnızca bir kültürel miras örneği olarak değil, aynı zamanda değerlendirilebilen ve uzmanlık konusu haline gelen, teknolojik ve estetik değeri yüksek bir emtia olarak da sunulmaktadır.

Makalede, havlı ve havsız halılar arasındaki farklar, teknolojik özellikleri, dokuma yoğunluğu, kullanılan elyaf malzemeleri (yün, ipek, pamuk, sentetik elyaflar vb.) ve bu malzemelerin fiziksel ve mekanik özellikleri ayrıntılı olarak incelenmektedir. Azərbaycan halı dokumacılığında kullanılan yün çeşitleri, ipeklerin renk alma kabiliyeti ve dokuya etkileri, pamuğun avantajları ve yoğunluk göstergelerinin halı kalitesi üzerindeki etkisi açıklanmaktadır.

Adli emtia uzmanlığında halıların değerlendirilmesine özellikle vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda, halıların orijinalliğinin tespiti, kalite göstergelerinin (hav yüksekliği, yoğunluk, boya dayanıklılığı vb.) uzman yöntemleriyle kontrol edilmesi, sahtecilik vakalarının tespiti ve üretim maliyetinin hesaplanması konularına değinilmektedir.

Sonuç olarak, Azərbaycan halısı yalnızca estetik bir sanat eseri olarak değil, aynı zamanda hukuki ve ekonomik değeri olan bir ürün olarak da değer görmektedir. Uzman analizi, hem kültürel mirasın korunmasında hem de hukuki uyuşmazlıkların objektif çözümünde önemli rol oynamaktadır.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ КОВЁР КАК ОБЪЕКТ СУДЕБНО- ТОВАРОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

ВАФИГ САДЫГОВ

*Ведущий эксперт отдела Экономической Экспертизы Центра
Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

КЯМРАН ДУНЬЯМАЛИЕВ

*Старший эксперт отдела Экономической Экспертизы Центра
Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно анализируются история, технические характеристики, состав материалов и возможности применения ковроткачества – важной отрасли народно-прикладного искусства Азербайджана – в судебно-товароведческой экспертизе. Ковроткачество представлено не только как образец культурного наследия, но и как товар высокой технологической и эстетической ценности, который может быть оценен и стать объектом экспертизы.

В статье подробно рассматриваются различия между ворсовыми и безворсовыми коврами, их технологические характеристики, плотность плетения, используемые волокнистые материалы (шерсть, шелк, хлопок, синтетические волокна и др.), а также физико-механические свойства этих материалов. Рассматриваются виды шерсти, используемой в азербайджанском ковроткачестве, цветопринимаящая способность шелка и ее влияние на текстуру, преимущества хлопка и влияние показателей плотности на качество ковра.

Особое внимание уделяется оценке ковров в судебно-товароведческой экспертизе. В этом контексте затрагиваются вопросы определения подлинности ковров, проверки показателей качества (высоты ворса, плотности, стойкости окраски и т. д.) экспертными методами, выявления случаев контрафакции и расчета себестоимости продукции.

В результате азербайджанский ковёр ценится не только как эстетическое произведение искусства, но и как товар, имеющий юридическую и экономическую ценность. Его экспертиза играет важную роль как в защите культурного наследия, так и в объективном разрешении гражданских споров.

*Rəyçi: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti,
texnika üzrə fəlsəfə doktoru Alverdiyeva N.F.*

Təqdim edən: V.Sadiqov

Daxil olma tarixi: 21.07.2025

Təkrar işlənmə tarixi: 15.08.2025

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.109-123

LAMİƏ SÜLEYMANOVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsinin böyük eksperti

E-mail: lamia.suleymanova@justice.gov.az

DOI: <https://doi.org/10.64498/VHOJ2229>

KİBERCİNAYƏTLƏRİN KRİMİNALİSTİK XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: kibercinayət, cinayət qanunvericiliyində kibercinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar, kibercinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyası, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikası, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının strukturu və əsas elementləri, kibercinayətkarın şəxsiyyəti, kibercinayətlərin törədilməsi üsulları.

Keywords: cybercrime, norms in criminal law providing for liability for cybercrimes, UN Convention against Cybercrime, forensic characteristics of cybercrimes, structure and main elements of forensic characteristics of cybercrimes, identity of cybercriminal, methods of committing cybercrimes.

Anahtar kelimələr: siber suç, siber suçlardan dolayı sorumluluğu öngören ceza hukuku normları, BM Siber Suçlara Karşı Sözleşme, siber suçların adli özellikleri, siber suçların adli özelliklerinin yapısı ve temel unsurları, siber suçlunun kimliği, siber suçların işlenme yöntemleri.

Ключевые слова: киберпреступность, нормы уголовного права, предусматривающие ответственность за киберпреступления, Конвенция ООН против киберпреступности, криминалистическая характеристика киберпреступлений, структура и основные элементы криминалистической характеристики киберпреступлений, личность киберпреступника, способы совершения киберпреступлений.

X əsrin sonu, XXI əsrin ilk illərindən yeni informasiya-texnoloji inqilab dövrünə qədəm qoyan dünyanın hərəkətverici qüvvəsi qismində mikroelektronika, informatika, biotexnologiya, gen mühəndisliyi, enerjinin və materialların yeni növləri, peyk rabitəsi, süni intellekt və sair çıxış edir. Son illərdə süni intellektə, neyron şəbəkələrə əsaslanan rəqəmsal texnologiyaların imkanları və əlçatanlığı, ictimai həyatın bütün sahələrində istifadə səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmış və bu artım meylləri davam etməkdədir. Rəqəmsal texniki vasitələr, mobil qurğular, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələri, xüsusən də İnternet və sosial şəbəkələr bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılıqda olan qloballaşmış dünyanın ən müxtəlif səviyyələrdə inkişafını şərtləndirən amilə, hər bir insanın gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir [5; 35, s.138]. Müasir zamanın fərqləndirici cəhəti reallıqla virtuallıq, əşyaların dünyası və informasiya dünyası, onlayn və oflayn fəaliyyət, fiziki mühitlə kibermühit arasında sərhədlərin silinməsi, yox olmasıdır [18, s.377].

Yeni minilliyin ilk illərindən başlayaraq informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarının

sürətli inkişafı müxtəlif rəqəmsal-texniki qurğuların insan həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz etməsi, mobil rəqəmsal qurğuların, sosial və digər xarakterli qlobal şəbəkələrin yaranaraq aktiv şəkildə hər bir insanın həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi kimi proseslər cinayətkar fəaliyyətə də təsirsiz ötüşməmişdir. Texnoloji və texniki tərəqqi hüquq pozucularına qanunazidd əməllərin törədilməsi məqsədilə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməyə, cinayətkar fəaliyyətin təşkili metodlarını, üsul və vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə də daha əlverişli şərait yaratmışdır [16, s.36; 20, s.218].

Bir sözlə, deyə bilərik ki, kompüterlərin, informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarının, İnternetin, sosial şəbəkələrin, rəqəmsal texniki vasitələrin ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi və onların əlçatanlıq dərəcəsinin yüksəlməsilə onlardan istifadə etməklə törədilən cinayətlərin, xüsusən də kiberoğurluq, kiberdələduzluq, kiberterrorçuluq, kibernarkoticarət və sair kimi kibercinayətlərin sayı, onların ictimai təhlükəlilik dərəcəsi də artmaqdadır. Müasir kibercinayətkarlar kriminal fəaliyyətin ən müxtəlif sahələrində elmi-

texniki tərəqqinin nailiyyətlərini və yeni informasiya texnologiyalarını aktiv şəkildə mənimsəyir və istifadə edirlər [11, s.179; 12, s.60-61; 30, s.196]. Mobil rabitənin, İnternet-bankçılığın, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrinin, o cümlədən sosial şəbəkələrin və İnternetin, neyroşəbəkələrə əsaslanan süni intellektin inkişaf etməsi kibercinayətlərin daha təhlükəli yeni növ və formaların yaranmasına gətirmişdir.

Son illərdə kibercinayətkar mütəşəkkil dəstə və təşkilatlar yüksək təhsilə və savada malik, kompüter texnikası və şəbəkə texnologiyaları sahəsində bilik və təcrübəyə yiyələnmiş gənc mütəxəssisləri öz kibercinayətkarlıq fəaliyyətinə cəlb etməyə başlamışlar. Bunun nəticəsində xeyli dərəcədə cinayətkar fəaliyyətin üsulları təkmilləşdirilmiş, yeni, daha yüksək kriminal peşəkarlıq səviyyəsi əldə edilmişdir. Hüquq-mühafizə orqanlarına VPN, Tor, anonim proksi-serverlər və sair kimi müasir texnologiyalardan istifadə olunmaqla həyata keçirilən cinayətlərin istintaqını aparmaq olduqca çətin və mürəkkəbdir, çünki qeyd olunan və digər müasir texnologiyalar törədilmiş əməldə cinayətkarın şəxsi iştirakını göstərən sübutların əldə edilməsində ciddi çətinliklər yaradır [5, s.113-114; 27, s.142-144].

Təsədüfi deyildir ki, “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023-2027-ci illər üçün Strategiyası”nda xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya məkanının müasir təhdidlərdən qorunması milli təhlükəsizliyin əsas istiqamətlərindəndir. Qloballaşan dünyada informasiya təhlükəsizliyinin və kibertəhlükəsizliyin təmin olunması istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə əsas məsələyə çevrilmişdir. Son zamanlar Azərbaycanın informasiya məkanına, o cümlədən onun tərkib hissələrinə (dövlət, özəl və qeyri-hökumət qurumlarının, fiziki şəxslərin sahib olduğu informasiya ehtiyatlarına və infrastrukturlarına) qarşı texnoloji cəhətdən çoxşaxəli hücumlar genişlənməkdədir.

Cəmiyyətin rəqəmsal dövrə keçməsinin neqativ nəticələri təkcə yeni növ cinayətlərin (kibercinayətlərin) yaranması ilə deyil, həm də bütövlükdə cinayətkarlığın strukturunun, kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin əhəmiyyətli dəyişməsi ilə bağlıdır. Mütəxəssislər “cinayətkarlığın rəqəmsallaşması”nı kibernetik metodların, həmçinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının alət və vasitələrinin cinayətlərin törədilməsi üsullarına və mexanizmlərinə nüfuz etməsini qeyd edirlər [28, s.3].

Beləliklə, deyə bilərik ki, informasiya texnologiyalarının və rəqəmsal texniki vasitələrinin sürətli inkişafı, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin kompüterləşməsi, müsbət, mütərəqqi xarakterli proseslərlə yanaşı kompüterlərdən, kompüter sistemlərində və şəbəkələrində saxlanılan və işlənən informasiyadan qanunsuz istifadə ilə bağlı yeni cinayət növləri yaratmışdır. Belə cinayətlər elmi ədəbiyyatda və məhkəmə-istintaq təcrübəsində “kibercinayətlər” adını almışdır. Cinayətkarlar kompüter avadanlığından və telekommunikasiya sistemlərindən istifadə edərək elektron məlumatlar bazasına qanunsuz daxil olur, məlumatları əldə edir, dəyişdirir, silir və ya bloklayır, fiziki və hüquqi şəxslərə böyük maddi və mənəvi ziyan vururlar. Mexanizminə, törədilmə üsullarına, cinayətkarın şəxsiyyətinə görə özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan kibercinayətkarlıq, yüksək latentlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunur [6, s.40-41; 21, s.451-452].

Xüsusi ədəbiyyatın, məhkəmə-istintaq təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında kibercinayətlərin aşağıdakı kriminalistik xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik:

- virtual xarakter;
- yüksək latentlik;
- açılması və istintaqı üçün rəqəmsal ekspertizanın

(xüsusi biliklər əsasında şəbəkə protokollarının, proqram təminatının və kompüter sistem və şəbəkələrinin digər aspektlərinin tədqiqi) təyini və aparılmasının zəruriliyi;

- növ və forma baxımından müxtəliflik və digər amillərə görə cinayət-hüquqi tövsifin mürəkkəbliyi;
- qloballıq və genişmiqyaslılıq;
- kibercinayətlərin açılması və istintaqının yalnız ixtisaslaşan xüsusi bölmələr, ixtisaslı şəxslər tərəfindən aparılması, o cümlədən bu sahədə xüsusi biliyə malik olan mütəxəssis-ekspertlərin cəlb edilməsi ilə mümkünlüyü;

- istintaqı zamanı sübutlar qismində çox vaxt rəqəmsal sübutların çıxış etməsi, virtual mühitdə, yəni kiberməkanda cinayətkar tərəfindən qoyulmuş rəqəmsal izlərin, elektron sübutların toplanması, götürülməsi, tədqiqi, analizi və məhkəməyə təqdim edilməsinə xüsusi yanaşma tələb etməsi [19, s.376].

Kibercinayətkarlığın başlıca əlamətlərindən biri informasiya-kommunikasiya mühitidir. Virtual məkan bilavasitə zərərçəkmişdən fiziki məsafəni və anonimliyi təmin edərək cinayətin törədilməsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır. Real dünyadan fərqli olaraq virtuallıq cinayətkarda şəxsi təhlükəsizlik hissini doğuran (və heç də həmişə yalan olmayan) cinayətkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi yolunda

bir çox psixoloji maneələri aradan qaldırır.

Digər bir çox kriminal əməllərdən fərqli olaraq kibercinayətlərin eyni zamanda xeyli sayda zərərçəkənlərin olması, çoxsəviyyəli ictimai təhlükəli nəticələrin bütöv zəncirini hərəkətə gətirmə xüsusiyyəti də qeyd olunmalıdır. Məsələn, maliyyə sektoruna və ya ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin və ya fiziki şəxslərin bank hesablarına genişmiqyaslı virus hücumları zamanı zərərçəkmişlərin sayı yüzlərlə və minlərlə ola bilər [10, s.35; 28, s.9-10].

“Kibercinayətkarlıq haqqında” 23 noyabr 2001-ci il tarixli Avropa Şurasının Budapeşt Konvensiyasında iştirakçı-dövlətlərə kriminallaşdırılması zəruri olan kibereməllərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- kompüter verilənləri və sistemlərinin məxfiliyi, tamlığı və istifadə imkanlarına qarşı cinayətlər – qanunsuz daxil olma, ələ keçirmə, verilənlərə müdaxilə, sistemlərə müdaxilə, qurğulardan qanunsuz istifadə;

- kompüter vasitələrindən istifadə ilə bağlı cinayətlər – kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə saxtalaşdırma, kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə dələduzluq;

- məlumatların məzmunu ilə bağlı cinayətlər – uşaq pornoqrafiyası ilə bağlı cinayətlər;

- müəllif hüquqlarının və əlaqəli hüquqların pozulması ilə bağlı cinayətlər [2, s.6; 3, s.144-147].

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası sözügedən konvensiyayı 30 iyun 2008-ci il tarixdə imzalamış, 30 sentyabr 2009-cu il tarixdə isə ratifikasiya etmişdir.

Bu konvensiyada kriminallaşdırılması tövsiyə olunan əməllərin milli qanunvericiliyə implementasiya edildiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, CM-də kibercinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutulan normalar “Kibercinayətlər” adlanan 30-cu fəslə daxil edilmiş və bu fəsilə aşağıdakı cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar nəzərdə tutulmuşdur:

- kompüter sisteminə qanunsuz daxil olma (maddə 271);

- kompüter məlumatlarını qanunsuz ələ keçirmə (maddə 272);

- kompüter sisteminə və ya kompüter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə (maddə 273);

- kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi (maddə 273-1);

- kompüter məlumatlarının saxtalaşdırılması (maddə 273-2).

Eyni zamanda, A.N.İbrahimovanın düzgün qeyd etdiyi kimi, “texnoloji inkişaf, süni intellekt sistemlərindən istifadə, əşyaların interneti kimi

tandemlər kibercinayətlərin təsnifatının tez-tez yenilənməsini tələb edir. Ənənəvi bölgüdə yeni subkateqoriyaları artırmaqla yeni kiber pozuntuların da kriminallaşdırılması və onlara qarşı mübarizə aparılması vacibdir” [2, s.5].

Məhz bu amilləri nəzərə alaraq BMT Baş Məclisi 2024-cü ildə Kibercinayətkarlığa qarşı BMT Konvensiyasını qəbul etmiş və bu konvensiyada kibercinayət hesab edilən əməllərin dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmiş, kriminallaşdırılması zəruri olan əməllərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- elektron məlumatları əldə etmək məqsədilə informasiya-kommunikasiya sisteminə və ya onun istənilən hissəsinə qanunsuz daxil olma (maddə 7);

- elektron məlumatları qanunsuz ələ keçirmə (maddə 8);

- elektron məlumatların qəsdən və qanunsuz olaraq zədələmə, silimə, korrupsiya, dəyişdirmə və ya bloklama (maddə 9);

- elektron məlumatları daxil etmə, ötürmə, zədələmə, məhv etmə, korrupsiya, dəyişdirmə və ya bloklama yolu ilə informasiya-kommunikasiya sisteminin işinə qanunsuz və qəsdən ciddi maneə yaratma maddə (10);

- qəsdən və qanunazidd olaraq ilk növbədə hər hansı bir cinayətin törədilməsi məqsədilə hazırlanmış və ya adaptasiya edilmiş proqram təminatı da daxil olmaqla qurğuları əldə etmə, istehsal etmə, satma, istifadə üçün əldə etmə, yayma, həmçinin bütün informasiya-kommunikasiya sisteminə və ya onun istənilən hissəsinə daxil olmağa imkan verən parolları, daxil olma rekvizitlərini, elektron imzanı və ya analoji məlumatları əldə etmə, satma, yayma və ya digər üsulla təqdim etmə üçün qurğulardan qanunsuz istifadə etmə (maddə 11);

- qəsdən və qanunazidd olaraq qeyri-avtentik məlumatların yaranmasına gətirən elektron məlumatların, onların hüquqi məqsədlər üçün avtentik kimi nəzərdən keçirilə bilməsi və istifadə niyyəti ilə, daxil edilməsi, dəyişdirilməsi, silinməsi və ya bloklanması (maddə 12);

- informasiya-kommunikasiya sistemindən istifadə etməklə talama və ya dələduzluq (maddə 13);

- uşaqlar üzərində seksual xarakterli təhqir və həqarət və ya onların seksual istismarı səhnələri olan materialları internetdə yerləşdirmə (maddə 14);

- uşağa münasibətdə seksual cinayət törətmək məqsədilə aldatma və ya etibar doğuran münasibətlər yaratma (maddə 15);

- şəxsin razılığı olmadan onun intim təsvirlərini

yayma (maddə 16); cinayətdən əldə edilən gəlirləri yuma, yəni leqallaşdırma (maddə 17).

Göründüyü kimi, Budapeşt Konvensiyasının qəbul edilməsindən sonra keçən 23 il ərzində kibercinayətkarlığın forma və növlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, bu kateqoriyalı əməllərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi artmışdır ki, bu da beynəlxalq birliyə bu əməlləri milli səviyyədə kriminallaşdırılması zəruri olan əməllər sırasına aid etməyə əsas vermişdir.

Bütün bunlar isə kibercinayətlərə cinayət-hüquqi vasitələrlə qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, həm də kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasına, onların açılması və istintaqının bir sıra aktual məsələlərinə diqqətin xeyli artmasını şərtləndirmişdir.

Kriminalistika elmi mövqeyindən istənilən cinayətin istintaqının mahiyyəti, ilk növbədə kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın axtarışı, onun tədqiqi və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Müəyyən dərəcədə informasiya cinayət subyektinin qanunazidd hərəkətlərinin nəticəsidir. Bu hal söyləməyə əsas verir ki, istənilən cinayətkar əməlin idrakı və deməli onun istintaqı üzrə fəaliyyətin əsasında ilk növbədə aşkar və qeyri-aşkar mənbələrdən məlumatların (o cümlədən rəqəmsal informasiyanın) əldə edilməsi, onların tədqiqi, bu və ya digər növ cinayətlərin açılması və istintaqı məqsədləri ilə sonradan istifadəsi ilə bağlı informasiya prosesləri durur [15, s.57-62].

Onlayn məkanda mövcud olan və ya informasiya-kommunikasiya texnoloji nailiyyətlərdən və imkanlardan istifadə edən cinayətkarlıq (rəqəmsal cinayətkarlıq) özünü yeni, zəif öyrənilmiş və araşdırılmış neqativ kibersosial hadisə kimi göstərir ki, onun idrakı, onunla mübarizə üçün xüsusi yanaşma, metod, üsul və vasitələr tələb olunur. Bu baxımdan kibercinayətkarlığın və onun ayrı-ayrı növ və formalarının kriminalistik xarakteristikasının, onun struktur elementlərinin müəyyən edilməsi, bu elementlərin hər birinin mahiyyət və məzmununun açılması, bu kateqoriyalı cinayətlərə qarşılıqlı taktiki-kriminalistik aspektlərinin işlənilməsi üçün müasir cəmiyyət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, kriminalistik xarakteristika - cinayətlərin istintaqı və qarşısının alınmasının təşkili və həyata keçirilməsi üzrə elmi əsaslı tövsiyələr sistemindən ibarət olan kriminalistik metodikanın məzmununa daxil olan əsas struktur elementlərdən biridir [29, s.5-6; 33, s.8-9].

S.N.Pavlikovun qeyd etdiyi kimi, cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun öyrənilməsi istintaqın başlanğıc və sonrakı mərhələlərində təşəkkül tapan istintaq şəraitlərini düzgün qiymətləndirməyə, istintaqın istiqamətlərini müəyyən etməyə, istintaq fərziyyələrini irəli sürməyə, onların yoxlanılmasının optimal yollarını müəyyən etməyə, düzgün taktiki qərarlar qəbul etməyə imkan verir [24, s.45-47].

Cinayətkarlıqla mübarizə nəzəriyyəsi və təcrübəsinin analizi göstərir ki, kriminalistik xarakteristikadan düzgün və bacarıqla istifadə edilməsi bu və ya digər növ cinayətlərin hərtərəfli, tam və obyektiv istintaqının mühüm şərtidir. Cinayətlərin istintaqı metodikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, kriminalistik xarakteristika törədilmiş cinayətin arı-ayrı elementləri haqqında kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Təsadüfi deyildir ki, J.L.Rişet, Y.S.Çanq və P.Qrabovski kimi tədqiqatçılar öz əsərlərində kibercinayətlərin istintaqı prosesinin təkmilləşdirilməsinə, təhlükəsiz kiberməkənin yaradılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, kibercinayətlərin istintaqının kriminalistik aspektlərinə, kriminalistik xarakteristikasının işlənilməsi sahəsində problemlərin həllinə xüsusi önəm verirlər [6, s.321-339; 8].

Son illərdə kriminalist-alimlərin bir çoxu kriminalistik xarakteristikanın istənilən istintaq metodikasının mühüm struktur elementini təşkil etdiyini göstərirlər. Məsələn, A.V.Şmonin hesab edir ki, məhz kriminalistik xarakteristika tədqiq olunan obyektin – müəyyən kateqoriyalı cinayətlərin kriminalistik mahiyyətini ən adekvat şəkildə əks etdirir [34, s.156].

M.X.Mustafayev və İ.S.Abbasova yazırlar ki, kriminalistik xarakteristikanın əsasında informasiyanın maddi və ideal daşıyıcılarında cinayətin törədilməsi mexanizminin əks olunmasının xarakterik qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması üçün zəruri olan və kəmiyyət-keyfiyyət nisbətində kifayətədəcək materialları əhatə edən müəyyən dövr ərzində uyğun cinayətkar fəaliyyət növünün istintaqı təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi durur [23, s.302]. Fikrimizcə müəlliflərin qeyd etdikləri informasiyanın maddi və ideal daşıyıcılarına, müasir realiaqlar, məhkəmə-istintaq təcrübəsi nəzərə alınmaqla informasiyanın rəqəmsal, yəni elektron daşıyıcıları da aid edilməlidir.

Hesab edirik ki, kibercinayətlərin kriminalistik

xarakteristikası dedikdə, bu növ cinayətlərin əlamətləri və xüsusiyyətləri haqqında kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən, ən xarakterik və qarşılıqlı bağlı olan məlumatların (informasiyanın) sistemli məcmusu, onların özünəməxsus informasiya-kriminalistik modeli başa düşülür ki, bunlar da cinayətin şəraiti və cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında fərziyələrin irəli sürülməsinin əsası kimi çıxış edə bilər və kibercinayətlərin açılması və istintaqı prosesində yaranan şəraitləri düzgün qiymətləndirməyə imkan verməklə, uyğun kriminalistik metod, üsul və vasitələrin tətbiqini şərtləndirir [31, s.141].

Kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının formalaşması prosesinə təsir edən problemlər sırasında yüksək latentliyi, rəqəmsal sübutların axtarışı, götürülməsi, toplanması, qeydə alınması, saxlanması və tədqiqinin, ümumən sübutetmə prosesinin mürəkkəbliyini, kibercinayətlərin kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərin geniş dairəsini, hüquqazidd əməllərin (hərəkətlərin) törədilməsi yeri ilə ictimai təhlükəli nəticələrin baş verdiyi yerin üst-üstə düşməməsini, Azərbaycanda kibercinayətlərlə mübarizə sahəsində məhkəmə-istintaq təcrübəsinin tam formalaşmamasını və ənənəvi cinayətlərlə müqayisədə ictimai rəy tərəfindən bu növ cinayətlərin çox zaman ciddi təhlükə kimi qiymətləndirilməməsini və s. göstərmək olar.

Cinayətlərin kriminalistik xarakteristikası strukturca və məzmunca müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuşdur.

Xüsusi ədəbiyyatda cinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının strukturuna bir qayda olaraq aşağıdakılar haqqında məlumatlar daxil edilir:

- cinayətin predmeti;
- cinayət şəraiti (yeri, vaxtı və cinayət hadisəsinin digər halları);
- cinayətin törədilməsinin tipik üsulları;
- cinayətin tipik maddi, ideal və rəqəmsal izləri;
- cinayətin törədilmə mexanizmi;
- cinayətin izlərinin aşkar olunmasının daha çox ehtimal olunan yerləri;
- cinayətkarın şəxsiyyətinin tipik cəhətləri;
- cinayət qrup halında törədildikdə cinayətkar qrupun xarakterik cəhətləri;
- izyaranma xüsusiyyətləri;
- digər hallar (məsələn, zərərçəkən haqqında məlumatlar, dəymiş zərərin xarakteri və həcmi, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitlər).

Z.İ.Xarisova hesab edir ki, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikanın əsas elementləri

qismində kibercinayətlərin törədilməsi üsulları (cinayətin tipik izlərinin, onların gizlədilməsi üsullarının təsviri ilə), onları törətmiş şəxslər, kibercinayətin törədilmə şəraiti (yeri, vaxtı və s.) bu kriminal əməllərdən zərərçəkmişlər və bu kateqoriyalı əməllərin törədilməsinə kömək edən hallar haqqında məlumatlar daxildir. Eyni zamanda bu sistemin sadalanmış elementləri onun mahiyyətini tam əks etdirmir, bunun üçün kriminalistik xarakteristikanın tərkib elementləri arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların üzə çıxarılması da zəruridir [32, s.97-98].

A.F.Abdulvaliyev hesab edir ki, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının struktur elementlərinə cinayətin predmeti və obyekt, cinayətin törədilmə şəraiti, cinayətin törədilməsi üsulu, kibercinayətlərdən zərər çəkmiş şəxslər, cinayətkarın şəxsiyyəti və onun peşəkar bacarıq və vərdisləri daxil edilməlidir [9, s.315].

A.M.Mahmudov və B.Ə.Əliyev kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma kimi kompüter cinayəti növünün kriminalistik xarakteristikasına “Qanuna zidd əməllərin törədilmə üsulları və mexanizmi haqqında məlumatların, kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olmanın gizlədilməsi üsulları haqqında məlumatların, qanuna zidd əməllərin törədilməsinin alət və vasitələri haqqında məlumatların, kompüter informasiyasına qanunsuz olaraq daxil olmanın yeri və şəraiti haqqında məlumatların, cinayət qəsdinin predmeti haqqında məlumatların və kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma cinayətini törədən şəxslər haqqında məlumatların” daxil olduğunu qeyd edirlər” [4, s.167-168].

Fikrimizcə, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının əsas struktur elementlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- cinayətkar qəsdin predmeti haqqında məlumatlar
- cinayətkar qəsdin istiqamətləndiyi kompüter informasiyasının növü və təyinatı, bu informasiyanın saxlanması və işlənməsi üçün istifadə olunan maddi və elektron daşıyıcılar;
- cinayətkar fəaliyyətin tipik maddi, ideal və rəqəmsal izləri, onların ən ehtimal olunan aşkar edilmə yerləri (məsələn, kompüter qurğuları və hissələrində, proqram təminatında, informasiya daşıyıcılarında, digər predmetlərdə iz informasiyasının lokalizasiyası xüsusiyyətləri) haqqında məlumatlar;
- kibercinayətlərə hazırlıq və onların törədilməsinin tipik üsulları və mexanizmi haqqında məlumatlar;
- kiberkriminal əməllərin gizlədilməsi üsulları

haqqında məlumatlar;

- kiberkriminal fəaliyyət gedişində istifadə olunan alətlər, vasitələr, yardımçı qurğu və avadanlıqlar, materiallar və sair haqqında məlumatlar;

- kibercinayətin törədilmə şəraiti (yeri, vaxtı və s.) haqqında məlumatlar;

- cinayətin törədildiyi virtual və fiziki mühit haqqında məlumatlar (cinayətin törədildiyi kompyuter, onların sisteminin aparat, proqram və informasiya təminatının növü və xüsusiyyətləri və s.);

- bu növ cinayətləri törədən şəxslər haqqında məlumatlar (burada ənənəvi elementlərlə yanaşı, cinayətkarın peşə hazırlığı, ixtisası, bacarıq və vərdisləri, informasiya-kompüter texnologiyaları haqqında biliklərin səviyyəsi, proqramlaşdırma dillərini bilməsi və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir);

- kibercinayətlər mütəşəkkil dəstələr tərəfindən törədildiyi zaman mütəşəkkil dəstənin tipik tərkibi, dəstədə mövcud qarşılıqlı əlaqə sxemi, liderin və ya təşkilatçının şəxsiyyəti, hərəkət və davranış motivləri, məqsədləri, kriminal bacarıq və vərdisləri, dəstə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında məlumatlar.

Kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının mühüm struktur elementlərindən biri bu kriminal əməlləri törədənlərin şəxsiyyətidir. Bir çox kriminalistlərin fikrincə, kibercinayətkarın şəxsiyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun kompüter texnologiyaları sahəsində yüksək bilik, bacarıq və vərdislərə, informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsinə, kompüter sisteminə asanlıqla daxil olma, rəqəmsal vasitələrdən istifadə etmə bacarığına malik olmasıdır [19, s.373].

Cinayətkarların "peşəkar" vərdisləri və dəsti-xətləri cinayətlərin törədilməsinin müəyyən üsullarında, metodlarında və vasitələrində ifadə olunur. Cinayət hadisəsi yerində qoyulan izlər onun (cinayətkarın) sosial-psixoloji portretinin təcrübə, peşə, cins, bilik və s. xüsusiyyətlərini göstərir. Məhz buna görə də cinayətkarların müxtəlif kateqoriyalarının tipik modelləri bankının formalaşdırılması aralarında cinayətkarın olması daha çox ehtimal olunan şəxslər dairəsini müəyyən etməyə və bu şəxslər qrupunda kriminal əməli törədənlərin axtarışı prosesini optimallaşdırmağa imkan verir. İstintaq prosesində cinayətkarın şəxsiyyəti, onun kriminal davranışı və təqsirliliyi barədə toplanmış məlumatlar cinayət təqibi üzrə əsaslı hüquqi qərarların qəbulu üçün faktiki baza yaradır.

Məlum olduğu kimi, hazırda insanların bir çoxu, xüsusən də yeniyetmə və gənclər elektron

texniki vasitələrdən, kompüterlərdən istifadə etmək bacarıqlarına malikdirlər. Yaşlı insanların bu sahədə bilik və bacarıq səviyyələri o qədər də yüksək olmasa da, yeniyetmə və gənclər barədə bunu deyə bilmərik. Qeyd edək ki, məhz yaşlı şəxslərin kompüterlərdən istifadə sahəsində baza biliklərinə malik olmamalarından kibercinayətləri törədən şəxslər, xüsusən də informasiya-telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində peşəkar biliklərə malik olanlar tərəfindən kriminal məqsədlərlə istifadə edilir [9, s.322].

M.Verşinanın məlumatlarına görə kibercinayətlərin böyük hissəsi informasiya texnologiyaları sahəsində dərin və peşəkar biliklərə malik olan 18-40 yaş arasında olan şəxslər tərəfindən törədilir [13]. A.A.Zaytsev və A.V.Smolin hesab edirlər ki, bu kateqoriyalı cinayətləri daha çox yaşı 18-35 arasında olan kişi cinsli kompüter texnikasının aktiv istifadəçiləri törədirlər [16, s.39]. S.V.Zuyev isə qeyd edir ki, kibercinayətləri, o cümlədən kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olmanı həyata keçirən şəxs, bir qayda olaraq, ali və ya orta mühəndis-texniki və ya iqtisadi təhsilə, bu sahədə formalaşmış sabit cinayətkar vərdislərə malikdir. Bu kateqoriyalı cinayətlərin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilməsi halları da az deyildir. Ümumiyyətlə isə kibercinayətkarlar əsasən 16-40 yaşda olan, kişi cinsli şəxslərdir [7; 17, s.77].

Bir qayda olaraq bu şəxslər sosial mühəndislik metodlarına mükəmməl yiyələnmişlər və onlar insanların emosiyaları, hissləri, qorxu və refleksləri ilə oynamağa, onların davranışlarını idarə etməyə, təşəkkül tapmış şəraitdən asılı olaraq mümkün davranışlarını proqnozlaşdırmağa imkan verən sosiologiya və psixologiya sahəsində kifayət qədər biliklər məcmusuna malikdirlər.

V.B.Vexov kibercinayətkarların üç qrupunu fərqləndirir:

1. Kompüter texnikası və proqramlaşdırma sahəsində peşəkarlıqla özünəməxsus fanatizm və ixtiraçılıq elementlərini sabit şəkildə özündə birləşdirən şəxslər;

2. Yeni növ psixi xəstəliklərdən – informasiya xəstəliklərindən və ya kompüter fobiyalarından əziyyət çəkən şəxslər;

3. Açıq-aşkar ifadə olunan tamah məqsədləri olan peşəkar kompüter cinayətkarları [14, s.38-39].

Xüsusi ədəbiyyatda məqsəd və motivlərdən asılı olaraq kibercinayətkarların aşağıdakı tip və növlərini fərqləndirirlər:

1) frikerlər - kiminsə sifarişini yerinə yetirmək və ya əyləncə, habelə öz bacarıq və vərdişlərini təkmilləşdirmək xatirinə kompüterlərin, şəbəkələrin, rəqəmsal texniki və texnoloji qurğuların mühafizə sistemini sındırmaqla qanunsuz olaraq müxtəlif informasiya sistemlərinə, saytlara və akkauntlara giriş əldə etməyə istiqamətlənən şəxslər;

2) Kiberterrorçular - milli təhlükəsizliyi sarsıtmaq, həyati əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin normal işini pozmaq və sıradan çıxarmaq üçün kiberhücumlardan istifadə edən kibercinayətkarların ən təhlükəli tipidir;

3) Krekerlər - kompüter sisteminə qanunsuz daxil olmanı həyata keçirirlər və bunun üçün belə daxil olmaları həyata keçirməyə imkan verən proqram təminatından, o cümlədən ziyanverici proqramlardan istifadə edirlər;

4) Virusmeykerlər və ziyandaşıyıcılar – viruslar, troyanlar və s. kimi ziyanverici proqramlar yaradırlar. Onlar bu proqramlardan informasiyaya daxil olmanı təmin etmək və ya informasiya sisteminin normal işini pozmaq, onu sıradan çıxarmaq üçün istifadə edirlər. Bu şəxslər, həmçinin darknetdə öz “məhsullarını” digər şəxslərə satmaqla da məşğul ola bilirlər;

5) Fişengerlər - elektron poçtdan, sosial şəbəkələrdən və digər informasiya-telekommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə dələduzluqla məşğul olan şəxslərdir. Onların məqsədi qurbanın şəxsi məlumatlarını və pul vəsaitlərini ələ keçirmək, onlarda qeyd olunan məlumatları təqdim etməyə inandırmaqdır;

6) Karderlər – bank sistemlərinin və İnternet mağazaların elektron mühafizə sistemini sındırmaqla maliyyə məlumatlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin hesab məlumatlarının, plastik kartların nömrə və parollarını, digər məxfi rekvizitlərin oğurlanması üzrə ixtisaslaşmış şəxslərdir. Onlar müxtəlif rəqəmsal vasitə və proqram komplekslərindən istifadə etməklə bank hesablarına, kredit kartların nömrələrinə və ödəniş vasitələri ilə bağlı digər məlumatlara qanunsuz girişi əldə edə bilirlər;

7) Bot-ustalar - kiberhücumların həyata keçirilməsi üçün botnetlərdən (virusa və digər ziyanverici proqramlara yoluxmuş kompüterlərdən) istifadə edirlər. Onlar digərlərinin kompüterlərinə giriş əldə edə və bu şəbəkələrdən ziyanverici proqram təminatını yaymaq, saytlara kiberhücumları həyata keçirmək və s. üçün istifadə edə bilirlər [19, s.373-374; 22, s.139].

Kompüter informasiyasına qanunsuz daxil

olmanı həyata keçirən şəxslərin xüsusi kateqoriyasını xakerlər təşkil edir. Xakerlər müxtəlif “hesablara, akkauntlara, elektron poçtlara, mobil qurğulara qanunsuz daxil olaraq hesab məlumatlarını, digər məxfi rəqəmsal məlumatları oğurlayır və dəyişdirir, faylları modifikasiya edir, şəbəkəni və kompüter sisteminin işini bloklayır, proqram təminatını sıradan çıxarırlar. Əksər hallarda xakerlərin qəsd predmeti olaraq çıxış edir: istehsalçı firmalar tərəfindən buraxılan müxtəlif proqramların kommersiya və ya mətn variantları (kompüter oyunları, tətbiqi proqramlar, inteqrə olunmuş proqram paketləri, əməliyyat sistemləri və s.); müxtəlif tədqiqatlar üçün istifadə edilən kompüter sistemləri; internet şəbəkəsi istifadəçilərinin Web-səhifələri (onların dəyişdirilməsi və ya digərləri ilə əvəz edilməsi, elektron poçt ünvanlarının dəyişdirilməsi) və s.

Xüsusi ədəbiyyatda müasir xakerin tipik portreti belə verilir: kompüterlə erkən yaşlardan tanış olur, kompüter sistemi onun üçün həyatın mənasıdır, sosial cəhətdən təcrid olunmuşdur, ətraf aləmə fikir vermir. Psixofizioloji xarakteristika nöqtəyindən, xaker – bir qayda olaraq yaradıcı şəxsiyyət, peşəkar, texniki çağırışa, riskə getmək iqtidarında olan şəxsdir. Hazırda bir çox nəhəng şirkətlər informasiyanın və kompüter sistemlərinin mühafizə sistemlərini yaratmaq məqsədi ilə təcrübəli xakerləri işə dəvət etməyə çalışırlar.

Xakerləri bəzən kiberxuliqanlar, elektron korsarlar da adlandırırlar. Xeyli dərəcədə onları texniki (proqram) mühafizəsində çətinliklərin – kompüterlərə daxil olma parollarını aşmaq cəlb edir. Sistem nə qədər mürəkkəb olarsa, xakerlər üçün bir o qədər də cəlbədiçidir.

Kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının daha bir mühüm struktur elementi bu əməllərin törədilməsi üsuludur.

Cinayətlərin törədilməsi üsulları cinayət və cinayət-prosessual hüquq, kriminalistika və kriminologiya, habelə digər elmlər tərəfindən tədqiq edilir, bu elmlərdən hər biri də bu kateqoriyanı öz aspektində öyrənir. Məsələn, törədilmə üsulu cinayətin obyektiv tərəfini xarakterizə edən əlamətlərdən biri olduğundan cinayət-hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda onun prosessual əhəmiyyəti də vardır, çünki sübutetmə predmetini xarakterizə edir. İstintaq təcrübəsi üçün cinayətlərin törədilməsi üsulunun öyrənilməsinin kriminalistik aspekti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu aspekt cinayətlərin açılması, istintaqı və qarşısının alınmasının metod, üsul və vasitələrinin işlənilib hazırlanması üçün zəruri olan məlumatlar

mənbəyi kimi çıxış edir.

Kriminalistikada cinayətlərin törədilməsi üsulu cinayətlərin hazırlanmasına, törədilməsinə və gizlədilməsinə istiqamətlənmiş qarşılıqlı şərtlənən, daima inkişafda olaraq determinənlənən hərəkətlər sistemidir ki, bu da uyğun alət və vasitələrdən istifadə, habelə cinayətlərin törədilməsi yeri, vaxtı və digər obyektiv şəraiti xarakterizə edən hallarla bağlıdır. V.B.Vexov yazır ki, kriminalistikada cinayətlərin törədilməsi üsulu olaraq adətən cinayət subyektinin cinayətin törədilməsinə qədər, törədilərkən və törətdikdən sonra obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənən davranış və hərəkətlərinin sistemi başa düşülür. Bu üsullar müxtəlif xarakterik izlər qoya bilirlər ki, onlar da kriminalistik vasitələrdən, metod və üsullardan istifadə etməklə baş verən hadisənin mahiyyəti, hüquq pozucusunun cinayətkar davranışının özünəməxsusluğu, onun ayrı-ayrı şəxsiyyət xarakteristikaları haqqında təsəvvürlər əldə etməyə və uyğun olaraq cinayətlərin açılması və istintaq vəzifələrinin həllinin ən optimal metodlarını müəyyən etməyə imkan verir [14, s.12-13].

Bütövlükdə kibercinayətlərin törədilməsinin üsullarının tam və əhatəli dairəsini vermək mürəkkəb və çətindir, çünki onların məzmununa cinayətkarın texniki təminatı, motivi, intellektual səviyyəsi, bacarıq və vərdisləri, hiyləgərliyi və sairədən asılı olaraq ən müxtəlif hərəkətlər daxil ola bilər.

Xüsusi ədəbiyyatda kompüter informasiyasına qəsdən qanunsuz daxil olmanın əsas üsulları sırasında göstərilir:

- istifadəçilərin hesab məlumatlarını talamaqla kompüterin müdafiə sisteminin sındırılması;
- informasiyanın mühafizəsi sisteminin qeyri-təkmilliyindən istifadə edilməsi;
- proqram təminatı və əməliyyat sistemində mövcud boşluqlardan istifadə edilməsi (eksployterlərdən istifadə edilməsi – ingilis “exploit” sözündən);
- texniki vasitələrə və informasiya sistemlərinə, həmçinin yardımçı kompüter avadanlığına (xarici yaddaş qurğularına) qanunsuz qoşulma;
- fişinq (məlumatların sanksiyalaşdırılmamış əldə edilməsi üçün saxta resursların və ya bildirişlərin yaradılması) [32, s.98-99].

A.S.Kiselev və K.A.Qorbunova kibercinayətlərin törədilməsinin bəzi üsullarını qeyd edirlər:

- 1) virusların və ziyanverici proqram təminatını yaratma;
- 2) fişinq və sosial mühəndislik;
- 3) şəbəkələrin, kompüterlərin və onların sisteminin,

mobil qurğuların giriş kodlarının, yəni mühafizə sisteminin dəf olunması, yəni “sındırılması”;

- 4) şəxsi məlumatların oğurlanması;
- 5) kibercəsusluq;
- 6) kiberterrorçuluq [19, s.374].

A.A.Zaytsev və A.V.Smolın cinayətkar fəaliyyətin subyektinin hərəkətlərinin xarakterinə görə bu kateqoriyalı cinayətlərin törədilməsinin kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma, kompüter informasiyasının ələ keçirilməsi, kompüter informasiyanı dəyişdirmə, silmə və ya bloklama kimi üsulları vardır. Müəlliflər kibercinayətlərin törədilməsi vasitəsilə pul vəsaitlərini talama əməllərinin alət və vasitələri qismində İnternet informasiya-telekommunikasiya şəbəkəsi, kompüter qurğuları, kompüter proqramları, informasiyanın elektron daşıyıcıları, ödəniş kartları, xüsusi rəqəmsal-texniki asitələr, ziyanverici proqramlar və sairə çıxış etdiyini göstərərək, xüsusi halda elektron ödəniş vasitələrindən istifadə etməklə kibercinayətlərin törədilməsinin iki əsas üsulunu fərqləndirirlər:

- elektron ödəniş vasitələrinə qanunsuz daxil olaraq pul vəsaitlərinin talanması (oğurlanması) məqsədilə istifadəçilərin şəxsi məlumatlarının ələ keçirilməsi və istifadəsi;
- ödəniş sistemlərində, proqram təminatında, avadanlıq və qurğularda olan boşluqlardan istifadə etmə [16, s.39-40].

Z.İ.Xarisova kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma izlərinin gizlədilməsinin əsas üsullarına sistem jurnallarının təmizlənməsi və sistemdə baş verən hadisələrin şifrələnməsi, kompüterlərə və ya informasiya sistemlərinə qoşulmalar haqqında məlumatların silinməsinə, qurğuların İP-ünvanlarının dəyişdirilməsi üçün anonimləşdirməni təmin edən proqram vasitələrindən istifadəni (VPN-serverlər və proksi-serverlər sistemi), məlumatların şifrələnməsinə təmin edən messengerlərdən istifadəni və s. aid edirlər [32, s.99].

A.F.Abdulvaliyev tərəfindən isə kibercinayətlərin tam strukturlu törədilməsi üsulunun xüsusiyyətləri qismində aşağıdakılar xüsusi olaraq göstərilir:

1) Kibercinayətin törədilməsinə hazırlıq - qanunsuz daxil olmanın, dəyişdirilmənin, silinmənin və ya bloklanmanın həyata keçiriləcəyi kompüter informasiyasının müəyyən olunması, kompüter proqramının köməyi ilə parolun və ya elektron açarın tapılması, kompüterin sistem təminatının incəliklərini əks etdirən sənədlərin axtarışı və öyrənilməsi, ziyanverici kompüter proqramının təyinatının (kompüter informasiyasını dəyişdirmək, bloklamaq

və ya silmək) müəyyən edilməsi, ziyanverici proqramın yaradılması zamanı proqramlaşdırılma dilinin seçilməsi, ziyanverici kompüter proqramının yayılma üsulunun (bilavasitə kompüterin özündən və ya məsafədən, qlobal şəbəkələrdən istifadə etməklə) müəyyən edilməsi.

2) Kibercinayətin törədilməsi üsulları - kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma, kompüter informasiyasına ziyanverici və digər xarakterli təsiri həyata keçirmə, kompüter informasiyasının saxlanması, emalı və ya ötürülməsi vasitələrinin və informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrinin istismarı qaydalarını pozma, ziyanverici proqramların yaradılması, istifadəsi və ya yayılması.

3) Kibercinayətlərin gizlədilməsi üsulları - özgənin parolu və ya elektron açarından (elektron imzasından) istifadə etməklə kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olma və ziyanverici təsir göstərmə, başqa şəxsin MAC və ya İP-ünvanından istifadə etmə, lisenziyalaşdırılmış sistem təminatına ziyanverici proqramı əvvəlcədən daxil etmə [9, s.320-321].

A.N.İbrahimova kibercinayətlərin törədilməsinin müxtəlif üsullarının mövcudluğunu, onların sırasında isə Azərbaycanda daha çox sosial mühəndislik və fişinq kimi üsullarının daha geniş yayıldığını qeyd edərək yazır ki, “sosial mühəndislik – insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olaraq onlardan məlumat toplamaqdır. Bu növün əsas amillərindən biri saxta profillərdən (başqa adla və ya hər hansı bir saxta şirkət, kampaniya və s.), virtual dostluq və tanışlıqdan istifadə edib istifadəçini aldatmaqdan ibarətdir. Əsas məqsədi tanışlıq, virtual dostluq və ya hər hansı digər etibar qazanmış mənbədən sui-istifadə etməklə məlumatın toplanmasıdır”. Müəllif bizim ölkədə kibercinayətlərin törədilməsinin daha bir geniş yayılmış üsulunun fişinq olduğunu göstərir və qeyd edir ki, “fişinq – ingilis dilindən tərcümədə “balıq ovu” deməkdir və qlobal şəbəkədə balıq ovunu xatırladan fırıldaqçılığın bir növüdür. Belə ki, fırıldaqçı (Fişer) internetdə “tələ” quraraq, bu tələyə düşən İnternet istifadəçilərini aldatmaqla məşğul olur. Fişer müxtəlif üsullarla İnternet istifadəçilərindən bank hesablarını, kredit kartlarını və internetə çıxış üçün lazım olan informasiyaları öyrənir. Fişinq kibercinayətlərin xüsusi növüdür, istifadəçiləri aldatma yolu ilə adətən maliyyə xarakterli fərdi məlumatların təqdim olunmasına məcbur etməyə yönəlir. Dələduz bank saytı kimi görünən (və ya maliyyə əməliyyatları aparılan digər sayt kimi, məsələn, eBay) saxta veb-sayt yaradır. Sonra cinayətkarlar istifadəçiləri bu sayta aldadıb

aparmağa cəhd edirlər ki, bu saytda onlar login, parol və ya PİN-kod kimi konfidensial məlumatları daxil etsinlər” [2, s.8-9].

Təbii ki, informasiya-kompüter texnologiyaların, süni intellektin inkişafı ilə yeni-yeni təhlükələr və təhdidlərin də yaranmasının mümkünüyü, kibercinayətkarların daima öz cinayətkar metodlarını, kriminal əməllərin həyata keçirilməsi üsullarını təkmilləşdirdiklərini də nəzərə almaq lazımdır.

Kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olmanın əsas vasitələri qismində şəbəkə avadanlığı və informasiya sistemlərinə daxil olmanı təmin edən vasitələrlə yanaşı, həmçinin müxtəlif xarakterli proqram təminatı (məsələn, trafik sifrlənməsini və cinayətkarın real İP-ünvanının gizlədilməsini təmin edən VPN servislər, məlumatların çoxsəviyyəli sifrlənməsini bazasında qurulan proksi-serverlər və s.), o cümlədən, lokal informasiya şəbəkəsində hər hansı bir pozucu hərəkətlərin (faylların silinməsi, bloklanması və ya dəyişdirilməsi) icra edilməsi məqsədilə ziyanverici proqramlar və s. göstərilir [32, s.99].

Cinayətin törədilmə şəraitinin müəyyən edilməsi istənilən cinayətin, o cümlədən olduqca spesifik xarakteristikaların daşıyıcıları olan kibercinayətlərin istintaqında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk öncə qeyd edək ki, istantaqa bu kateqoriyalı cinayətlərin törədilməsi yerini və vaxtını müəyyən etmək kifayət qədər çətin və mürəkkəbdir. Eyni zamanda o da aydındır ki, bu məlumatlar səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən olunması və törədilmiş qanunazidd əməldə şəxsin təqsirli olub-olmamasının müəyyən edilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Bu onunla şərtlənmişdir ki, bu kateqoriyalı cinayətlər virtual mühitdə törədə bilər və bu mühitdə tək cəmiyyət deyil, hətta dövlət də cinayətkarın qurbanı ola bilər. Bununla bağlı kibercinayətlərin törədildiyi yerin müəyyən olunmasına yanaşmanın spesifikliyi xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Məsələn, cinayətkar VPN, TOR kimi serverlərdən istifadə etdiyi halda cinayətin törədilməsi yerinin müəyyən olunması olduqca mürəkkəbləşir [19, s.375].

Xüsusi ədəbiyyatda kibercinayətlərin törədilməsi şəraitinin xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərə toxunularkən qeyd olunur ki, bu kateqoriyalı cinayətlərin törədilməsi zamanı təbiət və ya iqlim amillərindən asılı deyildir [16, s.39].

Kibercinayətlərin törədilməsi vaxtının təyini prosesi də özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. V.V.Polyakovun qeyd etdiyi kimi, bəzi proqramların işi kompüterdə müəyyən olunmuş

vaxtla bağlıdır və cinayətkar lazım gəldikdə bu vaxtı özü üçün rahat olan istənilən vaxta dəyişə bilər. Cinayətin törədilmə vaxtının təyini sadə məsələ deyildir və heç də həmişə bunu etmək mümkün deyildir [26, s.114-116]. Bu isə o deməkdir ki, kibercinayət, kibercinayətəkarın məqsədlərindən, tələbatlarından, həmçinin texniki imkanlarından asılı olaraq sutkanın istənilən vaxtında törədilə bilər.

Kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olmanın tipik izlərinə kompüterin preferik qurğularında əks olunan rəqəmsal (qanunsuz daxil olma üçün istifadə edilən quraşdırılmış proqram təminatı, qurğunun əməliyyat sisteminin konfigurasiyasında edilmiş dəyişikliklər, kompüterə və ya informasiya sistemlərinə qoşulma jurnalları, dəyişdirilmiş və ya bloklanmış məlumat faylları və s.) və maddi izlər aid edilə bilər. Kibercinayətlərdə izyaranan və izqəbul edən əsas obyektlər qismində bir qayda olaraq sistem və ya tətbiqi proqram təminatı, informasiya daşıyıcılarında qeydiyyat sahələri, elektron fayllar, məlumatlar bazası, elektron açarlar (elektron imzalar), məlumatların ötürülməsi şəbəkəsinin identifikatorları (məsələn, qurğunun İP ünvanı və onun şəbəkə kartının MAC ünvanı), mobil rabitə vasitələrinin İMEİ kodları, DNS ünvanları, əməliyyat sisteminin reyestrləri, şəbəkə trafiki, rəqəmsal maliyyə aktivləri və elektron pulqabıları, İMV, SMS və MMS bildirişlər və s. çıxış edir.

Generativ süni intellektin, kvant alqoritmlərinin, neyron şəbəkələrin və digər ən müasir innovativ metod, üsul və vasitələrin inkişafı ilə bağlı olan amillər də xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Belə ki, elmi-texniki tərəqqinin bu yenilikləri kibercinayətlərin yeni növ və formalarının (şəxsi hesabların, virtual əmlakın, şəxsiyyəti eyniləşdirən rəqəmsal məlumatların oğurlanması, şifrələnmə açarlarının sındırılması və s.) yaranmasına gətirir. Bu və digər cinayətəkar əməllərdə izyaranıcı və izqoyucu obyektlər qismində saxtalaşdırılmış mutlimediakontent, metaməlumatlar, metaməkanı formalaşdıran serverlər toplusu (üçölçülü virtual məkanları vizuallaşdırılmasını və mərkəzləşdirilməmiş şəbəkələrin işləməsinə təmin edən proqram təminatının işləməsi ardıcılığını əks etdirən jurnallar, rəqəmsal avatarların qarşılıqlı işinin şəbəkə ünvanları) və ya kvant kompüterlərin konfigurasiyası (kvant tətbiqlərinin və kvant vəziyyətləri damplarının istismarı reyestrləri, kvant əlaqələrinin protokolları və s) çıxış edə bilər. Rəqəmsal kompüter informasiyasına qanunsuz daxil olmanın tipik izlərinin yerləşməsinin ehtimal olan yerlərinə rəqəmsal informasiya daşıyıcıları, server

avadanlığı və “bulud” saxlanma yerləri, o cümlədən faylların və məlumatların saxlanıldığı kateqoriyalar, məsafədən daxil olma proqramlarının konfigurasiya faylları və sair aid edilə bilər [32, s.100-103].

Beləliklə, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikası faktiki olaraq istintaqın tipik alqoritmlərinin yaradılmasının nəzəri-informasiya bazasını, özünəməxsus rəqəmsal-kriminalistik modelini təşkil edir. Məhz bu rəqəmsal-kriminalistik model istintaq prosesini optimallaşdırmağa imkan verir.

Kriminalistik xarakteristikanın strukturundan danışarkən adətən onun elementlərini fərqləndirir, sonradan isə bu elementlərin hər birinin konkret məzmunla tamamlayırlar. Hər bir cinayətin, xüsusən də kibercinayətin kriminalistik xarakteristikası nəzərdən keçirilərkən “iz”, “cinayətin iz mənzərəsi” xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhkəmə-istintaq təcrübəsi, həmçinin bu kateqoriyalı cinayətlərin nəzəri analizi göstərir ki, kibercinayətlərin istintaqı zamanı müstəntiqlər təkcə ənənəvi maddi və ideal izlərlə deyil, həm də virtual, yəni rəqəmsal izlərlə qarşılaşırlar. Qeyd edək ki, rəqəmsal izlər müəyyən spesifikliklə səciyyələnsələr də, onlar da ənənəvi izlər kimi, cinayətin mexanizminin müxtəlif elementlərinin (cinayətəkar, zərərçəkmiş, cinayətin törədilməsi şəraiti, üsulu və s.) qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranırlar. Aşkar edilmiş, qeydə alınmış və götürülmüş virtual izlər hər bir cinayətin mexanizmi, onun törədilmə şəraiti, üsulları, cinayəti törədənlərin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir [9, s.312-313].

Beləliklə, deyə bilərik ki, kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikası bu kateqoriyalı cinayətlərin açılması və istintaqının konkret vəzifələrinin həllinə xidmət edən və cinayət hadisəsinin tipik mənzərəsini yaratmaqla bir-birinə qarşılıqlı təsir edən və qarşılıqlı bağlı olan elementlər sistemi haqqında ümumiləşdirilmiş kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatların məcmusu, kibercinayətin özünəməxsus informasiya-kriminalistik, yəni rəqəmsal-kriminalistik modelidir. Bu məlumatlar sisteminə, rəqəmsal-kriminalistik modelə isə kibercinayətəkarın şəxsiyyəti, kriminal əməlin törədilməsi üsulu, şəraiti (yeri, vaxtı və s.), motiv və məqsədləri, kibercinayətin törədilməsi üçün istifadə olunan texniki-rəqəmsal vasitələr və texnologiyalar, proqramlar, kibercinayətin törədilməsi mexanizmi, rəqəmsal (elektron) izlərin aşkar olunmasının tipik yerləri, ümumən izyaranma mexanizmi və sair haqqında məlumatlar daxildir.

Kibercinayətlərin törədilmə üsullarının analizi göstərir ki, informasiya texnologiyaları, rəqəmsal qurğu və vasitələr, telekommunikasiya şəbəkələri kriminalistik xarakteristikanın formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, müasir cinayətkarın sosial portretini dəyişdirir (onlarda informasiya sistemlərinin işləmə prinsipi və imkanları barədə biliklərin olması), izyaranma mexanizminin formalaşmasına təsir edir. Ona görə də bu istiqamətdə sonrakı elmi-nəzəri tədqiqatların aparılması olduqca aktual və əhəmiyyətli hesab edilməlidir.

Kibercinayətlərin başlıca kriminalistik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu kateqoriyalı cinayətlərin üzə çıxarılması, açılması, istintaqı və qarşısının alınması informasiya texnologiyalarından, müasir aparat proqram vasitələrindən istifadə etmədən mümkün deyildir. Uyğun olaraq, bu növ cinayətlərlə mübarizə üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, mövcud kadrların ixtisas artırmaları çox önəmlidir. Qeyd olunan kateqoriyalı cinayətlərin istintaqında kompüter-texniki ekspertizanın, yəni rəqəmsal kriminalistik ekspertizanın da rolu və əhəmiyyəti şeksizdir [7]. Buna görə də bu növ ekspertizaların elmi-metodiki və texniki-texnoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi xüsusi önəm kəsb edir. Bu da məcmu halda müxtəlif növ elektron sübutların aşkarı, qeydə alınması, götürülməsi, tədqiqi və istifadəsi vasitəsilə cinayətkarların daha effektiv şəkildə üzə çıxarmağa və onları cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verəcəkdir.

Kriminalistik ədəbiyyatda kibercinayətlərin istintaqı metodikasının işlənib hazırlanması məsələlərinə diqqətin artırılmasına baxmayaraq bu sahədə bir sıra həll edilməmiş və diskussiya doğuran məsələlər hələ də qalmaqdadır. Ona görə də bu növ cinayətlərin istintaqı metodikasının işlənib hazırlanması kibercinayətkarlıqla mübarizə sahəsində ilk növbədə həlli vacib olan vəzifələrdən biridir.

Kibercinayətlərin istintaqı metodikasının əsas elementlərindən biri olan kriminalistik xarakteristika kompleks şəkildə işlənib hazırlanmalı, bu sahədə cinayətlərin törədilməsi və gizlədilməsi üsulları, kibercinayətkarın şəxsiyyəti haqqında sistemləşdirilmiş və ümumiləşdirilmiş məlumatlar bankı yaradılmalıdır. Hadisə yerinə baxış, dindirmə, axtarış, rəqəmsal ekspertizaların təyini kimi əsas istintaq hərəkətlərinin keçirilməsinin taktiki-kriminalistik xüsusiyyətlərinin də mükəmməl, elmi zəmin əsasında işlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kibercinayətlərə qarşıdurmanın kriminalistik

və prosesual aspektlərinin tədqiqi, bu ictimai təhlükəli əməllərə səmərəli qarşıdurma səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə təkliflərin və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması məqsədilə aşağıdakı problemlər kompleksinin həlli zəruri hesab edilməlidir:

- kibercinayətlərin anlayışının formulə edilməsi və səciyyəvi kriminalistik əlamətlərin üzə çıxarılaraq sistemləşdirilməsi;

- müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla kibercinayətlərin kriminalistik təsnifatının işlənilib hazırlanması;

- informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə törədilən cinayətlərin açılması və istintaqı sahəsində beynəlxalq-hüquqi standartların, xarici ölkələrin müsbət təcrübəsinin öyrənilməsi və təhlili;

- xarici ölkələrin cinayət və cinayət-prosesual qanunvericiliyinin, beynəlxalq-hüquqi sənədlərin analizi əsasında ictimai münasibətlərin rəqəmsallaşması şəraitlərində milli cinayət və cinayət-prosesual qanunvericiliyinin modernləşdirilməsinin və təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- kibercinayətkarın və kiberxarakterli cinayətləri törədənlərin ümumiləşdirilmiş kriminalistik portretinin işlənilib hazırlanması;

- müasir şəraitlərdə kibercinayətlərin törədilməsinin daha çox yayılmış və daha təhlükəli olan üsullarının müəyyən edilərək sistemləşdirilməsi;

- kibercinayətlərin açılması və istintaqının elmi-nəzəri, təşkilati-texniki, texnoloji və kriminalistik təminatının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- kibercinayətlərin tövsiyinin, bu cinayətlərin açılması və istintaqının problemlə məsələləri üzrə hakimlər, prokurorlar, müstəntiqlər və digərləri üçün nəzərdə tutulmuş praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;

- kibercinayətlərin hər bir növünün kriminalistik xarakteristikasının və bu xarakteristikaların struktur elementlərinin müəyyən edilməsi, onların mahiyyət və məzmununun açılması.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavadov F.M., Abdullayev Y.S. Kompüter informasiyası sahəsində cinayətlərlə mübarizə təcrübəsindən //Hüquqi dövlət və qanun. 2000, №7-8, s.40-41.
2. İbrahimova A.N. Kibertəhlükələr və onların təsnifatı//Bakı universitetinin xəbərləri. Sosisal-siyasi elmlər seriyası. 2020. №1.
3. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompüter cinayətkarlığı və kiberterrorçuluq. Bakı, 2007, s.144-147.
4. Mahmudov A.M., Əliyev V.Ə. Kriminalistika: sxemlər, şərhlər, terminlər (tədris-metodik vəsaiti). B., 2003, s.167-168.
5. Chang L., Grabosky P. Cybercrime and Establishing a Secure Cyberworld//The Handbook of Security. London, Palgrave Macmillan Publ., p.321-339.
6. Bonettini N., Guera D., Bondi L., Bestagini P. Image anonymization detection with deep handcrafted features. Conference: IEEE International Conference on Image Processing (ICIP), Sept. 2019.
7. Cybercrime and Digital forensics. Introduction/T.J.Holt, A.M.Bossler, K.c. Seigfried-Spellar. Abingdon-Routledge, 2018, 754p.
8. Richet J.L. Нош Cybercriminal Communités Groü ChangeI A study of communities Engaged in advertising fraud//Technological and Social Change, 2022, vol. 17.
9. Преступления, совершаемые с использованием информационных технологий: пробелы квалификации и особенности расследования: монография/А.Ф.Абдулваиев, А.В.Белаяусов, Ж.В.Вассалатий и др.; под науч.ред.проф.Е.В.Смахтина, проф.Р.Д.Шарапава, доц. В.И.Морозова. Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2021.
10. Агапов П.В., Борисов С.В. Вагурин Д.В., Коренюк А.Л, и др. Противодействие киберпреступности в аспекте обеспечения национальной безопасности: монография. М., 2014, с.35.
11. Бирюкова Ю.В. Хищения, совершаемые с использованием компьютерных и телекоммуникационных технологий, способы их совершения и пути их расследования//Вестник экономической безопасности. 2020. №3, с.179-184.
12. Бычков В.В. Искусственный интеллект как средство совершения преступлений экстремистской направленности, совершенных с использованием информационно-телекоммуникационных сетей, так и борьбы с ними//Вестник Московского университета МВД России. 2022. №1, с.60-61.
13. Вершинин М. Современные молодежные субкультуры: хакеры. URL: <http://yurpsy.com/files/xrest/2/222.htm>
14. Вехов В.Б. Компьютерные преступления: Способы совершения, методики расследования. М.: Право и Закон, 1996.
15. Давыдов В.О. Исследование криминалистически значимой информации в ходе расследования экстремистских преступлений, совершенных с использованием компьютерных сетей//Известия Тульского государственного университета. 2013. №1-2, с.57-62.
16. Зайцев А.А., Смолин А.В. О некоторых элементах криминалистической характеристики киберпреступлений//Криминалистика: вчера, сегодня, завтра. 2019. №3(11), с.35-41.
17. Зуев С.В. ИТ-справочник следователя: монография/С.В.Зуев.- М.: Юрлитинформ, 2019, 232с.
18. Ищенко Е.П. О технологии искусственного интеллекта в криминалистике //30 лет юридической науки КубГАУ: сб.науч.трудов по материалам Всерос.науч.-практ.конф. с международ. Участием / Под ред В.Д.Зеленского. Краснодар: Кубан.гос.аграрный ун-т им. И.Т.Трубилина, 2021, с.375-380.
19. Киселев А.С., Горбунова К.А. Особенности криминалистической характеристики преступлений в сфере компьютерной информации//Актуальные проблемы государства и права. 2023. Т.7. №3.
20. Копырин М.Ю., Журбенко А.М. Некоторые аспекты расследования преступлений, связанных с мошенничеством в сети «Интернет»//Образование. Наука. Карьера: сб.науч.ст.межд.науч-метод. конф. В 2-х тт. Отв.ред. А.А.Горозов. 2018, с.218-220.
21. Курс криминалистики. В трех томах. Т.3. Криминалистическая методика: Расследование преступлений в сфере экономики, взяточничества и компьютерных преступлений /Под ред. О.Н.Коршуновой и А.А.Степанова. СПб., 2004, с.451-452.

22. Могунова М.М. Технология осуществления и правовая регламентация незаконного овладения персональными банковскими данными (фишинг)//Вестник Саратовской государственной юридической академии. 2020. №4(135), с.135-141.
23. Мустафаев М.Х., Аббасова И.С. Понятие криминалистической характеристики преступной деятельности и ее взаимосвязь с предметом криминалистики (первая часть)//Пробелы в российском законодательстве. 2016. №8, с.302.
24. Павликов С.Г.К вопросу о значении теории криминалистической характеристики преступлений// Российский судья.2012. №10, с.45-47.
25. Поляков В.В. Использование сети Интернет при совершении преступлений против детей. Сб.мат. криминалистических теней. 2014. №10.
26. Поляков В.В. Обстановка совершения преступлений в сфере компьютерной информации как элемент криминалистической характеристики//Известия Алтайского государственного университета. 2013. №2-1(78).
27. Поляков В.В. Профилактика экстремизма и терроризма, осуществляемого с помощью сети Интернет//Известия Алтайского государственного университета. 2016. №3(91), с.142-144.
28. Русскевич Е.А. Дифференциация ответственности за преступления, совершаемые с использованием информационно-коммуникационных технологий, и проблемы их квалификации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2020.
29. Самойлов А.В. Современное состояние учения о криминалистической характеристике преступлений//Российский следователь. 2010. №22, с.5-6.
30. Седых Д.Ю., Лунев Д.Ю., Вильсон Н.Г. Форензика как наука о расследовании киберпреступлений// 20-я Юбилейная международная молодежная научно-практическая конференция «Современные проблемы радиоэлектроники и телекоммуникаций, РТ-2024». 7-11 октября 2024. Севастополь, 2024.
31. Файзуллина А.А. К вопросу о соотношении понятий «криминалистическая характеристика преступлений» и «следственная ситуация»//Инновационная наука. 2017. №2-2, с.140-142.
32. Харисова З.И. Криминалистическая характеристика преступлений, связанных с неправомерным доступом к компьютерной информации//Правовая государство: теория и практика. 2025. №2(80), с.96-105.
33. Шаталов А.С. Разработка методических основ расследования преступлений, совершаемых с помощью компьютерных и сетевых технологий: проблемы, перспективы и тенденции// Вестник Сибирского юридического института МВД России. 2018. №3(32), с.8-9.
34. Шмонин А.В. Методология криминалистической методики: монография. М.: Юрлитинформ, 2010, с.156.
35. Яким А.Д. Нейронная сеть как инструмент совершения преступлений// Проблемы противодействия киберпреступности: материалы 2-й международной научно-практической конференции (Москва, 26 апреля 2024 года)/Под общ.ред. О.Ю.Антонова, Э.Б.Хатова. М.: Московская академия Следственного комитета имени А.Я.Сухарева, 2024, с.138-140.

XÜLASƏ

Məqalədə kibercinayətkarlığın kriminalistik xarakteristikası, onun strukturu və əsas struktur elementləri, əsas elementlərin mahiyyət və məzmunu nəzərdən keçirilərək araşdırılmışdır. Kibercinayətkarlığın informasiya-texnoloji inqilabın məhsulu olduğu qeyd olunmuş, cinayətkarlığın bu yeni növünün ictimai təhlükəliliyi, onun xarakterik xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Kibercinayətkarlıqla beynəlxalq-hüquqi səviyyədə mübarizəyə istiqamətlənmiş 2001-ci il taixli Avropa Şurası Konvensiyasında, habelə 2024-cü il tarixli kibercinayətkarlığa qarşı BMT konvensiyasında nəzərdə tutulmuş kibercinayətlərin növləri, kibercinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin normaları qeyd olunmuşdur. Kibercinayətlərin səciyyəvi kriminalistik xüsusiyyətləri göstərilmiş və bu kriminal əməllərin kriminalistik xarakteristikasının anlayışı verilmiş, bu kriminalistik kateqoriyanın

cinayətlərin açılması və istintaqında rolu və əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının anlayışı verilmiş, onun strukturunu təşkil edən elementlər sistemləşdirilmişdir. Kibercinayətlərin kriminalistik xarakteristikasının kibercinayətkarın şəxsiyyəti və kibercinayətlərin törədilməsi üsulları daha ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Kibercinayətkarların əsas tipləri və növləri, bu kateqoriyalı əməllərin törədilməsinin səciyyəvi üsulları göstərilmişdir. Kibercinayətlərə qarşıdurmanın kriminalistik aspektlərdən tədqiqi, bu ictimai təhlükəli əməllərə səmərəli qarşıdurma səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə təkliflərin və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması məqsədilə həlli zəruri olan problemlər kompleksinin dairəsi müəyyən edilmişdir.

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF CYBERCRIMES *LAMIA SULEYMANOVA*

*Senior Expert, Department of Technical Expertise of Documents,
Forensic Science Center Ministry of Justice*

SUMMARY

The article examines and examines the criminalistic characteristics of cybercrime, its structure and main structural elements, the essence and content of the main elements. It is noted that cybercrime is a product of the information-technological revolution, the social danger of this new type of crime, its characteristic features are shown. The types of cybercrimes provided for in the 2001 Council of Europe Convention on the International-Legal Fight against Cybercrime, as well as the 2024 UN Convention against Cybercrime, and the norms of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, which provide for liability for cybercrimes, are noted. The specific criminalistic characteristics of cybercrimes are shown and the concept of the criminalistic characteristics of these criminal acts is given, the role and importance of this criminalistic category in the detection and investigation of crimes are noted. The concept of the criminalistic characteristics of cybercrimes is given, and the elements that make up its structure are systematized. The criminalistic characteristics of cybercrimes, the identity of the cybercriminal and the methods of committing cybercrimes have been analyzed in more detail. The main types and varieties of cybercriminals, the typical methods of committing acts of this category have been shown. The scope of the complex of problems that must be solved in order to study the fight against cybercrimes from criminalistic aspects, develop proposals and recommendations for increasing the level of effective fight against these socially dangerous acts has been determined.

SİBER SUÇLARIN KRİMİNALİZM ÖZELLİKLERİ

LAMIA SULEYMANOVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Belge Teknik Uzmanlık Dairesi Kıdemli Uzmanı

ÖZET

Makalede, siber suçun kriminalistik özellikleri, yapısı ve temel yapısal unsurları, bu unsurların özü ve içeriği incelenmekte ve incelenmektedir. Siber suçun bilgi-teknolojik devrimin bir ürünü olduğu, bu yeni suç türünün toplumsal tehlikesi ve karakteristik özellikleri gösterilmektedir. 2001 tarihli Avrupa Konseyi Siber Suçlarla Uluslararası Hukuki Mücadele Sözleşmesi'nde ve 2024 tarihli BM Siber Suçlarla Mücadele Sözleşmesi'nde öngörülen siber suç türleri ve siber suçlardan sorumluluğu öngören Azerbaycan Cumhuriyeti Ceza Kanunu normları belirtilmektedir. Siber suçların kendine özgü kriminalistik özellikleri gösterilmekte ve bu suç eylemlerinin kriminalistik özellikleri kavramı ortaya konulmakta, bu kriminalistik kategorinin suçların tespiti ve soruşturulmasındaki rolü ve önemi vurgulanmaktadır. Siber suçların kriminalistik özellikleri kavramı ele alınmakta ve yapısını oluşturan unsurlar sistemleştirilmektedir.

Siber suçların kriminal özəllikləri, siber suçlunun kimliyi və siber suçları işleme yöntəmləri daha ayrıntılı olaraq analiz edilmişdir. Siber suçluların başlıca türleri və çeşitləri, bu kategorideki eylemləri işləmənin tipik yöntəmləri ortaya konmuşdur. Siber suçlarla mücadeleyi kriminal açıdan incelemek, bu toplumsal açıdan təhlükəli eylemlərlə etkilə mücadele düzeyini artırmaq için öneriler ve tavsiyeler geliştirmek için çözümləsi gereken sorunlar kompleksinin kapsamı belirlenmiştir.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЙ

ЛАМИЯ СУЛЕЙМАНОВА

*Старший эксперт Отдела Технической экспертизы документов
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается и анализируется криминалистическая характеристика киберпреступности, её структура и основные структурные элементы, сущность и содержание основных элементов. Отмечается, что киберпреступность является порождением информационно-технологической революции, раскрывается социальная опасность этого нового вида преступлений, раскрываются её характерные черты. Отмечаются виды киберпреступлений, предусмотренные Конвенцией Совета Европы о международно-правовой борьбе с киберпреступностью 2001 года, а также Конвенцией ООН против киберпреступности 2024 года, и нормы Уголовного кодекса Азербайджанской Республики, предусматривающие ответственность за киберпреступления. Раскрывается специфика криминалистической характеристики киберпреступлений, дается понятие криминалистической характеристики этих преступных деяний, отмечаются роль и значение этой криминалистической категории в раскрытии и расследовании преступлений. Дается понятие криминалистической характеристики киберпреступлений, систематизируются элементы, составляющие её структуру. Более подробно проанализированы криминалистическая характеристика киберпреступлений, личность киберпреступника и способы их совершения. Показаны основные виды и разновидности киберпреступников, типичные способы совершения деяний данной категории. Определен круг проблем, которые необходимо решить для криминалистического изучения борьбы с киберпреступностью, разработки предложений и рекомендаций по повышению уровня эффективности борьбы с этими общественно опасными деяниями.

Rəyçi: h.f.d. N.İ.Abbasov

Təqdim edən: L.R.Süleymanova

Daxil olma tarixi: 22.07.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.124-129

LEYLA HACIYEVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Fiziki-kimyəvi ekspertizalar şöbəsinin aparıcı eksperti

E-mail: leylahaci5@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/KBRS2339>

SAXTA SPİRTLİ İÇKİLƏRİN TƏDQIQI VƏ CƏMİYYƏTƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: spirtli içkilər, alkoqol, etanol (etil spirti), saxta içki, şərab, viski, likör, pivə, qarışdırma, saxtakarlıq, sağlamlıq, istehsal, istehlakçı, durulaşdırma, kimyəvi tərkib, metanol (metil spirti).

Key words: alcoholic beverages, alcohol, ethanol, counterfeit alcohol, wine, whiskey, liquer, beer, healthy, to mix, falsification, industrial, consumer, rarefaction, chemical composition, methanol.

Anahtar kelimələr: alkollü içecekler, alkol, etil alkol, sahte içecek, şarap, viski, bira, sağlık, karıştırmak, dolandırıcılık, üretme, tüketici, seyreltme, kimyasal bileşim, metil alkol.

Ключевые слова: алкогольные напитки, спирт, этиловый спирт, поддельный напиток, вино, виски, пиво, здоровье, смешивание, мошенничество, производство, потребитель, разбавление, химический состав, метиловый спирт.

S pirtli içkilər keçmişdən bu günə qədər bəşəriyyətin imtina edə bilmədiyi və istehlakı yüksək olan içkiləridir.

Arxeoloqlar tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində fermentləşdirilmiş spirtli içkilərin neolit dövrünə aid olduğu təxmin edilir. Müxtəlif yerlərdə məskunlaşan insanlar bir-birindən xəbərsiz spirtli içkilər istehsal və istehlak etməyə başlamışlar. Spirtli içkilərin istehsalının ilkin məqsədi qida kimi qəbul olunması olsa da, sonralar spirtli içkilərin zövq üçün istehlakı başlandı.

Hazırda ölkəmizdə və dünyada spirt istehlakı kifayət qədər yüksəkdir. Çox istehlak edilən spirtli içkilərin qiymətləri də demək olar ki, ilbəl tələbata düz mütənəşib olaraq artır. Spirtli içkilərin qiymətinin artması, həm də qeyri-qanuni spirtli içkilərin istehsalına şərait yaradır. Qeyri-qanuni istehsalın sayının çoxalması son zamanlar spirtli içkilərdən zəhərlənmə hallarının göstəricilərini xeyli artırmışdır. Spirtli içkiləri alıb istehlak edən insanlar ilkin baxışda və toxunuşda saxta spirtlə əsl spirt arasındakı fərqi ayırd edə bilmirlər. Saxta alkoqolu ayırd etməyin yeganə yolu spirtli içkinin fiziki-kimyəvi analizinin aparılmasıdır. Son dövrlərdə spirttərkibli mayelər üzrə aparılan ekspertizalarda saxta içkilərin sayı artmışdır.

Xüsusilə Mərkəzi və Şərqi Avropada, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qeydə alınmış alkoqollu içki istehlakı ilə alkoqolla əlaqəli ölüm halları arasında böyük uyğunsuzluqlar müşahidə

edilir. Qeyri-qanuni yolla istehsal olunan spirtin ən geniş yayılmış növləri əsasən aşağıdakılardır:

- Samoqon (evdə çəkilən spirt) - adətən şəkər, taxıl, meyvə və ya digər fermentasiya olunan xammaldan istifadə olunaraq distillə üsulu ilə ev şəraitində hazırlanmış etil spirtidir.

- Surroqat spirt - insan istehlakı üçün nəzərdə tutulmayan, texniki və ya sənaye məqsədli spirt və spirt tərkibli məhlullardır (məsələn, metanol, etilenqlikol, boya həllediciləri, antifriz, texniki spirt).

Etanol və ya etil spirti, eləcə də su əksər spirtli içkilərin əsas komponentləridir, baxmayaraq ki, bəzi çox şirin likörlərdə şəkərin miqdarı etanoldan daha yüksək ola bilər. İnsan istehlakı üçün etanol yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının spirtli fermentasiyası ilə əldə edilir. Etilenin hidratlaşmasından əldə edilən sintetik etil spirtinin qida məqsədləri üçün istifadəsinə əksər ölkələrdə icazə verilmir. Susuz etanolun fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

Formula: C_2H_5OH

Nisbi molekulyar kütlə: 46.07

Sinonimlər: Mütləq spirt, susuz spirt, etanol, etil spirti, etil hidrat, etil hidroksid.

Təsvir: Şəffaf, rəngsiz, çox hərəkətli, tez alıxan maye, xoş qoxu: yanan dad.

Ərimə nöqtəsi: $-114.1^{\circ}C$

Qaynama nöqtəsi: $78.5^{\circ}C$

Etanol laboratoriyalarda və sənayedə qətranlar, piylər və yağlar üçün həlledici kimi geniş istifadə olunur. O, həmçinin denatürləşdirilmiş spirt

istehsalında, əczaçılıq və kosmetika, kimyəvi ara məhsul və yanacaq kimi tək və ya benzinlə qarışıqlarda istifadə olunur.

Şərab, pivə, eləcə də spirtli içkilərdə etanol və su ilə yanaşı, uçucu və uçucu olmayan birləşmələr ola bilər.

“Uçucu birləşmə” - distillə zamanı buxarlanan və etanol ilə birlikdə keçən maddələrdir. Onlar içkinin qoxusunu, dadını və toksikliyi müəyyənləşdirir. Uçucu birləşmələrə alifatik karbonil birləşmələri, spirtlər, monokarboksilik turşular və onların efirləri, azot və kükürd tərkibli birləşmələr, karbohidrogenlər, terpen birləşmələri, aromatik birləşmələr daxildir.

“Uçucu olmayan birləşmə” - distillə zamanı buxarlanmayan, əsasən məhlulun maye hissəsində qalan maddələrdir. Alkoqollu içkilərin uçucu olmayan ekstraktlarına fermentləşdirilməmiş şəkərlər, iki və üç əsaslı karboksilik turşular, rəngləndirici maddələr, tanik və polifenolik maddələr, habelə qeyri-üzvi duzlar daxildir.

Məhkəmə ekspertizaları zamanı bəzi spirtli içkilərin tərkibində qeyri-qanuni əlavələr müəyyən edilmişdir. Bunlara metanol, dietilen qlitol və bakterisidlər kimi istifadə edilən natrium azid və salisil turşusu daxildir.

Spirtli içkilərin saxtalaşdırılmasına daxildir:

- yüksək keyfiyyətli distillələrin daha ucuz xammaldan hazırlanmış etanol ilə qarışdırılması,
- neytral spirtə sintetik uçucu komponentlərin əlavə edilməsi,
- xammalın müxtəlifliyi və mənşəyinin yanlış etiketlənməsi.

“Metanol” kimi tanınan metil spirti ən sadə spirtlərdən biridir. Ağacın distillə edilməsi ilə əldə edilən metanolu “odun spirti” də adlandırırlar. Metanol və ya metil spirti rəngsiz, uçucu və ölümcül zəhərli kimyəvi maddədir. Metil spirti o qədər təhlükəlidir ki, 10 ml-si korluğa səbəb ola bilər, 30 ml və ya daha çox istifadə isə ölümcül ola bilər. Metil spirti ilə istehsal olunan spirtli içkilər ağızdan insan orqanizminə daxil olduğu andan etibarən mərkəzi sinir sisteminə təsir edir, baş ağrısı, başgicəllənmə və ürəkbulanma kimi özünü göstərməyə başlayır. Qeyd etdiyimiz dozalara çatdıqda ölüm hallarına səbəb olur.

Saxtalaşdırmanın digər üsulu bir markanı digər daha ucuz brendlə qarışdırmaq və ya tamamilə əvəz etməkdir. Möhürlənmiş və orijinal qablaşdırma daha aşağı keyfiyyətli spirtlə doldurulur, yenidən bağlanır və orijinal kimi təqdim edilir. Bu proses heç bir fundamental orqanoleptik baxış tələb etmir,

çünki dad və rəng ehtimalı eynidir. Orijinal brendlərə bənzəmək üçün aldadıcı şəkildə qablaşdırılan bu qarışıqlar, şübhəsiz istehlakçılar üçün ağır xəstəliyə, sağlamlığa daimi ziyan vurmağa, hətta ölümlə nəticələnə bilər.

Saxta içkilər, həmçinin iqtisadiyyata da zərər vurur. İri istehsal zavodlarda keyfiyyət təminatına böyük sərmayə qoyulur və istehlakçıların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ciddi istehsal standartlarına riayət edilir. Markaların saxtalaşdırılması və ucuz imitasiyalar məhsulun real dəyərini aşağı saldığından orijinal brendlərin maliyyə sabitliyi pozulur və istehlakçıların inamı sarsılır.

Şərablara gəldikdə isə orijinal şərabların görünüşünü və dadını təqlid etmək üçün yaradılan saxta şərablar eyni tərkibə malik olmaya bilər. Dəqiq tərkibi fərqli ola bilər, saxta şərablara tez-tez su, spirt (etanol), süni rəngləmə, ləzzətlər və bəzən əlavə edilmiş şəkər və ya turşular kimi maddələr daxildir. Əsl şərablar isə ilk növbədə su, etanol, təbii şəkərlər, turşular və üzümdən alınan fenolik birləşmələrdən, fermentasiya prosesindən gələn digər birləşmələrdən ibarətdir. Əsl şərabın əsas komponentini təxminən 85%-ni su təşkil edir.

Etil spirti - gücləndirilməmiş şərablar üçün adətən 8-16% arasında dəyişir. Fermentasiya zamanı spirtə çevrilən üzümdən təbii olaraq şəkər meydana gəlir. Turşulara- tartar, alma və limon turşuları kimi üzvi turşular şərabın turşuluğuna və ləzzətinə kömək edir. Fenolik birləşmələrə- taninlər, flavonoidlər və antosiyaninlər, o cümlədən rəng, ləzzət və antioksidan xüsusiyyətlərə malikdir. Digər birləşmələr olan uçucu birləşmələr, efirlər və şərabın ətirinə və dadına töhfə verən digər kiçik komponentlərdir.

Saxta şərablarda - əsas komponent su ola bilər. Bununla yanaşı, müxtəlif fermentasiya proseslərindən qaynaqlanan və ya süni şəkildə əlavə olunan etanol da mövcud olar bilər. Orijinal şərabın görünüşünü və dadını almaq üçün süni rənglər, ləzzətlər, şəkərlər və ya turşular əlavə edilə bilər.

Əsas fərq isə orijinal şərablar üzümdən və fermentasiyadan əldə olunan təbii inqrediyentlərə əsaslandığı halda, saxta şərablarda süni və ya üzüm əsaslı olmayan komponentlərdən istifadə edilir. Saxta şərablar orijinal şərablarla müqayisədə şəkər, turşu və fenolik birləşmələrin fərqli balansına malik ola bilər.

Saxta şərabları müəyyən etmək üçün bir neçə üsuldən istifadə olunur, o cümlədən xüsusi birləşmələri və onların mənşəyini müəyyən etmək üçün laboratoriya üsulları tətbiq edilir.

Pivələrə gəldikdə qeyd olunur ki, son dövrlərdə bu içkilərin tərkibində xloropropanollar, akrilamid və furan da daxil olmaqla istiliklə əmələ gələn bir neçə kimyəvi maddələr aşkar edilmişdir. Ekspertizalar zamanı yuxarıda qeyd olunan maddələrin çox olması içkinin pivə hesab olunmasına səbəb olur, çünki pivənin əsas tərkib hissəsi səməni qızdırma (səməni üyüdüldü su ilə qarışdırıldıqdan sonra müəyyən temperatur mərhələlərində saxlanılaraq fermentlərin işini optimallaşdırmaq) prosesləri vasitəsilə istehsal olunur. Hər üç qrup məhlullar pivə kimi sulu qida məhsullarında asanlıqla həll olunur. Akrilamid - ehtimal olunur ki, insanlar üçün kansoregendir. Pivənin saxtalaşdırılması spirtli içkilər və şərəblə müqayisədə daha az yaygın olsa da, məşhur pivə markalarının saxtakarlığa qarşı mübarizəsi güclü deyil.

Tekila və onun saxtalaşdırılmasına gəldikdə isə, orijinal tekila istehsalı Meksika hökuməti tərəfindən müəyyən edilmiş ciddi standartlarla tənzimlənir, o cümlədən mavi aqavanın yetişdirilə biləcəyi bölgələr və onun distillə edilməsi prosesində iştirak edən proseslər standartlar üzrə müəyyən olunur. Tekila - aqava bitkisinin “Weber” və ya “Blue Weber” sortları ilə hazırlanmalı, tərkibindəki spirtin minimum 50%-i aqava şəkərindən əldə edilməlidir. Premium markalar, hətta 100% ilə hazırlanır.

Saxta tekila çox vaxt insan orqanizminə zərərli ola biləcək əlavələr və əvəzediciləri ehtiva edir. İstehsal prosesində daha ucuz inqrediyentlərdən istifadə, nəinki əsl tekilanın orijinal dad və keyfiyyətindən uzaq olan aşağı məhsulla nəticələnə bilər, həmçinin etanol, metanol və digər ucuz inqrediyentlər qatıldığından o, həmçinin istehlakçılar üçün sağlamlıq riskləri yaradır.

Saxta viskilərin hazırlanması zamanı orijinal markaları təqlid etmək üçün tez-tez aşağı keyfiyyətli spirtli içkilərin və ya spirtin əlavə ləzzət və rəngləmə qarışığından istifadə edilir. Bəzi hallarda istehsal xərclərini azaltmaq üçün etanol potensial zərərli maddələrlə əvəz edilir. Saxta viskilərin hazırlanmasının aşağıdakı bir neçə üsulu vardır

- Qarışdırma (daha ucuz spirtli içkilərlə qarışdırma)
- yüksək keyfiyyətli məhsulun dadını və görünüşünü təqlid etmək üçün az miqdarda orijinal viski ilə daha çox miqdarda aşağı keyfiyyətli spirtli içkilərin qarışdırılmasıdır.

- Durulaşdırma - spirtin miqdarını azaltmaq və həcmi artırmaq üçün viski su və ya digər maddələrlə durulaşdırılır.

- Etanolun əvəz edilməsi - ucuz başa gəlməsi üçün etanolun metanol, izopropanol və ya sənaye metil spirti kimi potensial zərərli maddələrlə əvəz edilir. Orijinal brendin istənilən dadını və rəngini yaratmaq üçün süni ləzzətlər, dadlandırıcılardan və qida boyalarından istifadə edilir.

- Saxta etiketlərdən istifadə - istehlakçıları aldatmaq üçün orijinal etiketləri yaxından təqlid edən saxta etiketlərdən istifadə edilir. Saxta viski bəzən boşaldılmış orijinal şüşələrə tökülür. Saxta butulkalar və qablaşdırmalar orijinal məhsullara bənzəyəcək şəkildə hazırlanır.

Saxta və orijinal viskini fərqləndirən əsas meyar onun kimyəvi tərkibinə görə aparıla bilər. Belə ki, saxta viskilər çox vaxt orijinala müqayisədə daha yüksək spirtə malikdir, saxta nümunələrdə adətən orijinal viskilərdə olmayan qliserol ola bilər. Bundan əlavə saxta viskilər orijinala müqayisədə daha yüksək karbohidrat səviyyəsinə malikdir və onun tərkibində orijinal məhsullarda olmayan dibutil ftalatlar kimi zərərli maddələr ola bilər.

Saxtakarlığın standart üsulu yoxdur və buna görə də standart aşkarlama metodu yoxdur. Saxta spirt istehsalı ilə mübarizə birgə səy tələb edən mürəkkəb bir problemdir. Ölkəmizdə saxta içkilərin istehsalının təhlükələrini vurğulayan maarifləndirmə işləri aparılmalı, istehlakçılara saxta spirtlə bağlı risklər haqqında məlumat verilməli və istehlakçılar spirtli içkiləri nüfuzlu mənbələrdən almağa təşviq edilməlidir. Bununla mübarizə əsasən içki istehsal edən şirkətlərin üzərinə düşür ki, bu zaman şirkətlər istehlakçıları təhlükəli mayelərdən qorumaqla bərabər, həm də brendlərin gəlirini artırmağa çalışsınlar.

Beləliklə, şirkətlər məhsullarını qorumaqla, avtomatik olaraq gəlirlərinin artmasına və insanların sağlamlığının qorunmasına nail ola bilərlər. Spirtli içkilərin saxtalaşdırılması ilə mübarizənin kifayət qədər geniş normativ hüquqi əsasları vardır. Bu normativ hüquqi bazaya Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi daxildir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. The poisoner's Handbook-Deborah Blum
2. Liquid rules: The delightful and dangerous substances that flow through our lives- Mark Miodownik
3. Worldwide Illicit and counterfeit alcohol spirits problem? Detection and prevention- Michael A. Bryan, Annie E. Hill.
4. Advances in the Detection of the Adulteration of alcoholic beverages including unrecorded alcohol.//D. W. Lanchenmeier
5. Chemical components analysis of handmade alcoholic beverages///Marvarid Sadat Miri, Driush Badakhsan, Maryam Akhgari, Masoud Ghadipasha
6. "Bad Stuff in a good bottle: How Counterfeit Alcohol presents a public health and trademark issue.// Daniel Cornellier.

XÜLASƏ

Spirтли içkilər insanlıq tarixində uzun müddətdir ki, geniş istehlak olunur və onların istehsalı neolit dövrünə qədər gedib çıxır. Hazırda spirтли içkilərin qiymətinin artması saxta və qeyri-qanuni spirтли içkilərin istehsalını artırır ki, bu da zəhərlənmə və sağlamlıq problemlərinə səbəb olur. Saxta spirтли içkilər istehlakçılar üçün təhlükəli olmaqla yanaşı, iqtisadiyyata da zərər vurur.

Əsas təhlükə metanol (metil spirтли) kimi zəhərli maddələrin saxta içkilərdə istifadəsidir. Bu maddələr insan orqanizminə ciddi ziyan vurur və ölümə səbəb ola bilər. Saxta spirтли içkilərin hazırlanması müxtəlif üsullarla həyata keçirilir: ucuz xammallarla qarışdırma, sintetik maddələrin əlavə olunması, saxta qablaşdırma və etikətləmə.

Orijinal və saxta spirтли içkilərin kimyəvi tərkibi fərqlidir və onların müəyyən edilməsi laboratoriya analizləri vasitəsilə mümkündür. Saxta şərablar və pivələr də süni maddələrlə təqlid edilir. Tekila və viskilərin saxtalaşdırılması da geniş yayılıb və bu, sağlamlıq üçün ciddi risklər yaradır.

Saxta spirтли içkilərin istehsalının və istehlakının qarşısını almaq üçün maarifləndirmə işləri aparılmalı, istehlakçılar təhlükəli məhsullardan qorunmalı, spirтли içkilər yalnız nüfuzlu mənbələrdən alınmalıdır. Hüquqi müstəvidə isə bu sahədə Cinayət, İnzibati Xətalar və Vergi məcəllələri vasitəsilə mübarizə aparılır.

Ümumilikdə, saxta spirтли içkilərlə mübarizə həm cəmiyyətin sağlamlığının qorunması, həm də iqtisadi stabilliyin təminatı baxımından vacibdir.

THE IMPACT OF COUNTERFEIT ALCOHOL ON SOCIETY

LEYLA HAJIYEVA

Leading Expert of the Physical Chemical Expertise Department of the Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice

SUMMARY

Alcoholic beverages have been widely consumed throughout human history, with production dating back to the Neolithic period. Currently, the rise in the price of alcoholic beverages is increasing the production of counterfeit and illegal alcoholic beverages, which causes poisoning and health problems. Counterfeit alcoholic beverages are not only dangerous for consumers, but also harm the economy.

The main danger is the use of toxic substances such as methanol (methyl alcohol) in counterfeit beverages. These substances cause serious damage to the human body and can cause death. Counterfeit alcoholic beverages are prepared using various methods: mixing with cheap raw materials, adding synthetic substances, and false packaging and labeling.

The chemical composition of original and counterfeit alcoholic beverages is different and their identification is possible through laboratory analysis. Counterfeit wines and beers are also imitated with

artificial substances. The counterfeiting of tequila and whiskey is also widespread, posing serious health risks.

To prevent the production and consumption of counterfeit alcoholic beverages, awareness-raising activities should be carried out, consumers should be protected from dangerous products, and alcoholic beverages should only be purchased from reputable sources. At the legal level, this area is combated through the Criminal, Administrative Offenses and Tax Codes.

In general, the fight against counterfeit alcoholic beverages is important both in terms of protecting the health of society and ensuring economic stability.

SAHTE ALKOLLÜ İÇECEKLERİN TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

LEYLA HACIYEVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Fiziksel və Kimyasal incelemeler bölümünün önde gelen uzmanı

ÖZET

Alkollü içecekler, insanlık tarihi boyunca yaygın olarak tüketilmiş və üretilmiş Neolitik dönəmə qədər uzanmaqdadır. Günümüzdə alkollü içeceklerin fiyatlarındakı artışı, sahte və qaçaq alkollü içecek üretilməsinə səbəb olur və bu da zehirlənmə və sağlq problemlərinə yol açmaqdadır. Sahte alkollü içecekler sadəcə tükəticilər üçün deyil, eyni zamanda iqtisadiyyat üçün də təhlükəlidir.

Sahte içeceklerde metanol (metil alkol) kimi toksik maddələrin istifadəsi əsas təhlükədir. Bu maddələr insan vücuduna ciddi zərər verir və ölümə yol açabilir. Sahte alkollü içecekler müxtəlif üsullarla hazırlanır: ucuz hammadələrlə qarışdırma, sintetik maddələr əlavə etmə və sahte paketləmə və etiketləmə.

Orijinal və sahte alkollü içeceklerin kimyasal tərkibi fərqlidir və laboratoriyada analizləriylə müəyyən edilə bilər. Sahte şarap və bira da yapay maddələrlə təqlid edilmişdir. Tequila və viski təqlidçiliyi də yaygın olub ciddi sağlq riskləri yaradır. Sahte alkollü içeceklerin istehsalı və tükətilməsinə qarşı müdafiə üçün fərqlilik yaratma tədqiqatları aparılmalı, tükəticilər təhlükəli ünlərdən qorunmalı və alkollü içecek yalnızca güvənli qaynaklardan satın alınmalıdır. Yasal düzeydə isə bu sahə, Cəza, İdarəetmə İşləri və Vergi Kanunları vasitəsilə müdafiə edilmişdir.

Ümumi olaraq, sahte alkollü içeceklerle müdafiə həm toplum sağlqının qorunması həm də iqtisadi sabitliyin təminində əhəmiyyətlidir.

ВЛИЯНИЕ КОНТРАФАКТНОЙ АЛКОГОЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ НА ОБЩЕСТВО

ЛЕЙЛА ГАДЖИЕВА

Ведущий эксперт отдела Физико-химической экспертизы Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции

РЕЗЮМЕ

Алкогoльные напитки широко употреблялись на протяжении всей истории человечества, начиная с эпохи неолита. В настоящее время рост цен на алкогoльные напитки приводит к увеличению производства контрафактной и нелегальной алкогoльной продукции, что приводит к отравлениям и проблемам со здоровьем. Контрафактные алкогoльные напитки опасны не только для потребителей, но и наносят ущерб экономике.

Основную опасность представляет использование в контрафактных напитках токсичных веществ, таких как метанол (метиловый спирт). Эти вещества наносят серьёзный вред организму человека и могут привести к смерти. Контрафактные алкогольные напитки изготавливаются различными способами: путём смешивания с дешёвым сырьём, добавления синтетических веществ, использования поддельной упаковки и маркировки.

Химический состав оригинальных и контрафактных алкогольных напитков различается, и их идентификация возможна с помощью лабораторного анализа. Контрафактные вина и пиво также имитируются с использованием искусственных веществ. Также широко распространена подделка текилы и виски, что представляет серьёзную опасность для здоровья. Для предотвращения производства и потребления контрафактной алкогольной продукции необходимо проводить разъяснительную работу, защищать потребителей от опасной продукции и приобретать алкогольную продукцию только у проверенных поставщиков. На законодательном уровне борьба с контрафактной алкогольной продукцией осуществляется в соответствии с Уголовным кодексом, Кодексом об административных правонарушениях и Налоговым кодексом.

В целом, борьба с контрафактной алкогольной продукцией важна как для охраны здоровья общества, так и для обеспечения экономической стабильности.

Rəyçi: Fiziki-kimyəvi ekspertizalar şöbəsinin rəisi N.E.Sadıqova

Təqdim edən: L.Nacıyeva

Daxil olma tarixi: 22.07.2025

Təkrar işlənmə tarixi: 28.08.2025

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.130-136

RƏŞAD NURİYEV

*Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsinin eksperti,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı*

*E-mail: nuriyev.reshad@justice.gov.az
DOI: <https://doi.org/10.64498/KYTP5030>*

BANK DƏLƏDUZLUQLARININ ARAŞDIRILMASINDA RƏQƏMSAL EKSPERTİZANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: bank dələduzluğu, rəqəmsal ekspertiza, server, mobil cihazlar, rəqəmsal yaddaş daşıyıcıları, zərərvericilər, təhlil, kriptovalyuta, investisiya, reklam.

Keywords: bank fraud, digital forensics, server, mobile devices, digital storage media, malware, analysis, cryptocurrency, investment, advertising.

Anahtar kelimələr: banka dolandırıcılığı, dijital adli bilişim, sunucu, mobil cihazlar, dijital depolama ortamı, kötü amaçlı yazılım, analiz, kripto para, yatırım, reklamçılıq.

Ключевые слова: банковское мошенничество, цифровая криминалистика, сервер, мобильные устройства, цифровые носители информации, вредоносное ПО, анализ, криптовалюта, инвестиции, реклама.

Müasir dövrdə bank sektorunun rəqəmsallaşması, elektron ödəniş sistemlərinin geniş yayılması və onlayn bank xidmətlərinin sürətli inkişafı, eyni zamanda yeni riskləri də ortaya çıxarır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas aparıcı sahələrindən biri olan bank sistemə qarşı həyata keçirilən kibercümlər, dələduzluq və qeyri-qanuni maliyyə əməliyyatları son illərdə qlobal miqyasda ciddi təhlükə kəsb etməkdədir. Xüsusilə də mobil bankçılıq, kriptovalyuta əməliyyatları və transsərhəd ödənişlərinin artması nəticəsində dələduzluq halları daha mürəkkəb forma alır. Beynəlxalq sferada maliyyə dələduzları və fırıldaqçılıqları haqqında regional və yeni tendensiyalar haqqında "INTERPOL Qlobal Maliyyə Fırıldaqçılıq Qiymətləndirməsi"ndə [1] ətraflı məlumat verilib.

INTERPOL-un araşdırmalarında müəyyən edilmişdir ki, maliyyə dələduzluqlarının törədilməsində istifadə olunan çoxsaylı üsullar arasında şəxsiyyətə bürünmə dələduzluğu, investisiya dələduzluğu, romantik dələduzluq, əvvəlcədən ödəniş tələbi ilə edilən dələduzluq və şəxsiyyət dələduzluğu qlobal miqyasda ən geniş yayılmış və təhlükəli təhdidlərdir. Bunlar içərisində "şəxsiyyət dələduzluğu"na nəzər salsaq bu növün fərdin şəxsi məlumatlarının (istifadəçi adı və şifrələr, kredit kartı məlumatları, biometrik məlumatlar və s.) icazəsiz ələ keçirilməsi və istifadəsi

ilə bağlı olduğunu və qanunsuz maliyyə qazancı əldə etmək məqsədi daşdığı müəhdət etmək olar. Şəxsiyyət dələduzluğu sosial mühəndislik (məsələn, phishing, smishing, vishing, spoofing və s.), sistemə müdaxilə (zərərli proqram təminatı və ya hakerlik texnikaları vasitəsilə) və fiziki oğurluq üsulları ilə şəxsi məlumatlara çıxış yolu ilə həyata keçirilir. Şəxsiyyət dələduzluğu iki elementdən ibarətdir: bir tərəfdən, şəxsi məlumatların qanunsuz maliyyə qazancı məqsədi ilə ələ keçirilməsi üçün istifadə olunan texnika, digər tərəfdən isə bu məlumatların həmin məqsədlə istifadəsidir. Dələduzlar, şəxsi məlumatları oğurlanmış qurbanın birbaşa iştirakı olmadan da şəxsiyyət dələduzluğu törədə bilirlər. Maliyyə vəsaitlərinin oğurlanmasından əlavə, dələduzlar bir çox hallarda ələ keçirilmiş şəxsi məlumatları onlayn cinayət bazarlarında da satırlar. Bu şəxsi məlumatlar isə cinayətkarlar tərəfindən şəxsiyyət dələduzluğu törətmək, qurbanları təkrar hədəf almaq və digər dələduzluq növlərində, məsələn, romantik dələduzluqda istifadə olunan aldatma texnikalarını asanlaşdırmaq üçün əlavə istifadə olunur.

Bu kontekstdə, "rəqəmsal ekspertiza" (digital forensics) bank dələduzluqlarının araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal ekspertiza prosesi yalnız texniki izlərin toplanması və təhlilindən

ibarət olmayıb, həm də hüquqi çərçivədə sübutların qəbul olunmasını təmin edən kompleks yanaşmanı tələb edir. Bank serverlərindən və mobil qurğulardan əldə edilən məlumatların elmi əsaslarla araşdırılması, cinayət hadisəsinin zəncirvari ardıcılığının qurulması və dələduzluq mexanizmlərinin aşkarlanması prosesin əsas məqsədlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ekspertiza sahəsi son illərdə intensiv inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Hüquq-mühafizə orqanlarının istintaq praktikasında, xüsusilə bank dələduzluqları ilə bağlı işlərdə rəqəmsal sübutların rolu dinamik olaraq artmaqdadır. Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kibercinayətkarlıq transsərhəd xarakter daşdığı üçün yalnız milli səviyyədə deyil, həm də regional və qlobal əməkdaşlıq çərçivəsində kompleks yanaşma tələb olunur.

Məqalənin məqsədi bank dələduzluqlarının araşdırılmasında rəqəmsal ekspertizanın əsas xüsusiyyətlərini vurğulamaq, nəzəri və praktiki aspektlər haqqında ümumi məlumatları qeyd etmək, ölkə təcrübəsində rastlaşılan əsas hallar haqqında məlumatlar vermək və qeyd olunan halları beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli şəkildə əlaqələndirmək, həmçinin tətbiq olunan metod və metodologiyaların istifadəsi ilə ortaya çıxan nəticələr və bu nəticələrə dair profilaktik tövsiyələr irəli sürməkdir.

Ölkəmizdə də xüsusilə son illərdə bank sektorunda rəqəmsal texnologiyaların dinamik tətbiqi nəticəsində dələduzluq hallarının yeni formaları da ortaya çıxmışdır. Mobil bankçılıq, internet bankçılığı və onlayn ödəniş platformalarının geniş istifadəsi kibercinayətlərin əsas hədəflərinə çevrilmişdir. Ölkədə bank dələduzluqlarının araşdırılması müxtəlif dövlət qurumlarının və xidmətlərin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Bu təşkilatlara hüquq-mühafizə orqanları, "cert" mərkəzləri, təhlükəsizlik xidmətləri və digərləri aiddir.

Qeyd olunan qurumlar tərəfindən bu növ hüquq pozuntularının aşkarlanması, hadisələr haqqında faktiki halların müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması, hüquq pozuntularının qarşısının alınması üçün tədbirlərin görülməsi, vətəndaşların bu növ dələduzluqların qurbanı olmaması üçün maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, hüquq-mühafizə orqanlarına və digər qurumlara bu məsələlərlə mübarizə aparmaq üçün tövsiyələrin verilməsi və bu kimi digər işlər görülür.

Təcrübədə bank dələduzluqlarının araşdırılması üzrə rəqəmsal ekspertiza əsasən iki istiqamətdə aparılır:

1. Zərərçəkmiş şəxsin mobil cihazının ekspertizası – tətbiqlərin fəaliyyətinə, şübhəli proqram təminatına, şifrələmə və autentifikasiya mexanizmlərinə baxılır.

2. Bank serverlərinin ekspertizası – əməliyyat jurnalları (log), giriş və qeydiyyat cəhdləri, şübhəli IP ünvanlarla həyata keçirilmiş tranzaksiyalar və s. araşdırılır.

Ekspertizanın aparılması zamanı kompüter sistemlərindən və digər tədqiqat obyektlərindən əldə olunmuş rəqəmsal məlumatlarla beynəlxalq standartlara uyğun olaraq rəftar edilir. Məsələn, mobil cihazların və digər rəqəmsal yaddaş daşıyıcılarının tədqiqatı zamanı ISO/IEC 27037:2012. [2] standartında göstərilənlərə əməl olunmalıdır. Bu standartda “Təhlükəsizlik Texnikaları - Rəqəmsal Sübutların İdentifikasiyası, Toplanması, Əldə Edilməsi və Mühafizəsi üzrə Təlimatlar” əsas prioritet olaraq seçilmişdir.

Son illərdə təcrübədə müşahidə olunan tipik hallar arasında:

- Mobil tətbiqlər vasitəsilə ələ keçirmə - OTP (One Time Password) və 3DS (3D Secure) kodlarının ələ keçirilməsi;

- Saxta tətbiqlər, zərərli proqram təminatı vasitəsilə müştəri cihazlarına müdaxilə;

- Fişinq hücumları nəticəsində müştərilərin hesab məlumatlarının oğurlanması;

- Kriptovalyuta platformaları vasitəsilə oğurlanmış vəsaitlərin “yuyulması”;

- Vishing, sosial mühəndislik və bu kimi digər metodlarla fərdi məlumatların ələ keçirilməsi kimi hallar yer alır.

Qeyd olunan hallar beynəlxalq təcrübədə də geniş şəkildə yayılmışdır. Bu hallar barədə Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2025 [3] hesabatında da ətraflı qeyd edilmişdir.

Qeyd olunan halların müəyyən edilməsi rəqəmsal ekspertizanın aparılmasının - bank serverlərinə baxış mərhələsi zamanı ortaya çıxır. Belə ki, server üzərində bankın əsas məlumat bazasına baxış zamanı istifadəçiyə aid cihazlar bölməsində müştərinin istifadəsində olmuş cihazdan əlavə olaraq bir və ya bir neçə fərqli cihazların mövcud olması ortaya çıxır. Tədqiqat zamanı aşkar olunan bu qeydlər araşdırılaraq həmin fərqli cihazlara dair mümkün ola biləcək bütün məlumatlar toplanılır və hadisə zənciri təhlil olunur. Təcrübədə rastlaşılan bəzi hallar üzərindən nümunələr verə bilərik. Belə ki, təcrübədə ən çox hallar bank müştərilərinin sosial şəbəkələrdə “investisiya platformaları”, “bank reklamları”, “online alış-veriş platformaları”, “çatdırılma xidmətləri”,

“işə qəbul”, “mobil operator xidmətləri”, “bank xidmətləri” kimi reklam, göstəriş və ya xidmət adı altında yayılan tələlərə düşməlidir. Bu kimi hallarda dələduz əsasən özünü qeyd olunan xidməti verən şirkət nümayəndəsi kimi tanıdaraq, fərdi məlumatları əldə edir, bəzi mexanizmlərlə müştərinin mobil cihazına qoşulur və öz dələduzluq əməlini həyata keçirir. Dələduzluq əməli bank tətbiqinin başqa cihazda aktivləşdirilməsi, kənardan müdaxilə ilə müştərinin cihazının idarə edilməsi və ya bilavasitə müştəriyə göstərişlər (əməliyyatların icra edilməsi, saxta linklərin açılması və s.) verilməsi ilə ola bilər.

Bank dələduzluqları ilə bağlı olan ekspertizanın əsas xüsusiyyətlərinə gəldikdə, bu növ tədqiqatlarda ilk olaraq hadisə zənciri qurulur. Bunun üçün dələduzluğun hansı metodla, hansı tarixlərdə, hansı şəxs və hesablarla bağlı olduğu haqda ilk təsəvvürlər yaratmaq üçün iddia ərizəsi və işin digər materialları ilə tanış olunur. Hadisə haqqında ümumi təsəvvür yarandıqdan sonra işin gedişatına uyğun olaraq müştəriyə məxsus mobil cihaz tədqiq olunur.

Mobil cihazda baş vermiş hadisə ilə bağlı bütün - mobil tətbiq məlumatları, istifadəçi jurnalı, cihaz hadisələri (cihazın sıfırlanması və s.) və bu kimi məlumatlar toplanılır.

Mobil cihaz tədqiq olunarkən, dələduzluq hadisəsinin baş verdiyi tarixlərə daha çox diqqət yetirilir. Belə ki, eyni və yaxın tarixlərdə cihazda anomal hərəkətlərin baş verib-verməməsi müəyyən edilir. Cihazdan əldə olunmuş məlumatlar xüsusi kriminalistik proqramlar vasitəsi ilə təhlil olunur. Mobil cihazda quraşdırılmış tətbiqlər, istifadə olunmuş hesablar, zaman qeydləri, veb baxış tarixçəsi, cihaz hadisələri və bu kimi önəm daşıyan məlumatlar araşdırılır.

Məlumat üçün qeyd olunur ki, mobil cihazlarda kənardan müdaxiləni həyata keçirmək üçün istifadə edilən bir sıra proqram təminatları və digər vasitələr vardır. Bu növ vasitələrin istifadəsi ehtimalını nəzərə alaraq, cihazın yaddaşında həmin növ proqram təminatlarının və rəqəmsal izlərin olub-olmaması yoxlanılır.

Daha sonra, növbəti tədqiqat mərhələsi olaraq bank serverinə baxış keçirilir. Bank serverinə baxış keçirilərkən əsasən aşağıda qeyd olunan məlumatlar toplanaraq tədqiqat aparılır.

- Hücumçunun istifadə etdiyi metodlar (fişinq, malware, sosial mühəndislik);
- Serverlərdə log faylları, autentifikasiya qeydləri, IP ünvanları və şəbəkə protokolları;
- Transaction logları* araşdırılaraq şübhəli

əməliyyatların tarixi;

- “CMS ID” qeydləri ilə əməliyyatların hansı istifadəçi hesabı;

- “Log analizi” – şübhəli əməliyyatların vaxtı, istifadəçi adı və IP ünvanı;

- Pulların hərəkətinin, o cümlədən vəsaitin bankdan digər hesablara köçürülməsi.

Ekspert təcrübəsi göstərir ki, bank dələduzluqlarında əsas məqsəd vəsaitlərin qısa müddətdə oğurlanaraq təmizlənməsidir.

Bank dələduzluqlarının ekspertizasında əsas nəticələr, ekspertizanı təyin etmiş orqan tərəfindən ekspert qarşısında qoyulmuş suallara əsasən aparılan tədqiqat əsasında formalaşır. Əlavə olaraq, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən digər hallar da araşdırılaraq tədqiqat zamanı əldə olunmuş bütün məlumatlar əsasında ekspert rəyi tərtib olunur. Bu növ hallar üzrə təyin olunmuş ekspertizalarda əsasən bank müştərisi tərəfindən hadisə olduğu zaman istifadə edilən mobil cihaza kibər hücumun olub-olmamasına dair izlər, baş vermiş pul itkisi (çıxarılması) ilə əlaqədar – vəsaitin məbləği, tarixlər, əməliyyatların sayı, əməliyyatların növü, tranzaksiya detalları, pul köçürülməsinin növü, təhlükəsizlik kodları haqqında və bu kimi digər məlumatlar aşkarlana bilər. Ekspertiza zamanı əldə olunmuş bütün rəqəmsal sübutlar dələduzluq halının araşdırılması üçün istifadə oluna bilər. Belə ki, “Avropa İttifaqının Şəbəkə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Agentliyi”nin (ENISA) [5] elektron sübutlar haqqında eyniadlı təlimatında “elektron sübut” anlayışı müxtəlif mənbələrə görə izah olunmuşdur.

ENISA: Elektron və ya rəqəmsal sübutların müxtəlif tərifləri mövcuddur. Avropa Şurasının Kiber Cinayətkarlığa dair Konvensiyası (Budapeşt Konvensiyası) [4] elektron sübutları cinayət əməlidən əldə edilə bilən və elektron formada olan sübutlar kimi təsvir edir. ABŞ Ədliyyə Nazirliyi isə rəqəmsal sübutu “məhkəmədə əsas kimi istifadə oluna bilən, ikilik (binary) say sistemi formasında saxlanılan və ya ötürülən informasiya” olaraq müəyyənləşdirir. Bu tərif “Rəqəmsal sübutların ekspertizası: Hüquq-mühafizə orqanları üçün Təlimat” [9] sənədində qeyd olunub.

Ümumilikdə, rəqəmsal sübutların əksər tərifləri onu belə ümumiləşdirir ki, rəqəmsal sübut cinayətin törədilib-törədilmədiyini müəyyən etmək (və ya inkar etmək) üçün istifadə oluna bilən rəqəmsal məlumatlardır.

Elektron sübutların toplanması prosesi mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsini, sübut dəyəri

ola biləcək müvafiq məlumat mənbələrinin müəyyənləşdirilməsini və bərpasını əhatə edir. Lakin qiymətləndirmə zamanı bir neçə əsas məsələyə diqqət yetirilməlidir: vəziyyətin dərinədən başa düşülməsi, istintaqın potensial biznes təsiri və biznes infrastrukturunun müəyyənləşdirilməsi.

Ölkə təcrübəsinə qayıtdıqda, bank dələduzluqlarının inkişafı və dəymiş zərərin həcmi haqqında təsəvvür yaranması üçün ötən il ərzində baş vermiş dələduzluqların növlərinə aid bir məlumata diqqət yetirək.

Belə ki, ötən il ərzində ən çox aşağıdakı dələduzluq üsullarından istifadə ilə hüquq pozuntuları həyata keçirilmişdir:

- Saxta linklər vasitəsilə;
- Alış-veriş elanı bəhanəsi ilə;
- Bank əməkdaşı adı ilə dələduzluq;
- Mobil cihaza müdaxilə;
- Bankomatdan pul çıxarmaq bəhanəsi ilə;
- Oğurlanmış və itirilmiş kartlardan istifadə;
- Lotoreya və qumar oyunları adı ilə aldatma;
- Alış-veriş saytlarında dələduzluq;
- Telefon satışına görə;
- Avtomobil satışına görə;
- İşə düzəltmə vədi ilə;
- Kredit vədi ilə;
- Kirayə ev, avtomobil və digər xidmətlərə görə.

Son dövrlərdə ölkəmizdə bu növ dələduzluq hallarının artması ilə birlikdə, hüquq-mühafizə orqanları, təhlükəsizlik xidmətləri, həmçinin bank təşkilatları tərəfindən müvafiq tədbirlər görülür. O cümlədən, ölkədə kibercinayətlərin qarşısının alınması, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, bu növ hüquq pozuntularında cinayət çərçivələrinin formalaşdırılması üçün ali səviyyədə müvafiq islahatlar aparılır.

Qeyd olunan qanunvericilik aktlarına “Kibercinayətkarlıq haqqında” Konvensiyanın (Budapeşt Konvensiyası) ratifikasiya edilməsi, “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslində kibercinayətlər haqqında dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi” haqqında Qanunu, “Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023 – 2027-ci illər üçün Strategiyası”nı, “Fərdi məlumatlar haqqında” Qanunu, “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Qanunu misal gətirmək olar.

Hüquq mühafizə orqanları tərəfindən qeyd olunan hüquq pozuntularının qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərdən birinə nəzər salaq. Belə ki, “DİN əməliyyat keçirib - İnformasiya sistemlərinə

kiberhücumlar təşkil edən şəxs saxlanılıb” başlığı ilə Daxili İşlər Nazirliyinin rəsmi internet saytında paylaşılan məlumatda kompüter sistemlərinə qanunsuz müdaxilə etməklə vətəndaşlara məxsus fərdi məlumatları əldə edən şəxsin saxlanması haqqında qeyd olunmuşdur. Xəbərin məzmununda qeyd olunur ki, Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) tərəfindən kibertəhlükəsizliyin qorunması və kibercinayətlərə qarşı mübarizə tədbirləri davam etdirilir. Bu istiqamətdə Nazirliyin Kibercinayətkarlıqla Mübarizə Baş İdarəsi vətəndaşların onlayn dövlət xidmətlərindən yararlanmaq üçün ən çox istifadə etdikləri sistemlərin məlumat bazalarına edilən kibercinayətlərə qarşı xüsusi əməliyyat keçirib. Tədbir zamanı kompüter sistemlərinə qanunsuz müdaxilə etməklə vətəndaşlara məxsus fərdi məlumatları əldə edən Bakı şəhər sakini H.M müəyyən edilərək saxlanılıb. H.M internet üzərindən xarici ölkə vətəndaşlarından ibarət kibercinayətkar dəstələrlə əlaqələr yaradıb onlar vasitəsi ilə Azərbaycan vətəndaşlarının fərdi məlumatlarının qorunduğu sistemlərin şifrələrini əldə edib mühafizə tədbirlərini pozmaqla həmin serverlərə daxil olub. Daha sonra isə o, “Telegram” və digər sosial şəbəkələrdə yaratdığı anonim səhifələr vasitəsilə şəxsi məlumatları satışa çıxarıb. H.M sosial şəbəkələrdə bir neçə müxtəlif nüfuzlu şəxsin fərdi məlumatlarını da paylaşaraq istənilən vətəndaş barədə informasiyanı pul müqabilində sata biləcəyi barədə reklam xarakterli elanlar da yerləşdirib. Bu şəxsin kibercinayət əməlləri ifşa olunduqdan sonra onun topladığı fərdi məlumatlar və müvafiq onlayn informasiya sistemlərinə qanunsuz girişi Baş İdarə əməkdaşları tərəfindən aradan qaldırılıb. Əldə edilən elektron sübutların ekspertizası nəticəsində H.M-in kompüter sistemlərinə qanunsuz müdaxilə etmə faktı bir daha təsdiqlənib. Faktla bağlı Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə cinayət işi başlanıb. H.M təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb olunmaqla istintaq aparılıb və cinayət işi yekunlaşdırılaraq baxılması üçün məhkəməyə göndərilib. H.M ilə əlbir olan və xarici ölkələrdə gizlənən şəxslərin də saxlanması istiqamətində həmin dövlətlərin polis qurumları ilə birgə əməliyyat-texniki tədbirlər davam etdirilir.

Beləliklə, qeyd olunan xəbərdən də aydın olur ki, bu növ hüquq pozuntularında vətəndaşlara dair hər hansı bir məlumatın əldə olunması da dələduzlar tərəfindən sözügedən əməllərin həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Kiberdələduzluqların qurbanı olmamaq və ölkədə baş verən bu növ dələduzluq hallarının

sayının azalmasında köməklik göstərmək üçün hər bir elektron xidmət istifadəçisinin və məhsul sahibinin aşağıda göstərilən profilaktik tövsiyələrə əməl etməsi məqsədmüvafiq hesab edilir.

- Bank müştəriləri tərəfindən: mənbəyi məlum olmayan tətbiqlərdən istifadə etməmək, məlum olmayan wi-fi şəbəkələrinə qoşulmamaq, sosial şəbəkələrə qoşula bilmək üçün naməlum VPN-lərdən istifadə etməkdən çəkinmək, naməlum şəxslərdən gələn elektron poçtlara daha diqqətli yanaşmaq və əmin olmadığınız halda elektron poçtlarda göstərilənləri icra etməmək, fərdi və maliyyə məlumatları (şəxsiyyət vəsiqəsi məlumatları, bank kartı və bank hesabı nömrələri) sorğulayan naməlum elektron poçt, sms və zənglərə cavab verməmək, mobil bank tətbiqlərində “iki faktorlu autentifikasiya”-ni aktivləşdirmək, şübhəli linklərə keçməmək, fişinq mesajlarına cavab verməmək, smartfonlarda yalnız rəsmi mağazalardan (mənbələrdən) proqram təminatı yükləmək, antivirus və təhlükəsizlik proqramlarını daim yeniləmək kimi təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl olunmalıdır.

- Banklar tərəfindən: bankın prosessinq xidmətinin təşkil olunmasında, kart əməliyyatları tarixçələrinin,

həmçinin verilənlər bazası qeydlərinin (mobil tətbiqin jurnal qeydləri, istifadəçi məlumatları, kredit müraciətləri zamanı göndərilən mesaj qeydləri və s.) müntəzəm olaraq arxivlənməsinə və təhlil olunmasına xüsusi diqqət göstərilməlidir. Real vaxt rejimində şübhəli əməliyyatların monitorinqi aparılmalıdır. Baş vermiş kiber dələduzluq hallarının statistik göstəriciləri analiz edilərək bank müştərilərinin bu cür hüquq pozuntuları zamanı zərər çəkməməsi üçün öncədən maarifləndirmə tədbirləri görülməlidir. Həmçinin, bank əməkdaşlarının maarifləndirilməsi üçün davamlı “kibertəhlükəsizlik təlimləri”nin təşkil olunması məqsəduyğun hesab edilir.

Əlavə olaraq qeyd olunur ki, kiber dələduzluq zamanı sıfırlanmış, format edilmiş, həmçinin kiberhücuma digər yollarla məruz qalmış mobil cihaz istifadə edildikcə (yeni məlumatlar yazıldıqca) yaddaş strukturu dəyişərək, rəqəmsal izlərin silinməsinə səbəb olur. Belə ki, bu növ hüquq pozuntuları baş verərkən məlumatların yüksək həcmdə bərpasının mümkünlüyü üçün hadisə zamanı istifadə olunan cihazın hadisə baş verdikdən sonra istifadə olunmaması, birbaşa hüquq-mühafizə orqanına və ya məhkəməyə təqdim edilməsi məqsəduyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA), 2023.
2. ISO/IEC 27037:2012. Information technology Security techniques - Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence.
3. Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2025.
4. Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya, Budapeşt, 23.11.2001.
5. Electronic evidence - a basic guide for First Responders. The European Union Agency for Network and Information Security (ENISA).
6. Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliyə dair 2023 – 2027-ci illər üçün Strategiyası.
7. Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response, NIST Special Publication 800-86. National Institute of Standards and Technology.
8. FATF. Cyber-enabled Fraud and Money Laundering, 2021.
9. Forensic Examination of Digital Evidence: A Guide for Law Enforcement. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice.
10. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
11. “Nağdsız hesablaşmalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

XÜLASƏ

Məqalədə rəqəmsallaşan bank sektorunda baş verən dələduzluq halları və onların araşdırılmasında rəqəmsal ekspertiza metodlarının rolu təhlil olunur. Müasir dövrdə mobil bankçılıq, kriptovalyuta əməliyyatları və onlayn ödəniş sistemlərinin geniş yayılması yeni növ kibertəhlükələr – xüsusilə şəxsiyyət dələduzluğu, fişinq, zərərli proqram təminatları və sosial mühəndislik kimi hücum metodlarının artmasına səbəb olmuşdur.

Məqalədə qeyd olunur ki, rəqəmsal ekspertiza yalnız texniki məlumatların toplanması deyil, həm də hüquqi sübutların toplanmasına yönəlmiş sistemli və standartlaşdırılmış tədqiqatdır. Araşdırmalarda zərərçəkmişin mobil cihazları və bank serverləri təhlil olunur, hadisə zənciri qurularaq əməliyyat detalları müəyyən edilir. Bu proses zamanı beynəlxalq standartlar, xüsusilə ISO/IEC 27037:2012, əsas götürülür.

Azərbaycan təcrübəsi də nümunə kimi göstərilərək, bu sahədə hüquq-mühafizə orqanlarının, bankların və "CERT" mərkəzlərinin fəaliyyəti, eləcə də maarifləndirici tədbirlərin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalə, həmçinin kiberdələduzluqların qarşısının alınması üçün vətəndaşlara və banklara profilaktik tövsiyələr təqdim edilir.

FEATURES OF DIGITAL EXPERTISE IN THE INVESTIGATION OF BANK FRAUD

RASHAD NURIYEV

*Expert of the Department of Technical Expertise of Documents of the
Forensic Science Center of the Ministry of Justice,
PhD student of the Forensic Expertise Center*

SUMMARY

The article analyzes fraud cases in the digitalized banking sector and the role of digital forensics methods in their investigation. The widespread use of mobile banking, cryptocurrency transactions, and online payment systems in modern times has led to the growth of new types of cyber threats - in particular, identity fraud, phishing, malware, and social engineering attack methods.

The article notes that digital forensics is not only a systematic and standardized study aimed at collecting technical information, but also legal evidence. The studies analyze the victim's mobile devices and bank servers, establish a chain of events, and determine transaction details. During this process, international standards, in particular ISO/IEC 27037:2012, are taken as a basis.

The Azerbaijani experience is also cited as an example, emphasizing the importance of the activities of law enforcement agencies, banks, and "CERT" centers in this area, as well as educational measures. The article also provides preventive recommendations to citizens and banks to prevent cyber fraud.

BANKA DOLANDIRICILIĞI SORUŞTURMALARINDA DİJİTAL UZMANLIĞIN ÖZELLİKLERİ

RASHAD NURIYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Belge Teknik Bilirkişi
Dairesi Uzmanı, Adli Uzmanlık Merkezi Doktora Öğrencisi*

ÖZET

Makale, dijitalleşen bankacılık sektöründeki dolandırıcılık vakalarını ve bu vakaların araştırılmasında dijital adli bilişim yöntemlerinin rolünü analiz etmektedir. Mobil bankacılık, kripto para birimi işlemleri ve çevrimiçi ödeme sistemlerinin modern zamanlarda yaygınlaşması, özellikle kimlik dolandırıcılığı,

kimlik avı, kötü amaçlı yazılım və sosial mühendislik saldırı yöntemleri olmak üzere yeni siber tehdit türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Makalede, dijital adli bilişimin yalnızca teknik bilgi toplamayı amaçlayan sistematik ve standartlaştırılmış bir çalışma değil, aynı zamanda hukuki deliller de içerdiği belirtilmektedir. Çalışmalar, mağdurun mobil cihazlarını ve banka sunucularını analiz eder, bir olay zinciri oluşturur ve işlem ayrıntılarını belirler. Bu süreçte, özellikle ISO/IEC 27037:2012 olmak üzere uluslararası standartlar esas alınmaktadır.

Azerbaycan deneyimi de örnek olarak gösterilmekte ve kolluk kuvvetlerinin, bankaların ve "CERT" merkezlerinin bu alandaki faaliyetlerinin ve eğitim tedbirlerinin önemi vurgulanmaktadır. Makale ayrıca vatandaşlara ve bankalara siber dolandırıcılığı önlemek için önleyici öneriler sunmaktadır.

ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РАССЛЕДОВАНИИ БАНКОВСКОГО МОШЕННИЧЕСТВА

РАШАД НУРИЕВ

*Эксперт отдела Технической экспертизы Документов Центра Судебной
Экспертизы Министерства Юстиции, докторант Центра Судебной Экспертизы*

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются случаи мошенничества в цифровом банковском секторе и роль методов цифровой криминалистики в их расследовании. Широкое распространение мобильного банкинга, криптовалютных транзакций и систем онлайн-платежей в современном мире привело к появлению новых видов киберугроз, в частности, мошенничества с использованием личных данных, фишинга, вредоносных программ и методов социальной инженерии.

В статье отмечается, что цифровая криминалистика — это не только систематическое и стандартизированное исследование, направленное на сбор технической информации, но и юридических доказательств. В ходе исследований анализируются мобильные устройства жертвы и банковские серверы, устанавливается цепочка событий и определяются детали транзакций. При этом за основу берутся международные стандарты, в частности ISO/IEC 27037:2012.

Также приводится в качестве примера опыт Азербайджана, подчёркивающий важность деятельности правоохранительных органов, банков и центров «CERT» в этой области, а также образовательных мер. В статье также даны профилактические рекомендации гражданам и банкам по предотвращению кибермошенничества.

*Рəyçi: Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Sənədlərin texniki ekspertizası
şöbəsinin rəisi, fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru N.T.Pənahov*

Təqdim edən: R.Ə.Nuriyev

Daxil olma tarixi: 02.09.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.2 Cinayət hüququ, s.137-150

VASİF QULİYEV

Azərbaycan Respublikası Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının daimi fəaliyyət göstərən İşçi Qrupunun məsul əməkdaşı, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: quliyev889@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.64498/PLMI8856>

NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSİXOTROP MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİ İLƏ BAĞLI ƏMƏLLƏRƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏT MÜƏYYƏN EDƏN XARİCİ ÖLKƏLƏRİN CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN MÜQAYİSƏLİ HÜQUQİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: narkotik vasitələr və psixotrop maddələr, qanunsuz dövriyyə, cinayət qanunvericiliyi, qərb ölkələri, postsovet ölkələri, müqayisəli-hüquqi təhlil, cinayət tərkibləri, cinayət qanunvericiliyində əlavə və dəyişikliklərin edilməsi.

Keywords: narcotic drugs and psychotropic substances, illicit trafficking, criminal legislation, Western countries, post-soviet countries, comparative legal analysis, criminal provisions, amendments and additions to criminal legislation.

Anahtar kelimələr: uyğurucu ve psikotrop maddeler, kaçakçılık, ceza mevzuatı, Batı ülkeleri, eski Sovyet ülkeleri, karşılaştırmalı hukuk analizi, cezai hükümler, ceza mevzuatında yapılan değişiklikler ve eklemeler.

Ключевые слова: наркотические средства и психотропные вещества, незаконный оборот, уголовное законодательство, страны Запада, страны постсоветского пространства, сравнительно-правовой анализ, уголовно-правовые нормы, изменения и дополнения в уголовное законодательство.

Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli hüquqi təhlili göstərir ki, hazırda praktiki olaraq bütün dünya ölkələrində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan hüquq normaları mövcuddur. Eyni zamanda xarici ölkələrin müasir qanunvericiliyi qeyd olunan əməllərə cinayət-hüquqi təsir vasitələrinin müəyyən edilməsi məsələlərinə fərqli yanaşmaların mövcudluğu da qeyd olunmalıdır. B.S. Zahidov da narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin, xüsusi halda narkobiznesin beynəlxalq miqyaslı problemlərdən biri olduğunu, hər bir dövlətdə belə qlobal problemlə mübarizənin müxtəlif milli tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirildiyini qeyd edir [3, s.142].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, bir sıra Qərb (İspaniya, Danimarka, Avstriya, Bolqarıstan, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya) və postsovet ölkələrində, həmçinin ÇXR və Türkiyədə narkotik vasitələrin və

psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli-hüquqi təhlilini məqsədəuyğun hesab edirik.

İspaniyada 21 fevral 1992-ci il Qanununa uyğun olaraq, şəxsi istehlak üçün narkotik vasitələri və psixotrop maddələri saxlama əməlinə görə yalnız inzibati sanksiyalar müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda qanunvericilikdə “şəxsi istehlak üçün” anlayışının kəmiyyət göstəriciləri müəyyən olunmamışdır və məhkəmələr bu məsələni hər bir konkret işə aidiyyətdə həll edirlər. İspaniyada narkotikləri ictimai yerlərdə qəbul etmək qadağan edilmişdir və bu tip hərəkətlər inzibati məsuliyyət doğurur. Eyni zamanda İspaniya CM-nin 368-ci maddəsinə görə insan sağlamlığına ciddi zərər vuran narkotik vasitələri satma, narkotik vasitələrin istehlakına təhrik etmə, satma məqsədilə onları əldə etmə cinayət məsuliyyəti yaradır və buna görə 3 ildən 9 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə

və cinayətin predmeti olan məhsulun (narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin) dəyərinin 3 misli və daha çox həcmdə cərimə nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd edək ki, İspaniya Ali Məhkəməsinin qərarı ilə marixuanadan fərqli olaraq, amfetaminlər, kokain və heroin sağlamlıq üçün ciddi təhlükə yaradan narkotik vasitələr kateqoriyasına aid edilmişdir [7, s.176].

1930-cu il tarixli Danimarka CM-nin Xüsusi hissəsinin “Cəmiyyət üçün təhlükə təşkil edən cinayətlər” adlı XX fəslinin 191-ci paragrafında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı bəzi əməllərə, xüsusən də narkotik vasitələri istehsal etməyə görə 6 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Ölkənin cinayət qanunvericiliyində satış məqsədilə külli miqdarda narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri hazırlama, idxal etmə, ixrac etmə, istehsal etmə, habelə narkotik vasitələri satma əməllərinə görə daha sərt sanksiyalar (10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə) müəyyən olunmuşdur.

Böyük Britaniya qanunvericiliyində narkotik vasitələri və psixotrop maddələri digər şəxslərə verilməsi istisna edilməklə saxlanmasına görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulsa da, təyin edilən cəza saxlanan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin növünə görə fərqləndirilir. Belə ki, “A” kateqoriyasına aid edilən morfin, kokain, heroin, ekstazi, LSD və s. kimi həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan narkotik vasitələri saxlamaya görə daha sərt sanksiyalar nəzərdə tutulmuşdur [3, s.50].

Almaniya qanunvericisi tərəfindən narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə, cinayət məsuliyyəti yaradan yaş həddi 14 yaş müəyyən edilmişdir. 28 iyul 1981-ci il tarixli “Narkotik vasitələrin dövriyyəsi haqqında” Almaniya Federal Qanunun 6-cı bölməsinə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə, məsuliyyət müəyyən edən 29, 29a, 30, 30a, 30b kimi beş paragraf daxil edilmişdir [24].

Almaniya Federal Qanunun 29-cu paragrafında narkotik tərkibli bitkini qanunsuz becərmə, satma, satış məqsədi olmadan idxal və ixrac etmə, digər şəxsə qanunsuz olaraq narkotik vasitə əldə etmək üçün şərait yaratma, digər şəxsi narkotik vasitə istehlakına təhrik etmə, ictimai yerlərdə narkotik vasitələri yayma kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, Almaniya Federal Qanunun 29-cü paragrafının 8-ci hissəsində narkotik vasitələrin reklamına görə də

cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Federal Qanunun 29a paragrafında 21 yaşına çatmış şəxs tərəfindən 18 yaşına çatmayan şəxsə narkotik vasitəni istehlak və ya saxlama üçün vermə və ya xeyli miqdarda narkotik vasitəni satma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Federal Qanunun 30-cu paragrafında banda və ya mütəşəkkil dəstənin üzvü tərəfindən narkotik vasitələri qanunsuz yetirdirmə, istehsal etmə və ya satma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan müddəə əks olunmuşdur [15, s.112-113].

Fransanın qüvvədə olan qanunvericiliyinə görə, narkotiklərin ictimai yerlərdə istehlakı 2 aydan 1 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya cərimə ilə cəzalandırılır. Fransa qanunvericiliyində “şəxsi istehlak üçün saxlama” anlayışı olmadığından şəxsə istənilən miqdarda dövriyyəsi qadağan edilmiş narkotik maddələri saxlama ya istehlak, ya da satma kimi nəzərdən keçirilir [25].

Bəzi xarici ölkələrdə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərin kriminallaşdırılması xüsusi qanunlar çərçivəsində həyata keçirilir. Belə ölkələrdən biri də Avstriyadır. Avstriya CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar yoxdur. Bu ölkədə qeyd olunan əməllərə görə məsuliyyət narkotik vasitələr haqqında Qanunla müəyyən olunur. Məsələn, Qanunun 28-ci paragrafının 2-5-ci abzalarında və 31-ci paragrafın 2-ci abzasında narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olmaq üçün banda və ya cinayətkar dəstə təşkil etməyə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

ABŞ-da federal səviyyədə narkocinayətlərə görə məsuliyyət məsələləri ABŞ-nın Qanunlar Külliyyatının XXI kitabının 13-cü fəslinin 1 və 2-ci hissələrində əks olunmuşdur. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin leqal dövriyyəsi qaydalarını pozma əməlləri ilə bağlı cinayət məsuliyyəti 842-843-cü maddələrdə nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, 842-ci maddəyə əsasən nəzarət altında olan maddələrin istehsalı, saxlanması, paylanması və reallaşdırılması qaydalarını bu qaydalara əməl etməli olan səlahiyyətli şəxs tərəfindən pozma cinayət məsuliyyəti doğurur [8, s.65].

ABŞ Qanunlar Külliyyatının 841-ci paragrafı üç hissədən ibarətdir və bu normada dövriyyəsi nəzarət altında olan maddələri qanunsuz istehsal etmə, yayma, daşıma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti

nəzərdə tutulur. Bu paraqrafda həmçinin, internet şəbəkəsi vasitəsilə dövriyyəsinə nəzarət edilən narkotik vasitələri və psixotrop maddələri qanunsuz göndərmə və yayma cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir. ABŞ Qanunlar Külliyyatının 860-cı paraqrafında “məktəb zonaları” hesab edilən ərazilərdə narkotik vasitələri yayma ilə bağlı hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. 860-cı paraqrafda həmçinin, 21 yaşına çatmış şəxs tərəfindən 18 yaşına çatmayan şəxsi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə cəlb etmə əməllərinə görə məsuliyyət müəyyən edən müddəalar əks olunmuşdur. Qanunlar Külliyyatının 860a paraqrafında 18 yaşına çatmayan şəxsin iştirakı ilə və ya onun olduğu və ya yaşadığı yerdə metamfetamin və onun duzlarının istehsalı və yayılması ilə məşğul olan şəxslərə münasibətdə kifayət qədər sərt sanksiyalar müəyyən edilmişdir. Qanunlar Külliyyatının 861-ci paraqrafında isə 21 yaşına çatmayan şəxslərin və hamilə qadınların yanında narkotikləri hazırlama, satma və yayma əməllərinə görə kifayət qədər sərt sanksiyalar müəyyən edilmişdir [15, s.114]. Ölkənin Federal qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlar və gənclər mühitində (məktəblərdə, universitetlərdə və s.) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin yayılmasına istiqamətlənmiş əməllər ictimai təhlükəliliyi yüksək olan cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir [11, s.9-10].

Çin Xalq Respublikasının CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşısını cinayət-hüquqi vasitələrlə təmin edən xeyli sayda normalar vardır. Belə ki, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı, narkotik vasitələri daşıma, satma (maddə 347), külli miqdarda narkotik vasitələri qanunsuz saxlama (maddə 348), narkotik vasitələrin reallaşdırılmasından əldə edilən pul vəsaitlərini leqallaşdırma (maddə 349), dövlətin ərazisində narkotik vasitələrin dövriyyəsi qaydalarını pozma (maddə 350), narkotik tərkibli bitkiləri kultivasiya etmə (maddə 351), narkotik xassəli bitkilərin toxumlarını və ya şitillərini daşıma, saxlama, satma (maddə 352), digər şəxsləri narkotik vasitələrin istehlakına cəlb etmə və ya təhrik etmə (maddə 353), narkotik vasitələrin istehlakı üçün şəraitlərin yaradılması və ya bunun üçün xüsusi binaların (mənzillərin) və digər yerlərin təqdim edilməsi (maddə 354), apteklərdə və digər tibb müəssisələrində narkotik vasitələrin satışı və reallaşdırılması qaydalarını pozma (355), narkocinayətləri təkrar törətmə (maddə 356).

CM-də yetkinlik yaşına çatmayanların narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığına cəlb edilməsinə görə 15 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə və ya ölüm hökmü (CM-nin 347-ci maddəsi) nəzərdə tutulmuşdur [14, s.76].

ÇXR-da ümumən cinayət məsuliyyəti 16 yaşdan başlayır, lakin narkotik vasitələri və psixotrop maddələri yayma ilə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti yaradan yaş həddi aşağı salınaraq 14 yaş müəyyən edilmişdir (CM-nin 17-ci maddəsi) [15, s.114].

Türkiyədə də cinayət-hüquqi vasitələrlə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə məsələlərinə xüsusi önəm verilir. İlk öncə qeyd edək ki, Türkiyədə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin icazəsiz və ya lisenziyasız istehsalı, emalı, idxalı, ixracı, onların qanunsuz dövriyyəsinə və satışına yönəlmiş bütün hərəkətlər Türkiyə Cəza Qanunu ilə hələ 1926-cı ildən cinayət məsuliyyəti doğuran əməllər kateqoriyasına aid edilmişdir.

6 iyun 1991-ci il tarixli 765 sayılı Türk Cəza Qanununda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərə, o cümlədən narkotik vasitələri və psixotrop maddələri satış məqsədi olmadan əldə etmə, saxlama, daşıma, hazırlama kimi əməllərə, narkotik vasitələri satış məqsədilə emal, idxal, ixrac etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma və göndərmə, həmçinin satma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti Qanunun 403-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdu. Bu maddəyə 12 cinayət tərkibi daxil edilmiş, cinayətin predmeti qismində heroin, kokain, morfin və ya həşiş çıxış etdikdə (maddə 403.6), mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar təşkilat tərəfindən törədildikdə (maddə 403.7), iki və ya daha artıq şəxs tərəfindən törədildikdə və ya narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qazanc vasitəsinə və ya peşəyə çevirən şəxs tərəfindən törədildikdə (maddə 403.8), yetkinlik yaşına çatmayan şəxsdən istifadə etməklə törədildikdə (maddə 403.9), narkotiklərin satışını həyata keçirmək üçün cinayətkar dəstə və ya cinayətkar təşkilat yaratma (maddə 403.10), saxta reseptlərlə narkotik vasitələr və psixotrop maddələr əldə etmə (maddə 403.12), cinayətin tövsifedici əlamətlərinə aid edilmişdir [8, s.61-62; 12, s.155]. Göründüyü kimi, Qanunda ictimai təhlükəlilik dərəcəsi olduqca fərqli olan müxtəlif əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən müddəalar bir maddəyə daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, ölkə qanunvericisi yeni qəbul edilmiş Cəza Qanunda bu nöqsanı aradan qaldırmışdır.

Yeni minilliyin ilk illərində Türkiyədə cinayət

qanunvericiliyi əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş və modernləşdirilmiş, praktiki olaraq Avropa İttifaqına üzv-dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyinin standartları səviyyəsinə çatmışdır. Türkiyədə 26 sentyabr 2004-cü il tarixli Qanunla yeni Cinayət qanunvericiliyi (Cəza Qanunu) qəbul edilmiş və bu Qanun 8 iyul 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

26 sentyabr 2004-cü il tarixli 5237 sayılı Türkiyə Cəza Qanununun 188.1-ci maddəsinə əsasən narkotik və ya stimullaşdırıcı maddələri icazəsiz və ya lisenziyasız istehsal, idxal və ya ixrac edən şəxs 10 ildən az olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. 188.4-cü maddədə narkotik vasitənin növünün heroin, kokain, morfin olması, 188.5-ci maddədə isə bu cinayətlərin mütəşəkkil cinayətkar qrupun və ya təşkilatın üzvü tərəfindən törədilməsi cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran hallara aid edilmiş və bu halda sanksiyaların yarıya qədər artırılması nəzərdə tutulmuşdur [5, s.125].

Türkiyə Cəza Qanununun 190-cı maddəsi “Narkotik və ya stimullaşdırıcı maddələrin istifadəsinə şərait yaratma” adlanır. Qanunun 190.1-ci maddəsində narkotik vasitələrin və stimullaşdırıcı maddələrin istifadəsi üçün xüsusi yer, avadanlıq və ya material təqdim edən, habelə narkotiklərin istifadə və hazırlanma üsulları barədə başqalarına məlumat verən şəxsin 5 ildən 10 ilədək müddətə cəzalandırılması nəzərdə tutulmuşdur. Qanunun 190.2-ci maddəsində narkotik vasitələrdən və stimullaşdırıcı maddələrdən istifadəni açıq şəkildə təbliğ və təşviq edən və ya bu xarakterli hərəkətləri sosial şəbəkələr, internet saytları vasitəsilə həyata keçirən şəxslərin 5 ildən 10 ilədək azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılması müəyyən edilmişdir. Türk Cəza Qanununun 190.3-cü maddəsinə isə qeyd olunan əməllərin həkim, əczaçı, kimyaçı, baytar, laborant, tibb bacısı, digər səhiyyə işçisi tərəfindən törədilməsi halında sanksiyaların yarıya qədər artırılması nəzərdə tutulmuşdur [4, s.3111-3126; 6, s.362].

Cəza Qanununun 191-ci maddəsinə uyğun olaraq narkotik vasitələri və stimullaşdırıcı maddələri satışı məqsədi olmadan əldə etmə, saxlama, daşıma, ictimai yerlərdə onları istehlak etmə kimi əməllərə görə cərimə və ya 1 ildən 2 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur.

Təhlil göstərir ki, xarici ölkələrdə bu sahədə cinayət qanunvericiliyinin inkişafında satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri və psixotrop maddələri əldə etmə, saxlama və daşıma görə cinayət məsuliyyətinin yüngülləşdirilməsi, bəzi hallarda hətta inzibati xətalara əvəz edilməsi, narkoticarətə görə

məsuliyyət müəyyən edən normaların sanksiyalarının isə daha da sərtləşdirilməsi kimi xarakterik meyillər müşahidə olunur.

Qeyd edək ki, 2015-ci ildə BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi narkotik vasitələrin istehlakına qarşı cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunmasının əleyhinə çıxış etmiş və bildirmişdir ki, qeyri-tibbi məqsədlərlə narkotiklərdən istifadə etmənin və şəxsi məqsədlər üçün onları saxlamanın cinayət kimi nəzərdə keçirilməsi ictimai təhlükəsizlik və insan hüquqları sahəsində mənfi nəticələrə gətirib çıxarır [12, s.111-112].

Y.İ. Qilinski hesab edir ki, dünya birliyi tez və ya gec narkotik vasitələrin leqallaşdırılmasının zəruriliyi ideyasına gələcəkdir. Çünki narkotikdən qeyri-tibbi istifadə hər bir insanın şəxsi işidir, problemin sərt sanksiyaların müəyyən edilməsi, ciddi cinayət-hüquqi tədbirlərin qəbulu yolu ilə həll etməyə cəhd edilməsi isə hər hansı bir ciddi nəticələrə və irəliləyişə gətirməyəcəkdir [10, s.28].

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən dərəcədə uyğunluq təşkil etdiklərinə görə bir sıra postsovet ölkələrinin hazırda qüvvədə olan CM-nin narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların təhlili də məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

5 aprel 2001-ci il tarixli Ukrayna CM-nin 13-cü bölməsi “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və ya prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi sahəsində cinayətlər və əhalinin sağlamlığının əleyhinə digər cinayətlər” adlanır və bu bölməyə aşağıdakı maddələr daxil edilmişdir: narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və ya prekursorlarının və ya saxtalaşdırılmış dərman vasitələrinin qaçaqmalçılığı (maddə 305); narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və ya prekursorlarının və ya zəhərli və ya güclü təsir edən dərman vasitələrinin qanunsuz dövriyyəsi üçün əldə edilən vəsaitlərdən istifadə etmə (306); satış məqsədilə narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını qanunsuz istehsal etmə, hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma və ya göndərmə, habelə onları qanunsuz satma (maddə 307); narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını talama, mənimsəmə, hədə-qorxu ilə tələb etmə, dələduzluq yolu ilə və ya vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməklə ələ keçirmə (maddə 308); satış məqsədi olmadan narkotik vasitələri, psixotrop maddələri

edilmişdir [17].

Qazaxıstan Respublikası CM-nin 297.4-cü narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını yetkinlik yaşına çatmayanlara satma əməllərinə görə təqsirkar şəxs əmlakı müsadirə olunmaqla 15 ildən 20 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. CM-nin 299.2-ci maddəsinə uyğun olaraq narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların analoqlarının istehlakına təhrik etmə yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə törədilməsinə görə 7 ildən 10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir. Bu ölkənin CM-nin 299-1-ci maddəsində cinayətin tövsifedici əlaməti kimi narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını təhsil müəssisələrində təbliğ və ya qanunsuz reklam etmə müəyyən olunmuş, bu əməllərə görə 3 ildən altı ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur.

22 sentyabr 1999-cu il tarixli Gürcüstan CM-nin 33-cü fəslə "Narkotiklərlə bağlı cinayətlər" adlanır. Bu fəsildə narkotik vasitələri, onların analoqlarını, prekursorları və ya yeni psixoaktiv maddələri qanunsuz hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma (maddə 260); psixotrop maddələri, onların analoqlarını və ya güclü təsir edən maddələri qanunsuz hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma (maddə 261); narkotik vasitələrin, onların analoqlarının, prekursorların və ya yeni psixoaktiv maddələrin idxalı və ya ixracı və ya onların beynəlxalq tranzit daşınması (maddə 262); psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və ya güclü təsir edən maddələrin külli miqdarda idxalı və ya ixracı və ya onların beynəlxalq tranzit daşınması (maddə 263); narkotik vasitələri, onların analoqlarını, prekursorları, yeni psixoaktiv maddələri, psixotrop maddələri, onların analoqlarını və ya güclü təsir edən maddələri qanunsuz ələ keçirmə (mənimsəmə) və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə (maddə 264); narkotik vasitələri, onların analoqlarını, prekursorları, yeni psixoaktiv maddələri, psixotrop maddələri və ya onların analoqlarını qanunsuz istehsal etmək üçün gizli laboratoriya təşkil etmə və ya saxlama (maddə 266); narkotik vasitələri əldə etmək hüququ verən saxta reseptləri və ya digər sənədləri satış məqsədi üçün hazırlama və ya satma (maddə 267); psixotrop maddələri və ya güclü təsir edən maddələri əldə etmək hüququ verən saxta reseptləri və ya digər sənədləri satış məqsədi üçün hazırlama və ya satma (maddə 268); narkotik vasitələrin

və ya prekursorların hazırlanması, istehsalı, əldə edilməsi, uçotu, buraxılması, saxlanması, daşınması, göndərilməsi və ya gətirilməsi qaydalarını pozma (maddə 269); psixotrop maddələrin və ya güclü təsir edən maddələrin hazırlanması, istehsalı, əldə edilməsi, uçotu, buraxılması, saxlanması, daşınması, göndərilməsi və ya gətirilməsi qaydalarını pozma (maddə 270); narkotik vasitələrin, onların analoqlarının, yeni psixoaktiv maddələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz istehlakı üçün mənzillər və ya digər yerlər təqdim etmə (maddə 271); narkotik vasitələrin, onların analoqlarının, yeni psixoaktiv maddələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının istehlakına təhrik etmə (maddə 272); narkotik vasitələrin, onların analoqlarının, və ya prekursorları az miqdarda qanunsuz hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya (və) həkim təyinatı olmadan onları qanunsuz istehlak etmə (maddə 273) və məcburi müalicədən yayınma (maddə 274) kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur [16].

Göründüyü kimi, Gürcüstan CM-nin bir sıra maddələrində cinayətin predmetinin narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının olmasından asılı olaraq cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası aparılmışdır. (məsələn, 257 və 268-ci maddələr, 269 və 270-ci maddələr).

Gürcüstan CM-nin 282.3-cü maddəsində narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarının satışını uşaqlara münasibətdə həyata keçirilməsi, 287.2-ci maddəsində uşaqları narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə tövsifedici hallar dairəsinə aid edilmiş və bu əməllərə görə uyğun olaraq 12 ildən 15 ilədək müddətə və iki ildən beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur.

1 dekabr 2021-ci ildə qüvvəyə minmiş 28 oktyabr 2021-ci il tarixli Qırğızıstan Respublikasının CM-də narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarının, habelə prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və prekursorlarının dövriyyəsi sahəsində cinayətlər" adlanan 36-cı fəslə daxil edilmiş və bu fəsildə bir sıra əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur: satış məqsədilə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını hazırlama (maddə 282); narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını satış məqsədi olmadan qanunsuz hazırlama (maddə 283); prekursorları qanunsuz hazırlama (maddə

284); narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə (maddə 286); narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə (maddə 287); narkotik tərkibli bitkiləri əkmə və becərmə (maddə 288); narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və prekursorlarının qanuni dövriyyəsi qaydalarını pozma (maddə 289); narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların analoqlarının istehlakı üçün tiryəxanalar təşkil etmə və ya saxlama (maddə 290); narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarını əldə etmək üçün sənədləri qanunsuz olaraq vermə və ya saxtalaşdırma (maddə 291) [18].

Qırğızıstan Respublikası CM-nin 282.3-cü maddəsində uşaqlara narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və onların analoqlarını satma tövsifedici əlamət kimi göstərilmiş və buna görə 12 ildən 15 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Qırğızıstan Respublikası CM-nin 287.2-ci maddəsində narkotik vasitələrin istehlakına təhrik etmə əməllərini uşaqlara münasibətdə törədilməsinə görə 2 ildən 5 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir.

18 aprel 2002-ci il tarixli Moldova Respublikasının CM-nin VIII fəslə "İctimai sağlamlıq və ictimai qayda əleyhinə cinayətlər" adlandırılmış və bu fəsilə satış məqsədi olmadan narkotik vasitələrin, etnobotanik vasitələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi (maddə 217); satış məqsədilə narkotik vasitələrin, etnobotanik vasitələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi (maddə 217-1); narkotiklərin, etnobotanik vasitələrin və ya onların analoqlarının istehsalı və ya emalı üçün istifadə edilən materialların və avadanlığın qanunsuz dövriyyəsi (maddə 217-3); narkotik vasitələri və ya etnobotanik vasitələri talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə (maddə 217-4); narkotik vasitələri, etnobotanik vasitələri və ya onların analoqlarının qanunsuz istehlakını təşkil etmə və ya onların açıq şəkildə ictimai yerlərdə qanunsuz istehlak etmə (maddə 217-5); narkotiklərin, etnobotanik vasitələrin və ya onların analoqlarının digər şəxsin orqanizminə onun iradəsinə zidd olaraq qəsdən bilə-bilə daxil etmə (maddə 217-6); narkotiklərin dövriyyəsi qaydalarını pozma (maddə 218); narkotiklərin və ya etnobotanik vasitələrin istehlakı üçün tiryəxanalar təşkil etmə və ya saxlama (maddə 219) kimi narkotik vasitələrin və

psixotrop maddələrin, habelə onların analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı kriminal əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur [19].

Qeyd edək ki, Moldova Respublikasının "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsi haqqında" 6 may 1999-cu il tarixli Qanunun 1-ci maddəsinə görə, etnobotanik vasitələr-fizioloji, psixoloji, hallüsinogen və psixoaktiv effektiv dəyişikliklər doğuran və üzərlərinə kimyəvi maddələr çilənmiş tozların və otların və ya otların və bitkilərin müxtəlif hissələrinin qarışığıdır.

Rusiya Federasiyasının 1996-cı il tarixli CM-nin XXV fəslə "Əhalinin sağlamlığı və ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər" adlanır və bu fəslin 228-234-cü maddələri narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalardır [24].

RF CM-nin 228-ci maddəsində narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz əldə etmə, saxlama, daşıma, hazırlama, emal etmə, həmçinin tərkibində narkotik vasitələr olan bitkiləri və ya tərkibində narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr olan psixotrop maddələri və ya onların hissələrini qanunsuz əldə etmə, saxlama, daşıma kimi əməllərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan müddəalar daxil edilmişdir. RF CM-nin 228-1-ci maddəsi isə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qanunsuz istehsal etmə, satma və ya göndərmə, həmçinin tərkibində narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr olan bitkiləri və ya onların hissələrini qanunsuz satma və ya göndərmə kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edir.

CM-nin 228-2-ci maddəsində narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya prekursorların, xüsusi nəzarət altında olan narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin hazırlanması üçün istifadə edilən alətlərin və ya avadanlıqların istehsalı, hazırlanması, emalı, saxlanması, uçotu, buraxılışı, reallaşdırılması, satışı, paylaşılması, daşınması, göndərilməsi, əldə edilməsi, istifadə edilməsi, ixracı və idxalı qaydalarını pozma ilə bağlı əməllərə görə, 228-3-cü maddədə isə külli miqdarda narkotik vasitə və psixotrop maddələrin prekursorlarını qanunsuz əldə etmə, saxlama və ya daşıma, həmçinin tərkibində narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr olan bitkiləri qanunsuz əldə etmə, saxlama və ya daşıma əməllərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

Külli miqdarda narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin prekursorlarını qanunsuz istehsal etmə,

satma və ya göndərmə, həmçinin tərkibində narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin prekursorları olan bitkiləri qanunsuz satma və ya göndərmə ilə bağlı hərəkətlər RF CM-nin 228-4-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd edək ki, 228-1 və 228-4-cü maddələr RF CM-nə RF-nın 1 mart 2012-ci il tarixli Federal Qanunu ilə daxil edilmişdir. RF CM-nin 229-cü maddəsində narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri, həmçinin tərkibində narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr olan bitkiləri və ya onların hissələrini talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə; 229-1-ci maddədə isə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların prekursorlarının və ya analoqlarının, tərkibində narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və ya onların prekursorları olan bitkilərin, xüsusi nəzarət altında olmaqla narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin hazırlanması üçün istifadə olunan alətlərin və ya avadanlığın qaçaqmalçılığına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

CM-nin 230-cü maddəsi “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının istehlakına təhrik etmə” adlanır və bu maddənin tövsifedici və xüsusilə tövsifedici əlamətləri eyni əməllərin informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə, habelə yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə törədilməsi müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, “informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədildikdə” kimi tövsifedici əlamət RF-nın CM-nə 1 yanvar 2010-cu il tarixli Federal Qanunla daxil edilmişdir.

CM-nin 231-ci maddəsində tərkibində narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr və ya onların prekursorları olan bitkiləri qanunsuz kultivasiya etmə; 232-ci maddəsində narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının istehlakı üçün tirəxanalar təşkil etmə və ya saxlama və ya bunun üçün mütəmadi olan yerlər təqdim etmə; 233-cü maddədə narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmək hüququ verən reseptləri və ya digər sənədləri saxtalaşdırma və ya qanunsuz olaraq vermə; 234-1-ci maddədə isə satış məqsədilə yeni potensial təhlükəli psixoaktiv maddələri qanunsuz istehsal etmə, hazırlama, emal etmə, saxlama, daşıma, göndərmə, əldə etmə, ölkə ərazisinə gətirmə, ölkə ərazisindən çıxarma, həmçinin onları qanunsuz satma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir [24].

Rusiya Federasiyası CM-də narkotik vasitələrin

və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan normalarda bu cinayətlərə yetkinlik yaşına çatmayanları cəlb edilməsinə və ya onları yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti doğuran iki xüsusilə tövsifedici cinayət tərkibi vardır. Belə ki, CM-nin 228-1.4-cü maddəsinə uyğun olaraq narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarını qanunsuz istehsal etmə, satma və göndərmə kimi əməllərin həyata keçirilməsinə yetkinlik yaşına çatmayanları cəlb etməyə görə 10 ildən 20 ilədək müddətdə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. CM-nin 230.3-cü maddəsinə görə isə yetkinlik yaşına çatmayanları narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarının istehlakına təhrik etmə əməlinə görə 5 ildən 10 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir [24].

9 iyul 1999-cu il tarixli Belarus Respublikasının CM-nin “Əhalinin sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” adlanan 29-cu fəslinə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, habelə onların analoqlarının və prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan bir sıra normalar (327-332-ci maddələr) daxil edilmişdir.

21 may 1998-ci il tarixli Tacikistan Respublikasının CM-də narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar (201-206-cı maddələr) “Əhalinin sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” adlanan 22-ci fəslə daxil edilmişdir [20].

12 iyun 1997-ci il tarixli Türkmənistan Respublikasının CM-nin “Əhalinin sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” adlanan 30-cu fəslində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən bir sıra normalar mövcuddur (292-301-ci maddələr) [21].

22 sentyabr 1994-cü il tarixli Özbəkistan Respublikasının CM-nin “Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə təşkil edən cinayətlər” adlanan 19 fəslinə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən 7 norma daxil edilmişdir (270-276-cı maddələr).

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının CM-in 26-cı fəslinə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını qanunsuz hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma (maddə

234), narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə (maddə 235), narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə (maddə 236), qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə (maddə 237), narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakı üçün tiyəxanalar təşkil etmə və ya saxlama (maddə 238), narkotik vasitələri və psixotrop maddələri əldə etmək hüququ verən reseptləri tibbi göstəricilər olmadan qanunsuz vermə və ya saxtalaşdırma (maddə) kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan maddələr daxil edilmişdir [1].

Müqayisəli-hüquqi təhlil göstərir ki, postsovet ölkələrində nəzərdən keçirilən cinayətlərin predmeti narkotik vasitələr və psixotrop maddələrdir. Eyni zamanda prekursorların dövriyyəsi qaydalarını pozmağa görə cinayət məsuliyyəti yalnız Belarus, Ukrayna, Tacikistan, Azərbaycan və Türkmənistan cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuşdur. Digər postsovet ölkələrindən fərqli olaraq Belarus, Tacikistan, Azərbaycan və Türkmənistanın CM-də xüsusi nəzarət altında olan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin hazırlanması üçün nəzərdə tutulan alətlər və avadanlıqlar da cinayətin predmetinə aid edilmişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı, Belarus, RF, Moldova, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna və Qırğızıstan CM-də narkotik vasitələr və psixotrop maddələr ilə yanaşı onların analoqları da bu kateqoriyalı cinayətlərin predmetinə aid edilmişdir [8, s.52-53].

RF CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə cinayət məsuliyyəti 12 maddədə 33 cinayət tərkibi nəzərdə tutulmuşdur. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan cinayət tərkiblərindən 6-ı böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən, 10-u az ağır, 10-u ağır və 7-i xüsusilə ağır cinayətlərdir. Göründüyü kimi, RF qanunvericisi tərəfindən narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin 50%-dən çoxu ağır və xüsusilə ağır (33 cinayət tərkibindən 17-i) cinayətlərə aid edilmişdir [9, s.52].

Qazaxıstan Respublikasının CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar 9 maddə və 26 tərkib vardır. Bu tərkiblərdən 4-ü böyük ictimai təhlükə törətməyə, 7-i az ağır, 9-u ağır və 5-i xüsusilə ağır cinayətlərdir. Ukrayna CM-də 15 maddəni əhatə edən 4 tərkibdən 3-ü böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən, 16-ı az ağır,

14-ü ağır və 1-i xüsusilə ağır cinayətlərlə bağlıdır. Gürcüstan CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 16 maddə və 60 tərkib vardır. 10 tərkibdə böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən cinayətlərə, 26 tərkibdə az ağır, 17 tərkibdə ağır, 7 tərkibdə xüsusi ağır cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi narkocinayətlərə görə məsuliyyət daha diferensiallaşdırılmış və hərtərəfli olaraq bu ölkənin qanunvericiliyində öz təsbitini tapmışdır. Qırğızıstan CM-də bu növ cinayətlər 9 maddə və 21 tərkiblə əhatə olunmuş, onların da 2-i böyük böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən, 9-u az ağır, 8-ağır, 2-i isə xüsusi ağır cinayətlər üzrədir. Digər postsovet ölkələri ilə bağlı isə aşağıdakıları qeyd edə bilərik: Moldova 8 maddə və 23 tərkib (böyük ictimai təhlükə kəsb etməyən-7; az ağır-12; ağır-2; xüsusilə ağır-2); Belarus 8 maddə, 18 tərkib (böyük ictimai təhlükə törətməyən-1; az ağır-9; ağır-3; xüsusilə ağır-5); Tacikistan 9 maddə, 27 tərkib (böyük ictimai təhlükə törətməyən-3; az ağır-11; ağır-12; xüsusilə ağır-1); Türkmənistan 9 maddə, 19 tərkib (böyük ictimai təhlükə törətməyən-1; az ağır-6; ağır-8; xüsusilə ağır-4); Özbəkistan 6 maddə, 13 tərkib (böyük ictimai təhlükə törətməyən-0; az ağır-10; ağır-3; xüsusilə ağır-3).

Ümumilikdə götürükdə, yetkinlik yaşına çatmayanları cəlb etməklə və ya onlara münasibətdə törədilən 5 cinayət tərkibi, Ukrayna və Moldova CM-də, 2 cinayət tərkibi isə Qazaxıstan, Qırğızıstan, RF və Gürcüstan CM-də nəzərdə tutulmuşdur.

Bir sıra postsovet ölkələrinin qanunvericiliyində (RF, Qazaxıstan və Qırğızıstanın CM-də) azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı əmlakın müsadirəsi kimi cəza nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Qırğızıstan CM-də də bir sıra əməllərə, o cümlədən narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarını satış məqsədilə qanunsuz hazırlama, əldə etmə, saxlama, daşıma, habelə onların qanunsuz istehsalı və satışına (maddə 282) görə azadlıqdan məhrum etmə ilə yanaşı, əmlakın müsadirə olunması kimi cəza növü də nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, narkocinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların daxil olduğu fəsilələrin adlarında da müəyyən uyğunluq müşahidə edilir. Məsələn, Ukrayna CM-də narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların analoqlarının dövriyyəsi sahəsində cinayətlər və əhalinin sağlamlığı əleyhinə digər cinayətlər” adlanan XIII fəslə (305-320-ci maddələr), Özbəkistan CM-də narkotik vasitələrin

və psixotrop maddələrinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə təşkil edən cinayətlər” adlanan müstəqil XIX fəslə daxil edilmişdir. Gürcüstan CM-nin XXXIII fəslə “Narkotiklərlə bağlı cinayətlər” (260-274-cü maddələr), Qırğızıstan CM-nin XXXVI fəslə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin, onların analoqlarının və prekursorların dövriyyəsi sahəsində cinayətlər (282-291-ci maddələr), Moldova CM-nin VIII fəslə “İctimai sağlamlıq və ictimai qayda əleyhinə cinayətlər” (217-219-cü maddələr), RF CM-nin XXV fəslə “Əhalinin sağlamlığı və ictimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər (228-234-cü maddələr), Belarus CM-nin XXIX fəslə “Əhalinin sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” (327-332-ci maddələr), Tacikistan CM-nin XXII fəslə “Əhalinin sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” (201-206-cı maddələr), Türkmənistan CM-nin XXX fəslə “Əhalinin sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” (292-301-ci maddələr) adlanır.

Beləliklə, müqayisəli hüquqi təhlil göstərir ki, bir sıra postsovet ölkələri ilə müqayisədə AR CM-nin təkmilləşdirilmə zəruriliyi mövcuddur.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 26-cı fəslinə, əsasən də 234-cü maddəsinə son illərdə edilən çoxsaylı əlavə və dəyişikliklər edilməsinə baxmayaraq, cinayət qanunvericiliyinin bu sahəsində təkmilləşdirilmə prosesi davam etməlidir. Bu məqsədlə təklif olunur: 1) “Satış məqsədi olmadan narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarını əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə və daşıma” adında 234-cü maddənin yeni redaksiyada verilməsi; 2) “Satış məqsədilə narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarını əldə etmə, saxlama, hazırlama, istehsal etmə, daşıma, göndərmə və ya satma” adlı yeni 234-1-ci maddənin əlavə edilməsi; 3) “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların analoqlarının hazırlanmasında və emalında istifadə etmək məqsədilə prekursorları əldə etmə, saxlama, hazırlama, göndərmə, daşıma və ya satma” adlı yeni 234-2-ci maddənin əlavə edilməsi; 4) “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qeyri-tibbi məqsədlərlə istehlakını və ya onların qanunsuz dövriyyəsinə təbliğ və ya reklam etmə” adlı yeni 234-3-cü maddənin əlavə edilməsi.

Fikrimizcə, yuxarıda təklif olunan dəyişiklik və əlavələr satışla müqayisədə ictimai təhlükəliliyi daha aşağı olan əməlləri (hərəkətləri) fərqləndirməyə, ümumiyyətlə, cinayət məsuliyyətinin daha dəqiq diferensiasiyasını həyata keçirməyə imkan verəcəkdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, CM-nin 236.2-ci maddəsinə “236.2.5. İnternet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən (sosial şəbəkələr də daxil olmaqla) istifadə etməklə törədildikdə” yeni tövsifedici və “236.3-1. Bilə-bilə 14 yaşına çatmayan şəxs barəsində törədildikdə” kimi yeni xüsusilə tövsifedici tərkiblərin, habelə CM-nin 238-ci maddəsinə “238.3.18 Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsə (şəxslərə) narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakı üçün bina (mənzil) vermə” kimi yeni tövsifedici tərkibin əlavə edilməsi də məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Narkotik tərkibli yeni sintetik maddələrin yaradılması ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətin onlara qarşı hüquq-mühafizə orqanlarının mübarizəsini həmişə üstələdiyini, həmçinin postsovet məkanında yaradılan bir çox xarici dövlətlərin (RF, Ukrayna, Belarus, Gürcüstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və s.) qanunverici təcrübəsini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının CM-də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərin predmeti qismində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrlə yanaşı, həmçinin onların analoqlarının daxil edilməsi, müasir reallıqlara ölkə qanunvericisinin adekvat reaksiyası olardı. Analoqlar faktiki olaraq insan orqanizminə təsirinə görə tibbi amilə sahib olan, lakin hələ narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr üçün hüquqi amili olmayan maddələrdir (preparatlar).

Xarici ölkələrin (ABŞ, Böyük Britaniya, RF, Gürcüstan və s.) təcrübəsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin mövqeyi, son illərdə narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və onların analoqları olmayan və “yeni psixoaktiv maddələr” adlandırılan maddələrin və preparatların qanunsuz dövriyyəsi sahəsində müşahidə olunan neqativ meyillər nəzərə alınmaqla CM-nə “Güclü təsir edən yeni psixoaktiv maddələrin satışının qanunsuz dövriyyəsi” adı altında yeni 240-1-ci maddənin daxil edilməsini də təklif edirik.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
2. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə: real vəziyyət və həlli yolları // Bakı: Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Elmi-Tədris Mərkəzi, 2021.
3. Zahidov B.S. Azərbaycanda narkotizmlə və narkobizneslə mübarizənin aktual problemləri // Bakı: Təknur 2007, 594 s.142
4. Çakmut Ö.Y. Uyuşutucu ve ya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma suçu // İzmir: D.E.Ü. Hukuk Fakultesi Dergisi, 2019. c.19, özel cilt. s. 3111 – 3126 (s.3117-3120)
5. Öner M.Z. Türk Ceza Kanunda uyuşturucu madde emal, ithal ve ihrac suçları // Ankara: Türkiye Barolar Birliği Dergisi. 2010, № 88, s. 106-150
6. Yılmaz E. Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanılmasını kolaylaştırma ve özendirme suçları (TCK m.190) // Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Dergisi. 2018, № 35, s. 362
7. Алейник И.Н. К вопросу об уголовной ответственности за незаконный оборот наркотических средств, психотропных веществ, их прекурсоров или аналогов по законодательству зарубежных стран // Москва: Актуальные проблемы российского права. 2015, № 4 (15), с. 175-176с.
8. Алтунин Т.В. Уголовная ответственность за нарушение правил оборота наркотических средств и психотропных веществ: / дис. кандидата юридических наук // Москва: 2021, 222 с.
9. Витовская Е.С. К вопросу об оценке соотношения общественной опасности и санкций, установленных за преступления в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов // Челябинск: Правопорядок: история, теория, практика. 2015, № 3 (6), с. 50-54
10. Гишинский Я.И. Наркотизм: социальные и криминальные проблемы // СПб: Наркотизм. Наркомания. Наркополитика. Сборник статей. 2006, с. 28-32
11. Дьяченко А., Четвертакова Е. Ответственность за незаконный оборот наркотиков по УК зарубежных стран // Москва: Уголовное право. 2011, № 1, с. 8-16
12. Идрисов Н.Т. Зарубежный опыт борьбы с незаконным оборотом наркотических средств и возможность его применения в России // Москва: Законность и правопорядок в современном обществе. 2016, с. 108-114
13. Кобец П.Н., Краснова К.А. Ключевые компоненты национальной антинаркотической стратегии Турецкой Республики // Тюмень: Юридическая наука и правоохранительная практика. 2018, № 4 (46), с. 150-157
14. Савчишкина О.Г., Степанов Г.И. Зарубежное законодательство об ответственности за контрабанду наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов//Челябинск: Вестник Челябинского государственного университета. 2013, №17 (308), с. 74-78
15. Семенова В.В. Российский и зарубежный опыт уголовного законодательства в сфере склонения к потреблению средств и веществ, представляющих угрозу здоровью населения // Санкт-Петербург: Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2017, № 1, с.110-115
16. Уголовный кодекс Грузии. <http://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?/>
17. Уголовный кодекс Республики Казахстан. http://continent-online.com/Document?/doc_id=31575252
18. Уголовный кодекс Республики Кыргызстан. http://online.zakon.kz/Document?/doc_id=36675065
19. Уголовный кодекс Республики Молдова. http://continent-online.com/Document?/doc_id=30394923
20. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. http://continent-online.com/Document?/doc_id=30397325
21. Уголовный кодекс Республики Туркменистан. http://online.zakon.kz/Document?/doc_id=31295286
22. Уголовный кодекс Российской Федерации. http://continent-online.com/Document?/doc_id=30397073
23. Уголовный кодекс Украины. http://continent-online.com/Document?/doc_id=30418109
24. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. <http://rawunsch.de/images/>
25. Уголовный Кодекс Франции. <http://yurist-online.org>

XÜLASƏ

Məqalədə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edən xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin müqayisəli hüquqi təhlili aparılmışdır. Müqayisəli-hüquqi təhlil gedişində İspaniya, Danimarka, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, ABŞ, Çin və Türkiyə kimi ölkələrlə yanaşı, Ukrayna, Moldova, Belarus, Qazaxıstan, RF, Gürcüstan və sair kimi postsovet ölkələrinin narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan qanunvericilik normalarının, CM-də öz əksini tapmış cinayət tərkiblərinin analizi həyata keçirilmişdir. Xarici ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikası CM-in 26-cı fəslinə daxil olan bir sıra maddələrdə dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsi (məsələn, informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən (sosial şəbəkələr də daxil olmaqla) istifadə etməklə narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin istehlakına təhrik etmə; narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrinin analoqları kimi yeni predmetinin nəzərdə tutulması və bununla bağlı 26-ci fəslə daxil olan bir sıra maddələrdə uyğun dəyişikliklərin edilməsi), habelə cinayət qanunvericiliyinə yeni maddələrin əlavə edilməsi (məsələn, “güclü təsir edən yeni psixoaktiv maddələrin qanunsuz dövriyyəsi”, “narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və ya onların analoqlarının qeyri-tibbi məqsədlərlə istehlakını və ya onların qanunsuz dövriyyəsinə təbliğ və ya reklam etmə”) məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE CRIMINAL LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES ESTABLISHING LIABILITY FOR ACTS RELATED TO THE ILLICIT TRAFFICKING OF NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

VASIF GULİYEV

Responsible employee of the permanent working group of the State Commission for Combating Drug Addiction and Illicit Trafficking of Narcotics of the Republic of Azerbaijan, doctoral student of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice

SUMMARY

The article provides a comparative legal analysis of the criminal legislation of foreign countries establishing liability for acts related to the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances. In the course of the comparative legal analysis, an analysis of the legislative norms of post-Soviet countries such as Spain, Denmark, Great Britain, France, Germany, the USA, China and Turkey, as well as the criminal provisions reflected in the Criminal Code, providing for criminal liability for acts related to the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances, was carried out. Taking into account the experience of foreign countries, it was considered appropriate to make changes and additions to a number of articles included in Chapter 26 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (for example, incitement to the consumption of narcotic drugs or psychotropic substances from information resources or information and telecommunication networks (including social networks); to provide for a new subject of crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs or psychotropic substances as analogues of narcotic drugs or psychotropic substances and to make appropriate changes to a number of articles included in Chapter 26 in this regard), as well as to add new articles to the criminal legislation (for example, “illegal trafficking of new psychoactive substances with a strong effect”, “promotion or advertising of the consumption of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues for non-medical purposes or their illicit trafficking”).

UYUŞTURUCU VE PSİKOTROP MADDELERİN YASADIŞI TİCARETİYLE İLGİLİ FİİLLERDEN DOLAYI SORUMLULUĞU BELİRLEYEN YABANCI ÜLKELERİN CEZA MEVZUATININ KARŞILAŞTIRMALI HUKUKSAL ANALİZİ

VASIF GULİYEV

Azərbaycan Cumhuriyeti Uyuşturucu Bağımlılığı ve Kaçakçılığıyla Mücadele Devlet Komisyonu Daimi Çalışma Grubu Sorumlusu, Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Doktora Öğrencisi

ÖZET

Bu makalede, uyuşturucu ve psikotrop maddelerin kaçakçılığıyla ilgili eylemlerden dolayı sorumluluğu düzenleyen yabancı ülkelerin ceza mevzuatının karşılaştırmalı bir hukuki analizi sunulmaktadır. Karşılaştırmalı hukuki analiz kapsamında, İspanya, Danimarka, İngiltere, Fransa, Almanya, ABD, Çin ve Türkiye gibi Sovyet sonrası ülkelerin mevzuat normlarının yanı sıra, uyuşturucu ve psikotrop maddelerin kaçakçılığıyla ilgili eylemlerden dolayı cezai sorumluluk öngören Ceza Kanunu'nda yer alan cezai hükümler de analiz edilmiştir. Yabancı ülkelerin deneyimleri de dikkate alınarak, Azərbaycan Cumhuriyeti Ceza Kanunu'nun 26. Bölümünde yer alan bir dizi maddede değişiklik ve eklemeler yapılması (örneğin, bilgi kaynaklarından veya bilgi ve telekomünikasyon ağlarından (sosyal ağlar dahil) uyuşturucu veya psikotrop maddelerin kullanımına teşvik; uyuşturucu veya psikotrop maddelerin analogları olarak uyuşturucu veya psikotrop maddelerin yasadışı ticaretiyle ilgili suçlara yeni bir konu eklenmesi ve bu bağlamda 26. Bölümde yer alan bir dizi maddede uygun değişiklikler yapılması) ve ceza mevzuatına yeni maddeler eklenmesi (örneğin, "güçlü etkiye sahip yeni psikoaktif maddelerin yasadışı ticareti", "tıbbi olmayan amaçlarla uyuşturucu veya psikotrop maddelerin veya analoglarının tüketiminin veya yasadışı ticaretinin teşviki veya reklamı") uygun görülmüştür.

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН, УСТАНОВЛИВАЮЩЕГО ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ДЕЯНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ

ВАСИФ ГУЛИЕВ

*Ответственный сотрудник постоянной рабочей группы Государственной комиссии по борьбе с наркоманией и незаконным оборотом наркотиков Азербайджанской Республики, докторант
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

АННОТАЦИЯ

В статье проводится сравнительно-правовой анализ уголовного законодательства зарубежных стран, устанавливающего ответственность за деяния, связанные с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ. В ходе сравнительно-правового анализа был проведен анализ законодательных норм таких стран постсоветского пространства, как Испания,

Дания, Великобритания, Франция, Германия, США, Китай и Турция, а также уголовно-правовых норм, отраженных в Уголовном кодексе, предусматривающих уголовную ответственность за деяния, связанные с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ. Учитывая опыт зарубежных стран, признано целесообразным внести изменения и дополнения в ряд статей, входящих в главу 26 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики (например, склонение к потреблению наркотических средств или психотропных веществ с использованием информационных ресурсов или информационно-телекоммуникационных сетей (включая социальные сети); предусмотреть новый субъект преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств или психотропных веществ, являющихся аналогами наркотических средств или психотропных веществ, и внести в этой связи соответствующие изменения в ряд статей, входящих в главу 26), а также дополнить уголовное законодательство новыми статьями (например, «незаконный оборот новых психоактивных веществ, обладающих сильнодействующим действием», «пропаганда или рекламирование потребления наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов в немедицинских целях или их незаконный оборот»).

Rəyçi: h.e.d., professor Ş.T.Səmədova

Təqdim edən: V.Quliyev

Daxil olma tarixi: 02.09.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı, s.151-156

ZÜBEYDƏ RÜSTƏMLİ

Bakı Dövlət Universitetinin

“Cinayət prosesi” kafedrasının doktorantı

<https://orcid.org/0009-0008-9651-209X>

E-mail: zubeyda.v@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/KVKQ2016>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT PROSESİNDƏ İBTİDAI ARAŞDIRMA MƏRHƏLƏSİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: cinayət prosesi, məhkəməyədək icraat, ibtidai araşdırma, təhqiqat, ibtidai istintaq, xarakteristika, əlamətlər.

Keywords: criminal process, pre-trial proceedings, preliminary investigation, inquiry, preliminary investigation, characteristics, signs.

Anahtar kelimələr: ceza muhakemesi, soruşturma öncəsi işlemler, ön soruşturma, soruşturma, ön soruşturma, özellikler, belirtiler.

Ключевые слова: уголовный процесс, досудебное производство, предварительное расследование, дознание, предварительное следствие, характеристика, признаки.

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş, 01 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 7.0.22-ci maddəsinə görə, ibtidai araşdırma cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində ibtidai araşdırma mərhələsinin ümumi xarakteristikasının verilməsindən ötrü ibtidai istintaqın və təhqiqatın prosessual-hüquqi xarakteristikaları verilməlidir.

İbtidai istintaq cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi olub, cinayətin qısa müddətdə və bütünlükdə açılması, cinayəti törətməkdə təqsiri olan şəxslərin aşkara çıxarılması və ifşa edilməsi, cinayətin törədilməsinə kömək etmiş səbəblərin və şəraitin aydınlaşdırılması, həmçinin cinayət nəticəsində vurulan ziyanın ödənilməsini təmin edən tədbirlərin görülməsi üzrə müstəntiq, təhqiqat orqanları və ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən yerinə yetirilən prosessual fəaliyyətdir [4, s. 387-388]. İbtidai istintaq ibtidai araşdırmanın növlərindən biri olub, cinayət təqibi üzrə məhkəməyədək aparılan icraatın formasıdır. Prosessual rejiminə görə ibtidai istintaq məhkəməyədək icraat zamanı həyata keçirilən ən ciddi tənظیمənmiş icraat növüdür. Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üzrə məhkəməyədək

sadələşdirilmiş icraat şəklində aparılan təhqiqat və xüsusi ittiham qaydasında təqib olunan cinayətlər istisna olmaqla, bütün cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın aparılması məcburidir. Bundan başqa, CPM-in 430-cu maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlər üzrə məhkəməyədək icraat yalnız ibtidai istintaq şəklində aparılır, CPM-in 469.1-ci maddəsinə əsasən, anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat ibtidai istintaq şəklində aparılır, CPM-in 480.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə materialların məhkəməyədək hazırlığı ibtidai istintaq şəklində aparılır [1, s. 56-57], CPM-in 467-2.1-ci maddəsinə görə, narkomaniya xəstəliyi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi nəzərdə tutulmuş şəxs barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat ibtidai istintaq şəklində aparılır; CPM-in 467-12.3-cü maddəsinə əsasən, məhkəməyədək qiyabi icraat yalnız ibtidai istintaq şəklində aparılır. CPM-in 487-2-ci maddəsində birbaşa göstəriş olmasa da, onun müddəalarından belə nəticə çıxarmaq olur ki, hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat da ibtidai istintaq şəklində

aparılır.

Təhqiqat ibtidai araşdırmanın bir növüdür və CPM-in 214.1-ci maddəsinə əsasən, onun özünün də iki növü vardır:

a) ibtidai istintaqı məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin icraatı. Təhqiqatın bu növü cinayətin izlərinin müəyyən edilməsi və rəsmiləşdirilməsi məqsədi ilə aparılır. Bu növ təhqiqat həm müddətlərinə görə, həm də təhqiqatçının səlahiyyətlərinin dairəsinə görə təhqiqatın daha “limitli” növüdür, çünki qanunvericilikdə onun 10 günlük prosesual müddətinin uzadılması imkanı heç bir halda nəzərdə tutulmur və bu təhqiqat növü üzrə təhqiqatçının həyata keçirə biləcəyi prosesual hərəkətlərin dairəsi məhdud şəkildə və qapalı siyahı ilə müəyyən edilir [7, s. 190];

b) böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat. Təhqiqatın bu növü bəzi böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə həyata keçirilir və cinayət-prosesual formanın sadələşdirilməsi istiqamətində differensiasiyası ilə əlaqədardır [7, s. 192].

İbtidai istintaq və təhqiqat qanunvericiliklə belə fəaliyyəti həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş dövlət orqanlarının müvafiq vəzifəli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilir. İbtidai istintaq, bir qayda olaraq, müstəntiq tərəfindən həyata keçirilir. Bununla belə, cari qanunvericilik prokurora da kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq və bu halda müstəntiqin səlahiyyətlərindən istifadə edərək onun ibtidai istintaqını aparmaq səlahiyyəti verir (CPM-in 84.2.1-ci maddəsi). Eləcə də, CPM-in 85.6-cı maddəsinə əsasən, istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisi (rəis olmadıqda müavini) müstəntiqin bütün səlahiyyətlərindən istifadə edir. Başqa sözlə, ibtidai istintaqı istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisi (rəis olmadıqda müavini) şəxsən özü də apara bilər.

Təhqiqat isə təhqiqatçı tərəfindən həyata keçirilir. Təhqiqatçı öz səlahiyyətləri daxilində istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri qanuni və vaxtında aparmağa bəsləyir. Ümumiyyətlə, təhqiqatçının prosesual vəzifələrinin sistemi CPM-in 86.2-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Təhqiqatçı təkcə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun deyil, icraatında müvafiq cinayət işi olan müstəntiqin də göstərişlərini və qərarlarını icra etmək vəzifəsi daşıyır (CPM-in 86.2.9-cü maddəsi). Əgər qanunvericilikdə müstəntiq üçün,

prinsipcə, prokurorun göstəriş və qərarları ilə razılaşmadığı hallarda bu göstəriş və qərarlarla bağlı yuxarı prokurora etiraz etmək imkanı nəzərdə tutulursa (CPM-in 85.5-ci maddəsi), təhqiqatçı üçün nə müstəntiqin göstəriş və qərarlarından ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora, nə də ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstəriş və qərarlarından yuxarı prokurora etiraz etmək imkanı nəzərdə tutulmur. Təhqiqatçının prosesual hüquqlarının sistemi isə CPM-in 86.4-cü maddəsində təsbit edilmişdir. CPM-in 86.5-cü maddəsinə görə, təhqiqatçı öz icraatında olan işlə əlaqədar qeyri-aşkar üsullarla əməliyyat-axtarış tədbirləri keçirməyə haqlı deyil.

İbtidai araşdırma, müddətləri qanunla dəqiq müəyyən edilmiş icraat növlərinə aiddir. İbtidai istintaqın müddətləri CPM-in 218-ci maddəsi ilə nizamlanır. İstintaqı aparılan cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq, həmin cinayətin istintaqı üçün nəzərdə tutulan müddət qanunverici orqan tərəfindən differensiasiya edilir. Qanunvericinin məntiqinə görə, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətin istintaqı üçün daha az, ağır cinayətin istintaqı üçün isə daha çox müddət tələb olunur. Bu yanaşma, prinsipcə, anlaşılındır, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, təcrübədə hər hansı cinayətə dair istintaqın nə qədər davam edəcəyi yalnız onun ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olmur. Bu məsələyə paralel olaraq, çox saylı amillər öz təsirini göstərir. Təhqiqat müddətləri CPM-in 214.3-cü, 295.1-ci və 295.3-cü maddələri ilə nizamlanır.

İstintaq müddətləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri ilə də qarşılıqlı əlaqədədir. Cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri keçdikdən sonra şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, bir qayda olaraq, istisna olunduğu üçün ibtidai istintaqın da məhz bu müddətlərin hüdudları nəzərə alınmaqla aparılması məqsədəuyğundur.

İbtidai araşdırma mərhələsi bu mərhələdəki məlumatların xüsusi hüquqi rejiminə görə də xarakterizə edilə bilər. Belə ki, ibtidai araşdırma sirri qanunla qorunur. CPM-in 222-ci maddəsi ibtidai araşdırma məlumatlarının yayılmasının yolverilməzliyini elan edir, Cinayət Məcəlləsinin 300-cü maddəsi isə təhqiqat və ya ibtidai istintaq məlumatlarını yayma əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 03 iyun 2005-ci il tarixli, 248 №-li Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət sirrinə aid edilən məlumatların” Siyahısında konkret şəxslərin

kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə və ya əməliyyat-axtarış bölmələrinin kadr heyətinə mənsubluğunu, habelə həmin orqanların əməliyyat-axtarış və əməliyyat-texniki tədbirlərini, dövləti cinayətlərlə bağlı cinayət işləri üzrə aparılan istintaqın qüvvələrini, vasitələrini və üsullarını açıqlayan məlumatlar dövlət sirrini təşkil edən məlumatlara aid edilmişdir.

Bununla belə, istintaq sirrini (ibtidai araşdırma sirrini) leqal tərifli mövcud olmadığına görə, bu kateqoriyanın özündə nəyi ifadə etməsini aydınlaşdırmaqdan ötrü nəzəri mənbələrə müraciət edilməli olur. Məsələn, H.Q. Eyvazova görə, ibtidai araşdırma sirri – cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyi ilə qorunan, cinayət işinin təhqiqatı və istintaqı ilə bağlı olan, yayılması və ya qeyri-qanuni istifadəsi təhqiqatın və istintaqın və ya onun iştirakçılarının qanuni maraqlarına ziyan vura bilən konfidensial məlumatdır [5, s. 27]. CPM-in Kommentariyasının müəllifləri isə göstərirlər ki, ibtidai araşdırma sirrini təşkil edən məlumatlar dedikdə, cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliklə qorunan, ibtidai araşdırmanın maraqlarını əks etdirən, təhqiqatçı, müstəntiq, yaxud ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən konfidensial hesab edilən və ibtidai araşdırmanın maraqlarına real və potensial təhlükənin qarşısının alınması məqsədilə yayılmasına qadağa qoyulan məlumatlar başa düşülür [3, s. 676].

İbtidai araşdırmanın daha bir xüsusiyyəti onun spesifik yekun aktla tamamlanmasıdır. İbtidai istintaqın özəlliyi ittiham aktı ilə tamamlanmışdır. İttiham aktı ibtidai istintaqın son məhsulu, onun nəticə aktıdır. O, cinayət işi üzrə ibtidai istintaqın qurtarmasını və onun nəticələrini özündə əks etdirir [2, s. 573]. İttiham aktı məhkəməyədək icraatda cinayət təqibinin həyata keçirilməsi ilə bağlı qəbul edilən cinayət-prosessual aktların əsas növlərindən biridir. Adından da görüldüyü kimi, ittiham aktı ittiham xarakterli aktlara aiddir. İttiham aktı başda olmaqla, bütün ittihamedicin aktların cavab verməli olduğu əsas tələblərə aşağıdakılar aid edilir. Birincisi, ittiham aktı qanunvericiliyə cavab verən, yəni qanuni olmalıdır; ikincisi, hər bir cinayət-prosessual akt, o cümlədən ittiham aktı əsaslı olmalıdır – prosesual aktın əsaslılığı onda öz əksini tapan nəticələrin və israrların işin faktiki hallarından irəli gəlməsini, ona tam uyğun olmasını ifadə edir; üçüncüsü, prosesual akt əsaslandırılmış olmalıdır; nəhayət, cinayət-prosessual akt, o cümlədən, ittiham aktı

vaxtında qəbul edilməlidir.

İttiham aktı ibtidai istintaq aparılması məcburi olan cinayət işləri üzrə məhkəməyədək icraatın cinayət təqibi ilə bağlı yekun və nəticəvi prosesual sənədi olduğu kimi, yekun protokol da böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın yekun və nəticəvi prosesual sənədidir. Böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat sonunda ittiham aktı tərtib edilmir. Barəsində bəhs edilən icraat növü təhqiqatçı tərəfindən aparıldığı üçün məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın aparılması nəticələrinə dair yekun protokol da onun tərəfindən tərtib edilir. Yekun protokolla ittiham aktı arasında, prinsipə mahiyyət fərqi olmasa da (onların hər ikisi mahiyyətcə, məhkəməyədək icraatda yekun ittiham formulunu nəzərdə tutur), struktur quruluşuna görə onlar bir-birindən fərqlənirlər. Bu, ibtidai istintaq və məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat növündə təhqiqatın prosesual forması arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. İbtidai istintaq məhkəməyədək icraatın daha mürəkkəb, daha təkmil forması olduğu üçün onun yekun prosesual aktının quruluşuna da daha geniş tələblər irəli sürülür. Böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat növündə təhqiqat isə adından da görüldüyü kimi, ibtidai araşdırmanın daha sadə, daha sürətlə başa gələn bir növü olduğu üçün onun nəticəvi prosesual aktının quruluşuna da daha sadə tələblər irəli sürülür [7, s. 379].

İbtidai araşdırmanın daha bir özəlliyi onun profilaktik əhəmiyyət kəsb etməsindədir. Cinayətkarlığın profilaktikası cinayətkarlığın, müəyyən növ cinayətlərin, konkret cinayətin səbəb və şəraitinin aşkar edilməsi, zəiflədilməsi və neytrallaşdırılması üzrə, həmçinin həyat şəraitinə, yaxud davranışına görə artıq cinayət yoluna düşməyə yaxın olan, yaxud da artıq cinayət yoluna düşmüş ayrı-ayrı şəxsləri cinayətdən çəkəndirməyə və belə vəziyyətdən çıxarmağa yönələn çoxsəviyyəli və məqsədyönlü dövlət və ictimai tədbirlər sistemidir [6, s. 115.]. İbtidai istintaqın profilaktik əhəmiyyətinin hüquqi əsasını CPM-in 221-ci maddəsi təşkil edir. Həmin maddənin mahiyyətinə görə, cinayətlərin profilaktikasına dair müstəntiqin fəaliyyəti dövlət tərəfindən bu subyektin vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bu maddənin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, o, cinayətlərin profilaktik fəaliyyətinin məzmununun nədən ibarət olmasına dair leqal mövqe nümayiş etdirir. Belə ki, həmin maddənin tələbinə görə, cinayətlərin profilaktikası cinayətin

törədilməsi üçün şərait yaratmış halların müəyyən olunmasını və müəyyən olunmuş həmin halların aradan qaldırılmasını ehtiva edir. Qanunvericiliyin tələblərinə görə, ibtidai istintaq apararkən müstəntiq istintaq edilən konkret cinayətin törədilməsinə imkan yaratmış halları müəyyən etməlidir. Qanunvericiliyə görə, cinayətin törədilməsinə imkan yaratmış hallar özündə cinayətin səbəb və şəraiti ehtiva edir. Daha

sonra qanunvericilik tələb edir ki, əgər müstəntiq bu halları müəyyən edərsə və buna zərurət olarsa, aidiyyəti üzrə hüquqi şəxsə, yaxud vəzifəli şəxsə təqdimat ünvanlamalıdır. Həmin təqdimatda müəyyən edilmiş neqativ halların aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi haqqında göstəriş nəzərdə tutulmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 520 s.
2. Aslanov S.X. İbtidai istintaq. Bakı: Qanun, 2015, 608 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / C.H. Mövsümov, B.S. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
4. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
5. Eyvazov H.Q. Cinayət mühakimə icraatında ibtidai araşdırma sirri (istintaq sirri). Bakı: Qanun, 2010, 216 s.
6. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Digesta, 2012, 240 s.
7. Vəliyev X.R. Cinayət prosesində ittiham. Monoqrafiya. 2 cildə. I cild. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2020, 464 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən, ibtidai araşdırma ibtidai istintaq və təhqiqatdan ibarət olan məhkəməyədək aparılan icraattır. İbtidai istintaq cinayət işlərinin sürətli və tam araşdırılması, təqsirkarların müəyyən edilməsi üçün müstəntiq və prokuror tərəfindən aparılır və məhkəməyədək icraatın əsas, ciddi növüdür. Təhqiqat isə ibtidai araşdırmanın digər növü olub, təxirəsalınmaz istintaq hərəkətləri və sadələşdirilmiş icraatı əhatə edir.

İbtidai istintaq müstəntiq, təhqiqat isə təhqiqatçı tərəfindən aparılır; prokuror isə prosesual rəhbərlik edir. İbtidai araşdırma sirri qanunla qorunur və məlumatların yayılması qadağandır.

İbtidai istintaq yekununda ittiham aktı, sadələşdirilmiş icraatda isə yekun protokol hazırlanır. İbtidai araşdırmanın mühüm xüsusiyyəti onun cinayətkarlığın profilaktikasında rolu və cinayətin səbəb və şəraitinin müəyyən edilərək aradan qaldırılması üçün aidiyyəti orqanlara təqdimatların verilməsidir. İbtidai istintaq müddətləri cinayətin ağırlığından asılı olaraq qanunla tənzimlənir.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE PRELIMINARY INVESTIGATION STAGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

RUSTAMLI ZYUBEYDE

Doctoral student of the Department of Criminal Procedure Baku State University

SUMMARY

According to the Criminal Procedure Code of Azerbaijan, a preliminary investigation is a pre-trial

proceeding consisting of a preliminary investigation and an investigation. A preliminary investigation is conducted by an investigator and a prosecutor for the purpose of a quick and complete investigation of criminal cases and the identification of the guilty parties and is the main, serious type of pre-trial proceedings. Investigation is another type of preliminary investigation, which includes urgent investigative actions and simplified proceedings.

A preliminary investigation is conducted by an investigator, and an investigation is conducted by an investigator; the prosecutor supervises the proceedings. The secrecy of the preliminary investigation is protected by law and the dissemination of information is prohibited.

An indictment is drawn up as a result of the preliminary investigation, and a final protocol is drawn up in simplified proceedings. An important feature of the preliminary investigation is its role in the prevention of crime and the provision of recommendations to the relevant authorities for the identification and elimination of the causes and circumstances of the crime. The terms of the preliminary investigation are regulated by law depending on the gravity of the crime.

AZERBAIJAN REPUBLIC'S CRIMINAL TRIAL PROCEDURE IN THE PRELIMINARY INVESTIGATION STAGE

RUSTAMLI ZÜBEYDE

*Bakü Devlet Üniversitesi Ceza Muhakemeleri
Usulü Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi*

ÖZET

Azerbaijan Criminal Procedure Code, preliminary investigation, preliminary investigation and investigation without preliminary investigation is a preliminary investigation process. Preliminary investigation, criminal cases, quick and complete investigation of criminal cases and the identification of the guilty parties and is the main, serious type of pre-trial proceedings. Investigation is another type of preliminary investigation, which includes urgent investigative actions and simplified proceedings.

Preliminary investigation, preliminary investigation by an investigator and an investigation by an investigator; the prosecutor supervises the proceedings. The secrecy of the preliminary investigation is protected by law and the dissemination of information is prohibited.

An indictment is drawn up as a result of the preliminary investigation, and a final protocol is drawn up in simplified proceedings. An important feature of the preliminary investigation is its role in the prevention of crime and the provision of recommendations to the relevant authorities for the identification and elimination of the causes and circumstances of the crime. The terms of the preliminary investigation are regulated by law depending on the gravity of the crime.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СТАДИИ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РУСТАМЛИ ЗЮБЕЙДЕ

Докторант кафедры Уголовного процесса Бакинского Государственного Университета

РЕЗЮМЕ

Согласно Уголовно-процессуальному кодексу Азербайджанской Республики, предварительное следствие – это процесс предварительного расследования, состоящий из предварительного следствия и дознания. Предварительное следствие осуществляется следователем и прокурором в целях быстрого и полного расследования уголовных дел и установления лиц, совершивших преступления. Это основной и ответственный вид предварительного расследования. Следствие – это другой вид предварительного расследования, включающий неотложные следственные действия и упрощенное судебное разбирательство.

Предварительное следствие производится следователем, который, в свою очередь, руководит расследованием; прокурор осуществляет надзор за расследованием. Тайна предварительного расследования охраняется законом, разглашение сведений не допускается. По итогам предварительного расследования выносятся обвинительное заключение, а в упрощенном порядке – заключительный отчет. Ключевым аспектом предварительного расследования является его роль в предупреждении преступлений и выработке рекомендаций для соответствующих органов по выявлению и устранению причин и условий совершения преступлений. Сроки предварительного расследования регулируются законом в зависимости от тяжести преступления.

Rəyçi: h.e.d., professor F.M.Abbasova

Təqdim edən: Z.Y.Rüstəmli

Daxil olma tarixi: 08.07.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

UOT 34:342.7 Konstitutsiya hüququ, s.157-162

BEYRƏK TANRIVERDİLİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyasının “Hüquq” kafedrasının magistrantı

E-mail: beyraktanriverdili@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/WXQG6857>

MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA QANUNVERİCİLİK HAKİMİYYƏTİNİN ROLU: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK ASPEKTLƏR

Açar sözlər: hakimiyyətin bölgüsü prinsipi, qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti, məhkəmə hakimiyyəti, məhkəmə-hüquq islahatları.

Keywords: principle of separation of powers, legislative power, executive power, judiciary, judicial and legal reforms.

Anahtar kelimələr: kuvvetlər ayrılığı ilkesi, yasama erki, yürütme erki, yargı, yargı və hukuk reformları.

Ключевые слова: принцип разделения властей, законодательная власть, исполнительная власть, судебная власть, судебно-правовая реформа.

Müstəqil Azərbaycanın banisi Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra hüquqi dövlət qurulması istiqamətində mütərəqqi addımlar atılmış, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilmiş və məhkəmə-hüquq islahatları həyata keçirilmişdir. Ümummili Lider 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin yubiley tədbirində çıxışında bildirmişdir: “Hər bir ölkədə hüquqi dövlətin əsas dayaqlarından biri də məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyidir”. Bu müdrik kəlam hüquqi dövlətin təməlini təşkil edən hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin əsas qayəsini özündə ehtiva edir. Belə ki, hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri bir-birindən müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərməlidir.

Hər bir hüquqi dövlətdə hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin təmin edilməsi hakimiyyətin bir əldə cəmlənməsinin qarşısını almağa və ayrı-ayrı hakimiyyət qolları arasında qarşılıqlı tarazlıq yaratmağa xidmət edir. Məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında qanunvericilik hakimiyyətinin iştirakı bu müstəqilliyi pozmadan həyata keçirilməli, hüquqi mexanizmlər vasitəsilə məhkəmələrin qərəzsizliyi və siyasi təsirlərdən uzaq fəaliyyəti təmin edilməlidir.

Siyasətlə sıx bağlı olan qanunvericilik hakimiyyətindən, habelə siyasətdə iştirak edən

partiyalar tərəfindən təzyiqa məruz qalan bilən icra hakimiyyətindən fərqli olaraq məhkəmə hakimiyyətinə istənilən siyasi təzyiq istisna edilir. Məhkəmə konkret işə baxıb qərar qəbul edərkən qanundan və öz hüquq düşüncəsindən kənar siyasi və ya hər hansı başqa motivləri rəhbər tutmamalıdır [2, s. 383-384]. Başqa sözlə, məhkəmə hakimiyyəti qanunvericilik və icra hakimiyyətləri qarşısında müstəqil olmalıdır. Bununla əlaqədar qanunvericilik və icra hakimiyyətləri arasında olan koordinasiya vasitələri qanunvericilik hakimiyyəti ilə məhkəmə hakimiyyəti arasında ola bilməz. Nəticə etibarilə məhkəmə hakimiyyəti ilə əlaqədar konstitusion qaydalar ümumilikdə hakimlərin tərəfsizliyini və müstəqilliyini təmin etməyə yönəlir [12, s.376].

Qanunvericilik hakimiyyətindən fərqli olaraq, məhkəmə hakimiyyəti ümumi davranış qaydaları müəyyən etmir (bir sıra ölkələrdə tətbiq olunan məhkəmə presedenti müəyyən istisna təşkil edir), icraedici-sərəncamverici fəaliyyətlə məşğul olmur. Bununla belə, deyilənlər məhkəmə hakimiyyətinin dövlət hakimiyyətinin digər budaqlarından tam ayrılığını ifadə etmir. Ümumilikdə nəzərdən keçirildikdə, qanunvericilik hakimiyyəti hakimlərin statusunu müəyyən edir, məhkəmə qanunları tətbiq edir, icra hakimiyyəti məhkəmə qərarlarını icra edir [3, s. 381]. Göründüyü kimi, hakimiyyətin hər üç qanadı bir-birilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərərək

vahid bir sistemi təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatlarda məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında qanunvericilik və icra hakimiyyətlərinin söz sahibi olduğu qeyd edilərsə də, bu hakimiyyətlərin məhkəmə hakimiyyəti üzərində nəzarət funksiyasının olmadığı xüsusi vurğulanır [14, s.94]. Məhkəmə hakimiyyəti maliyyə məsələləri xaricində digər hakimiyyət növlərindən asılı deyildir [12, s.361].

Məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında qanunvericilik hakimiyyətinin rolu bir neçə praktiki aspektdə özünü aydın surətdə büruzə verir. İlk növbədə, bu əlaqələr hakimlərin təyin olunması prosesində ortaya çıxır. Bu prosesdə qanunvericilik hakimiyyəti ilə yanaşı, icra hakimiyyəti də iştirak edir. Bir qayda olaraq, qanunvericilik hakimiyyəti yuxarı məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılmasında, icra hakimiyyəti isə aşağı məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılmasını təmin edir [14, s.94].

Xarici ölkələrdə məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında, xüsusilə hakimlərin təyin olunmasında əlaqədar müxtəlif üsul və qaydalar mövcuddur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının məhkəmə hakimiyyəti sistemində diqqət yetirsək aşağı instansiya məhkəmələrinin qurulmasında əsas səlahiyyətin qanunvericilik hakimiyyətinə – Konqresə aid olduğunu görürük. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Konstitusiyasının 1-ci maddəsinin 8-ci bölümünə əsasən Ali Məhkəmədən daha aşağı səviyyədəki məhkəmələr Konqres tərəfindən formalaşdırılır [10, s.1]. Konqres qanunlar qəbul etməklə federal və apelyasiya məhkəmələri yarada bilər. Ali Məhkəmənin üzvləri və federal hakimlər isə Konqresin yuxarı palatası olan Senatın razılığı ilə Prezident tərəfindən təyin olunurlar [13, s.246]. Konstitusiyada Prezidentin təklif etdiyi şəxsin Senat tərəfindən təsdiq edilməsi xüsusunda bir müddəə yer almamışdır. Senatın təyinatları təsdiqləmə səlahiyyəti, Prezidentin federal hakimləri təyin etmə səlahiyyəti üzərində bir növ siyasi baxımdan dayandırma funksiyasını həyata keçirir. Senat haqlı görmədiyi və çox radikal gördüyü Prezidentin təyinatları üzərində dayandırma funksiyasından istifadə edir.

Böyük Britaniyada məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında 2005-ci il tarixli Konstitusiya İslahat Aktının qəbul edilməsilə əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Yaxın tarixə qədər Böyük Britaniyada ənənəvi olaraq ən yüksək dərəcəli məhkəmə Parlamentin ən yüksək qanadı olan Lordlar Palatası olmuşdur. Qeyd olunan Konstitusiya İslahat

Akti ilə Lordlar Palatasının bu səlahiyyəti Böyük Britaniyanın Ali Məhkəməsinə verilmiş, Lord Kanslərinin səlahiyyətləri azaldılmış, əvvəllər malik olduğu Lordlar Palatasının sədri və Baş hakim kimi vəzifələri başqa şəxslərə verilmişdir. Lord Kanslərin Ədliyyə Nazirliyinin rəhbəri olaraq məhkəmələrin və cəzaçəkmə müəssisələrinin idarə olunması kimi səlahiyyətləri qalmışdır. Konstitusiya İslahat Aktının gətirdiyi yeniliklərdən biri də həm hökumət üzvü olan, həm də məhkəmə hakimiyyətinin rəhbəri hesab edilən Lord Kanslərin tövsiyəsi ilə Kral və ya Kraliçə tərəfindən hakimlərin təyin olunması üsuluna müəyyən qədər son verilməsi olmuşdur [13, s.242]. Tətbiq olunan yeni hakim təyinetmə sistemində Amerika Birləşmiş Ştatlarından fərqli olaraq Parlamentin hər hansı bir nəzarət və ya təsdiq etmə səlahiyyəti nəzərdə tutulmamış, Hakimlərin Təyinatları Komissiyası adlı heç bir orqana bağlı olmayan qurum yaradılmışdır. Bununla belə, Lord Kanslərin hakimlərin təyinatında iştirakı tamamilən aradan qaldırılmamışdır. Belə ki, Böyük Britaniya Ali Məhkəməsinin və Apelyasiya məhkəməsinin hakimlərinin Lord Kanslərin tövsiyəsi və Kralın təsdiqi ilə təyin olunması nəzərdə tutulmuşdur.

Almaniya Federativ Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında qanunvericilik hakimiyyətinin xüsusi rolu vardır. Almaniya Federativ Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinə əsasən Federal Konstitusiya Məhkəməsinin hakimlərinin yarısı Federal Məclis – Bundestaq tərəfindən, digər yarısı isə Federal Şura – Bundesrat tərəfindən seçilir [9, s.41]. Digər federal məhkəmələrin hakimləri Hakimlərin Seçki Komitəsi tərəfindən təyin edilir. Hakimlərin Seçki Komitəsinin 32 üzvünün yarısı Bundestaq tərəfindən təyin edilən üzvlərdən, digər yarısı isə əyalətlərin ədliyyə nazirlərindən ibarət olur [8, s.344]. Göründüyü kimi, Hakimlərin Seçki Komitəsinin üzvlərinin 50%-nin qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən təyin olunan üzvlər olması onu deməyə əsas verir ki, qanunvericilik hakimiyyəti Hakimlərin Seçki Komitəsində qəbul edilən qərarlara təsir imkanına malikdir. Ümumilikdə, Almaniya Federativ Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti həm birbaşa, həm də dolayı yolla məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında iştirak edir.

Fransa Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında dolayı yolla iştirak edir. Fransa Respublikası Konstitusiyasının 64-cü maddəsinə əsasən Prezident məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır [11,

s.1]. Bu vəzifəni yerinə yetirərkən, Prezidentə Ali Məhkəmə Şurası kömək edir. Belə ki, hakimlər Ali Məhkəmə Şurasının səlahiyyətli orqanı tərəfindən həyata keçirilən müddətlərlə Prezident tərəfindən təyin olunur [13, s.246]. Fransa Respublikası Konstitusiyasının 65-ci maddəsinə əsasən Ali Məhkəmə Şurasına Fransa Respublikasının Prezidenti sədrlik edir. Ədliyyə naziri bu Şuranın vəzifəsinə görə sədr müavindir və Prezidentin səlahiyyətlərini icra edə bilər. Ali Məhkəmə Şurası iki bölmədən ibarətdir: biri hakimlər, digəri isə prokurorlar üzərində yurisdiksiyaya malikdir. Hakimlərə dair yurisdiksiyaya malik bölmənin tərkibinə Fransa Respublikasının Prezidenti, Ədliyyə naziri, beş hakim, bir prokuror, Dövlət Şurası məsləhətçisi, Fransa Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin olunan bir tanınmış şəxs, Milli Assambleyanın Prezidenti tərəfindən təyin edilən bir tanınmış şəxs, Senatın Prezidenti tərəfindən təyin olunan bir tanınmış şəxs daxildir. Fransa Respublikasının Prezidenti, Milli Assambleyanın Prezidenti və Senatın Prezidenti tərəfindən təyin olunan tanınmış şəxslər parlament və məhkəmə orqanlarının üzvü olmamalıdır [11, s.1]. Qeyd olunmalıdır ki, Milli Assambleya və Senatın prezidentləri tərəfindən təyin olunan şəxslər vasitəsilə Fransa parlamenti Ali Məhkəmə Şurasının formalaşmasında iştirak edir. Bununla belə, parlamentin təmsilçiliyinin yalnız iki şəxslə məhdudlaşması, qanunvericilik hakimiyyətinin Şuranın qərarlarına təsir imkanlarının olduqca məhdud olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, Şuraya icra hakimiyyəti orqanının – Prezidentin və Ədliyyə nazirinin rəhbərlik etməsi, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin olunması baxımından müəyyən hüquqi və institusional suallar doğurur. Bu vəziyyət, xüsusilə də hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin tələbləri kontekstində mübahisələndirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə aparılan məhkəmə-hüquq islahatları, xüsusilə məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılması sahəsində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər hüquqi dövlət quruculuğunun və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Möhtərəm cənab Prezident Ali Məhkəmənin 100 illiyi münasibətilə 2018-ci ildə keçirilmiş tədbirdə çıxış edərkən bildirmişdir: “Azərbaycanda məhkəmə-hüquq sistemi təkmilləşdirilir, müasir dünya standartlarına cavab verən bir sistem qurulur və bu sahədə islahatlar daim davam etdirilir.”. Danılmaz faktdır ki, bu islahatlar həm normativ-hüquqi baza səviyyəsində, həm

də institusional və texnoloji sahələrdə kompleks yanaşma əsasında aparılır.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında həm birbaşa, həm də dolaylı yolla iştirak edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə və 95-ci maddəsinin 10-cu bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsinin və apellyasiya məhkəmələrinin hakimlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir [1, s. 32, 40]. Göründüyü kimi, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Almaniya Federativ Respublikasında olduğu kimi ölkəmizdə də yuxarı instansiya məhkəmələr qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən formalaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti aşağı instansiya məhkəmələrinin formalaşdırılmasında dolaylı yolla iştirak edir. Belə ki, “Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 6.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarə funksiyalarını həyata keçirən Məhkəmə-Hüquq Şurasının 15 üzvündən biri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin edilir [6, s. 1]. Bundan əlavə, həmin Qanunun 14.1-ci maddəsinə əsasən, hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsini həyata keçirən Hakimlərin Seçki Komitəsinin 11 üzvündən biri Milli Məclis Aparatının nümayəndəsidir [6, s. 2]. Göründüyü kimi, Milli Məclisin həm Məhkəmə-Hüquq Şurasında, həm də Hakimlərin Seçki Komitəsində cəmi bir nəfərlə təmsil olunması qəbul edilən qərarlara qanunvericilik hakimiyyətinin təsir imkanlarının son dərəcə məhdud olduğu qənaətinə formalaşdırır.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, Məhkəmə-Hüquq Şurasının 15 üzvündən

10-nun, Hakimlərin Seçki Komitəsinin isə 11 üzvündən 6-nın hakim olması qərarların əsasən mövcud hakim korpusunun maraqları çərçivəsində qəbul edilməsi ehtimalını artırır.

Bu kontekstdə, “Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” Qanunda aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- Məhkəmə-Hüquq Şurasında təmsil olunan hakimlərin sayının 10-dan 5-ə endirilməsi, Milli Məclis tərəfindən təyin olunan üzvlərin sayının 1-dən 5-ə artırılması;

- Hakimlərin Seçki Komitəsinin tərkibində təmsil

olunan hakimlərin sayının 6-dan 4-ə endirilməsi, Milli Məclis tərəfindən təyin olunan üzvlərin sayının 1-dən 3-ə artırılması.

Bu dəyişiklik qanunvericilik hakimiyyətinin məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında daha balanslı iştirakını təmin etməklə məhkəmə sistemində şəffaflığın gücləndirilməsinə töhfə verə bilər.

Qanunvericilik hakimiyyətinin məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasındakı rolu, həmçinin hüquqi bazanın müəyyən edilməsi baxımdan da nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 5-ci və 6-cı bəndlərinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi məhkəmə icraatı, məhkəmə qərarlarının icrası, məhkəmə quruluşu və hakimlərin statusu ilə əlaqədar ümumi qaydalar müəyyən edir [1, s.30-31]. Bu xüsusda, Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanunlardan biri “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qeyd olunan Qanun ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, məhkəmə sistemi, ayrı-ayrı məhkəmələrin səlahiyyətləri, məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilatı təminatı, hakimlərin statusu, təyin edilməsi, səlahiyyətləri, təyinatı və müstəqilliyi, habelə hakimlərin həvəsləndirilməsi, səlahiyyətlərinə xitam verilməsi və intizam məsuliyyəti ilə əlaqədar müddəaları özündə ehtiva edir [7, s.1]. Göründüyü kimi, məhkəmə hakimiyyətinin əsasları məhz qanunvericilik hakimiyyətinin qəbul etdiyi qanunlarla müəyyən edilir.

Məsələyə başqa prizmadan baxsaq, qanunvericilik hakimiyyəti qəbul etdiyi qanunlarla məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətlərini artırmaq və ya azaltmaq hüququna malikdir. Eyni zamanda, bu qanunlarla icra hakimiyyətinin məhkəmə hakimiyyətinə təsirinin sərhədləri müəyyən edilə bilər. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin daha səmərəli şəkildə təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il 29 mart tarixli 1115-VIQD nömrəli Qanunu ilə “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişiklik edilmiş və icra hakimiyyəti orqanının bu sahədə səlahiyyətləri azaldılmışdır. Belə ki, qeyd olunan Qanunda müvafiq icra hakimiyyəti orqanının – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin məhkəmələrin işinin təşkili sahəsində həyata keçirdiyi səlahiyyətlərinin Məhkəmə-Hüquq Şurasına həvalə edilməsi öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, Ədliyyə

Nazirliyinin hakimlər barəsində intizam icraatının başlanılması barədə müraciət etməsi, eləcə də hakimlərin Ədliyyə Nazirliyinə ezam edilməsi ilə əlaqədar müddəalar adıçəkilən Qanundan çıxarılmış, hər hansı müraciət olmadan, qanunla müəyyən edilmiş hallarda bütün instansiya məhkəmələrinin hakimləri barəsində intizam icraatı başlamaq vəzifəsi Məhkəmə-Hüquq Şurasına həvalə edilmişdir. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, qeyd olunan Qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən məhkəmə-hüquq sistemində həyata keçirilən islahatların davam etdirilməsi məqsədilə qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məclisə təqdim edilmişdir. Bu məsələdə qanunvericilik hakimiyyəti icra hakimiyyəti tərəfindən təqdim olunmuş layihəni qəbul etməklə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin edilməsinə töhfə vermişdir.

Ümumilikdə qeyd edilməlidir ki, qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilən məhkəmə hakimiyyətinə dair qanunvericiliyin ölkədə hüquqi islahatların effektivliyinə təsirini qiymətləndirmək məqsədilə monitorinq mexanizmlərinin yaradılması məqsədmüvafiq olardı. Bu məqsədlə, qanunların qəbulundan sonra onların məhkəmə sisteminə real təsirini ölçmək və hüquqi islahatların tətbiq səviyyəsini müəyyənəlmək üçün illik hesabatlılıq mexanizmi tətbiq oluna bilər. Belə ki, məhkəmə hakimiyyəti qismində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə hər il məhkəmələr tərəfindən qanunvericiliyin tətbiqi vəziyyətinə dair illik məlumat təqdim edə bilər. İllik məlumatın müzakirəsi nəticəsində növbəti islahatlara dair tövsiyələr hazırlana və bu tövsiyələr qanunvericilik təşəbbüslərinə çevrilə bilər. Həmçinin belə bir mexanizm qanunvericilik fəaliyyətinin keyfiyyətinin artırılmasına, məhkəmə islahatlarının real şəkildə icra olunmasına, habelə gələcəkdə islahatların daha məqsədyönlü aparılmasına imkan yarada bilər.

Qanunvericilik hakimiyyəti hakimlərin toxunulmazlığının təmin edilməsində də mühüm rola malikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 95-ci maddəsinin 13-cü bəndinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatına əsasən hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir [1, s.32]. Konstitusiyanın 128-ci maddəsinə əsasən hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsünü hakimlər cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin

rəyi əsasında Milli Məclis qarşısında irəli sürə bilər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali Məhkəməsi və apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin işdən kənarlaşdırılması haqqında qərar Milli Məclisdə 83 səs çoxluğu ilə, başqa hakimlərin işdən kənarlaşdırılması haqqında qərar 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilir [1, s.49]. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 79-cu maddəsinə əsasən Ali Məhkəmənin Plenumu Azərbaycan Respublikası hakimlərinin vəzifədən kənarlaşdırılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sorğusuna baxır və müvafiq rəyi sorğu verildikdən sonra 30 gün müddətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir [7, s.15]. Göründüyü kimi, Ali Məhkəmənin rəyi olmadıqda Milli Məclis hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması məsələsinə baxa bilməz. Hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılmasının və səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin məhdudlaşdırılması onların müstəqilliyinə təminat verir.

Beləliklə, məhkəmə hakimiyyətinin formalaşdırılmasında qanunvericilik hakimiyyəti

mühüm və çoxşaxəli rola malikdir. Bu rol, ilk növbədə, məhkəmə hakimiyyətinin institusional müstəqilliyini təmin edən hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılmasında, hakimlərin siyasi və iqtisadi təsirlərdən qorunmasına yönəlmiş normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsində, yuxarı məhkəmə instansiyalarına hakimlərin təyin olunmasında, məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarəetmə orqanlarında qanunvericilik hakimiyyətinin iştirakçılığında, həmçinin hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılmasında öz əksini tapır.

Belə nəticəyə gəlinir ki, məhkəmə-hüquq islahatları çərçivəsində qanunvericilik hakimiyyətinin məhkəmə sisteminin formalaşdırılmasında iştirakının balanslı və funksional şəkildə genişləndirilməsinə zərurət vardır. Bundan əlavə, məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən qanunvericiliyin tətbiqi vəziyyətinə dair illik məlumatların qanunvericilik hakimiyyətinə təqdim edilməsi məhkəmə-hüquq islahatlarının daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 92 s.
2. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2004, 552 s.
3. Çırkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ (ruscadan tərcümə). Bakı: “Digesta” nəşriyyatı, 2007, 720 s.
4. Əsgərov Z.A. “Konstitusiyaya hüququ”. Dərslik. Bakı: “Bakı Universiteti nəşriyyatı”, 2011, 760 s.
5. Əsgərov Z., Nəsirov E., İsmayılov M., Məmmədov X. Azərbaycanın dövlət və hüququnun əsasları. Bakı: “Qarp-Poliqraf” nəşriyyatı, 2003 (dərs vəsaiti), 440 s.
6. Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il 28 dekabr tarixli 818-IIQ nömrəli Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/7303>, 2025.
7. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1997-ci il 10 iyun tarixli 310-IQ nömrəli Qanunu, <https://e-qanun.az/framework/3933>, 2025.
8. Ertəş T. Kuvvetlər Ayrılığı İlkesi Bağlamında Yasama, Yürütme ve Yargı Organları Arasındaki Modern İlişkiler. Ankara, Seçkin, 2024, 472 s.
9. Constitution of the Federal Republic of Germany, dated, May 8, 1949, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0434. 2025.
10. Constitution of the United States, dated, September 17, 1787, <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>, 2025.
11. Constitution of Republic of France, dated, October 4, 1958, https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/constiution_anglais_oct2009.pdf, 2025.
12. Dorsen, Norman, Michel Rosenfeld, Andras Sajó ve Susanne Baer. Comparative Constitutionalism: Cases and Materials. St Paul, 2010. –1668 p.
13. Herringa, Aalt Willem. Constitutions Compared: An Introduction to Comparative Constitutional Law, Cambridge: Antwerp and Portland, 2016, – 474 p.
14. Sajó, Andras. Limiting Government: An Introduction to Constitutionalism, dated 1999, https://www.academia.edu/7446796/_andras_sajo_limiting_government_an_introduction_bookzz_org_, 2025.

THE ROLE OF THE LEGISLATIVE POWER IN THE FORMATION OF THE JUDICIARY: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

BEYRAK TANRIVERDİLİ

*Master's Student at the Department of Law
Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan*

SUMMARY

The legislative power plays a significant and multifaceted role in the formation of the judiciary. This role is primarily manifested in the development of legal mechanisms ensuring the institutional independence of the judiciary, the adoption of normative legal acts aimed at protecting judges from political and economic influence, the appointment of judges to higher judicial instances, the involvement of the legislative branch in the self-governing bodies of the judiciary, as well as in the procedure of dismissing judges.

It is concluded that, within the framework of judicial and legal reforms, there is a need to expand the involvement of the legislative power in the formation of the judicial system in a balanced and functional manner. In addition, the submission of annual reports by the judiciary regarding the implementation of legislation to the legislative body could contribute to the more purposeful implementation of judicial and legal reforms.

YARGI SİSTEMİNİN OLUŞUMUNDA YASAMA ERKİNİN ROLÜ: TEORİK VE PRATİK YÖNLER

BEYRAK TANRIVERDİLİ

*Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kamu Yönetimi
Akademisi Hukuk Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi*

ÖZET

Yasa sistemi yargının oluşumunda önemli ve çok yönlü bir rol oynar. Bu rol, öncelikle yargı erkinin kurumsal bağımsızlığını sağlayan yasal mekanizmaların geliştirilmesinde, hâkimleri siyasi ve ekonomik etkilerden korumayı amaçlayan normatif yasal düzenlemelerin kabul edilmesinde, hâkimlerin yüksek mahkemelere atanmasında, yasama erkinin yargı özerklik organlarına katılımında ve hâkimlerin görevden alınma sürecinde kendini gösterir.

Yargı ve hukuk reformları çerçevesinde, yasama erkinin yargı sisteminin oluşumuna katılımının dengeli ve işlevsel bir şekilde genişletilmesinin gerekliliği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, yargı erkinin yasama organlarına mevzuat uygulama pratiği hakkında yıllık raporlar sunması, yargı ve hukuk reformlarının daha hedefli bir şekilde uygulanmasına katkıda bulunabilir.

РОЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ В ФОРМИРОВАНИИ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

БЕЙРЕК ТАНРЫВЕРДИЛИ

*Магистратура факультета «Право» Академии Государственного
Управления при Президенте Азербайджанской Республики*

РЕЗЮМЕ

Законодательная власть играет значительную и многогранную роль в формировании судебной системы. Эта роль, прежде всего, проявляется в разработке правовых механизмов, обеспечивающих институциональную независимость судебной системы, принятии нормативно-правовых актов, направленных на защиту судей от политического и экономического влияния, назначении судей в высшие судебные инстанции, участии законодательной власти в работе органов самоуправления судебной системы, а также в процедуре освобождения судей от должности.

Делается вывод о том, что в рамках судебно-правовых реформ необходимо расширить участие законодательной власти в формировании судебной системы сбалансированным и функциональным образом. Кроме того, представление судебными органами ежегодных отчетов о ходе исполнения законодательства законодательному органу могло бы способствовать более целенаправленной реализации судебно-правовых реформ.

Təqdim edən: B.Tanrıverdili

Daxil olma tarixi: 11.08.2025

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 15.09.2025

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” elmi əsərlər məcmuəsinə təqdim ediləcək məqaləyə dair tələblər:

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində qəbul edilir.

2. Təqdim edilən məqalənin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər, küçə)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;

- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;

- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;

- Məqalənin yazıldığı dildə “Xülasə” (100-200 söz);

- Məqalənin yazıldığı dildə “Açar sözlər” (6-8 söz);

- Məqalənin mətni;

- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı;

- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 3 dildə “Xülasə” (biri türk dilində olmaqla) və “Açar sözlər” (hər üçündə müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodologiyası, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticələri, orijinallığı və elmi yeniliyi qısa şəkildə əks etdirilməlidir.

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Təqdim edilən məqalələrin mətni Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar istifadə edilə bilər) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Girişin məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir. Mətnə yarımbaşlıqlar olduğu halda, onların adı ortadan, qalın şriftlə verilir. Nəticədə tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;

- Times New Roman - 12 şrift;

- İnterval -1;

- Həcmi 6 - 10 səhifə;

- Məsafələr: sol – 3 sm; sağ – 1,5 sm; aşağıdan – 2 sm; yuxarıdan – 2 sm;

- Cədvəllər, şəkillər, diaqramlar, sxemlər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

Məqalələr Mərkəzin Elmi-tədqiqat və metodiki iş şöbəsinə, həmçinin Mərkəzin elektron poçt ünvanına (www.expert.gov.az) təqdim oluna bilər (*əlaqə nömrəsi (012)598-05-43; elektron poçt ünvanı: aysel.kishiyeva@justice.gov.az*)

Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturada və yaxud dissertanturada təhsil alan müəlliflər məqalə təqdim edərkən məqaləyə elmi rəhbərin rəyi də əlavə olunmalıdır.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətiraltı istinadlar məqsəduyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi mətndəki istinaddan sonra kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33]

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Siyahı aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunmalıdır: normativ-hüquqi aktlar, əlifba sırası ilə dillər üzrə ədəbiyyatlar və internet resursları.

Bütün məqalələrin plagiat proqramında unikalığı yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlansa və sübut edilərsə məqalə qəbul edilmir).

Bundan əlavə həmçinin, məqalələr resenzentə təqdim edilir. Resenzent məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair rəy bildirirlər.

Ədliyyə Nazirliyi

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi

**MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI,
KRİMİNALİSTİKA VƏ
KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL
MƏSƏLƏLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 70

Bakı – 2025

Nəşriyyatın adı:

Format:

Həcm:

Tiraj:

